ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий журнал

Журнал заснований у 2004 році з ініціативи генерал-лейтенанта міліції ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ЗАХАРОВА, заслуженого діяча науки і техніки України, кандидата юридичних наук, професора

Свідоцтво про державну реєстрацію – серія КВ № 11724-595 ПР від 12.09.2006

Офіційний сайт: www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції: 49064, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

6 ч. 2
2018

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

6 ч. 2 • 2018

Науковий журнал

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено перереєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступник головного редактора: **О.М. Джужа**

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Рукописи не рецензуються і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Дніпровського гуманітарного університету (протокол № 4 від 20.12.2018 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Ємець Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – доктор юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;
Сергевнін В.А. – доктор юридичних наук, професор (Сполучені Штати Америки);
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук, професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

© ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2018
© Всеукраїнський фонд юридичної науки академіка права В.В. Сташиса, 2018
© Національна академія внутрішніх справ, 2018

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

КОБКО-ОДАРІЙ В. С.,
аспірант кафедри міжнародного
та європейського права
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 340.12 (477)

КАТЕГОРІЯ «ПРАВОВА СПАДЩИНА»: ДОСВІД ТЕОРЕТИЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ

У статті аналізуються підходи різних авторів щодо розуміння поняття «правова спадщина», дається перелік характерних рис та ознак цього поняття, а також дано розгорнуте дослідження щодо співвідношення правової спадщини з такими правовими явищами, як правова традиція, наступність у праві, циклічність, правовий досвід, рецепція.

Ключові слова: *правова спадщина, правова традиція, наступність у праві, циклічність, правовий досвід, рецепція.*

В статье анализируются подходы разных авторов к пониманию понятия «правовое наследие», дается перечень характерных черт и признаков данного понятия, а также предоставлено развернутое исследование по поводу соотношения правового наследия с такими правовыми явлениями, как правовая традиция, преемственность в праве, цикличность, правовой опыт, рецепция.

Ключевые слова: *правовое наследие, правовая традиция, цикличность, правовой опыт, рецепция.*

In the article approaches of different authors are analysed in relation to understanding of concept “legal inheritance”, the list of the personal touches and signs of this concept is given, and also the unfolded research is given in relation to correlation of legal inheritance with such legal phenomena as legal tradition, following in a law, recurrence, legal experience, reception.

Key words: *legal inheritance, legal tradition, following in a law, recurrence, legal experience, reception.*

Вступ. Право будь-якої країни розвивається двома способами: по-перше, це використання власного правового досвіду, національної правової традиції, по-друге, завдяки запозиченням з інших правових культур. Перший спосіб забезпечує збереження національної самобутності, унікальності правової системи, другий – приводить до зближення правових систем сучасності. Розвиток права на базі свого минулого – це одна із закономірностей правової еволюції. Є всі підстави стверджувати, що кожна правова система має власну правову спадщину, значна частина якої зберігається навіть за значних соціальних потрясінь.

Незважаючи на багатоплановість наукових досліджень, присвячених правовій традиції, категорія «правова спадщина» залишається поза увагою науковців. У правовій науці трапляються поодинокі праці, в котрих науковці досліджують окремі аспекти правової спадщи-

ни. Зокрема, йдеться про праці таких учених, як Л. Авраменко, В. Завальнюк, С. Молчанова, Ю. Оборотов, С. Софронова та інші.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати різні підходи до розуміння правової спадщини, вказати її характерні ознаки, встановити взаємоз'язок правової спадщини з іншими суміжними поняттями, а саме: правовою традицією, наступністю в праві, циклічністю, правовим досвідом та рецепцією.

Результати дослідження. Для визначення поняття та особливостей правової спадщини необхідно звернутися до вже наявних трактувань цієї категорії, а також з'ясувати співвідношення цієї категорії з такими поняттями, як «правова традиція», «правовий досвід», «наступність у праві», «циклічність», «правова рецепція».

Правова спадщина – це сукупність зв'язків, відносин і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах кожної правової культури, правової системи чи правової сім'ї. Правова спадщина втілена в сукупності правових цінностей, закладених в основі будь-якої правової системи, за допомогою яких існує, функціонує та розвивається право [1, с. 8].

На думку В. Карташова, «правова спадщина – це вся сукупність юридичних явищ, відносин, станів, результатів діяльності та досвіду, що залишилась національній правовій системі конкретного суспільства (регіону тощо) від попередніх етапів і періодів суспільного розвитку» [2, с. 11].

Л. Авраменко під правовою спадщиною розуміє «сукупність висновків, поглядів, зв'язків, відносин, які є результатом правового досвіду її народу та перебувають у розпорядженні сучасного покоління як його досягнення (власність) [3, с. 6].

Зі свого боку В. Рибаков визначає правову спадщину як «сукупність зв'язків, відносин і результатів діяльності людини в правовій сфері протягом усіх минулих історичних епох, що підлягають критичній переоцінці та перегляду, розвитку та використанню відповідно до об'єктивних критеріїв правового прогресу [4, с. 28].

С. Софронова визначає правову спадщину як «сукупність предметних юридичних явищ (форм, засобів, правовідносин, способів юридичної діяльності, правової термінології), що сформувалися в попередні історичні періоди та впливають на сучасний розвиток правової системи суспільства» [5, с. 9].

Як бачимо, наведені визначення правової спадщини містять такі ознаки:

– правова спадщина – це, перш за все, правовий досвід, отриманий унаслідок правової діяльності;

– правова спадщина – це не лише сукупність юридичних явищ, що передається наступному поколінню, але й вона має бути сприйнята цим поколінням;

– правова спадщина має сталий характер, що дає їй змогу виконувати функцію захисту, збереження та самовиживання людського соціуму;

– в основі правової спадщини лежать правові цінності, за допомогою яких існує, функціонує та розвивається право;

– має історичний характер;

– містить етнічні та культурні основи національної правової культури;

– формується на основі правового менталітету, юридичної практики, життєвого правового досвіду людей;

– несе в собі зв'язок теперішнього із майбутнім.

Запропоновані підходи до розуміння правової спадщини акцентують увагу на тому, що правова спадщина виражає історичний рух правової системи. Позитивним у таких підходах є те, що правова спадщина розуміється як певні зв'язки, взаємовпливи, що мають місце всередині правової культури, правової системи. Будь-яка правова система базується на правовій спадщині й одночасно творить її. Це показник правової культури, що входить у конкретну правову систему як складовий елемент її ідеологічної підсистеми. Концепція правової спадщини народів становить логічне відбиття на національному рівні концепції всесвітньої правової спадщини. Водночас не можна не помітити велику загальність, схематичність наведених спроб осмислення правової спадщини. Адже вирази «сукупність відносин і результа-

тів правового розвитку», «сукупність висновків, поглядів, зв'язків, відносин», «сукупність предметних юридичних явищ» залишають великий простір для їх інтерпретації. Окрім того, не завжди правова спадщина формується з досягнень суспільства. Адже правова спадщина має як зовнішню, так і внутрішню сторони. Якщо «внутрішня – це генетичний зв'язок між ступенями й етапами розвитку права, який корениться у правових закономірностях еволюції правових систем, то зовнішня – виражається в таких формах, як збереження, засвоєння, використання цінних елементів із минулого власного правового досвіду» [6, с. 8]. Правовий прогрес можливий, лише коли використовується та частина правової спадщини, яка сприяє поступовому прогресивному розвитку правової системи.

Складовою частиною поняття «правова спадщина» є категорія «правова традиція». Тому цілком доречно навести деякі визначення цього поняття. Наприклад, Ю. Оборотов вважає, що «правова традиція становить зв'язок часів, соціальне (правове) спадкування» [7, с. 61]. Р. Суліпов визначає правові традиції як «відтворюючі змістоутворюючі принципи права, які забезпечують традицію та сприйняття попереднього правового досвіду, а також орієнтацію правової дійсності на укріплення, відновлення правового спадку» [8, с. 50].

Правові традиції охоплюють об'єкти правової спадщини, процес соціально-правового успадкування, його способи. Вони передаються із покоління в покоління, зберігаються в суспільстві протягом тривалого часу та впливають на сучасний розвиток правової системи. Кожний наступний етап розвитку правової системи сприймає низку правових традицій і водночас здійснює відбір. Без цього неможливий розвиток як такий, перехід від минулого до теперішнього, від старого до нового. Це особливо характерно для права, котре, порівняно з іншими політичними явищами, найбільш тісно пов'язане з минулим.

Як слушно зазначає В. Сорокін, «традиції в сучасному світі мають значення потужного регулятивного засобу, пронизаного великим гуманістичним і практичним змістом та підкріпленого потужною етнокультурною сферою. Традиція зберігає правову систему, забезпечує її якісну своєрідність, самовідновлюваність, самототожність в історії. Традиція, яка розуміється як культурна спадщина та спадок, виступає життєвою силою культури, як механізм збереження та відновлення культурних констант» [9, с. 19]. Культурно-правові традиції виступають як узагальнення тривалої соціальної практики та стають загальноприйнятим стереотипом поведінки, на основі якої формується поведінковий фон, котрий у кінцевому підсумку й визначає правову культуру цього суспільства [10, с. 10].

До того ж варто зазначити, що використання правової спадщини без її зміни являє собою правову традицію. Традиція зберігає правову систему, забезпечує її якісну своєрідність, самовідновлюваність, самототожність в історії. Традиція, що розуміється як культурне спадкування та спадок, убачається як життєва сила культури, як механізм збереження та відновлення культурних констант [11, с. 11].

Але говорити про традицію – це зовсім не означає говорити про традиціоналізм. Проте це завжди означає говорити про правову спадщину. Як зауважив М. Бердяєв, «без традиції культура неможлива»[12, с. 6].

Інший термін, з яким пов'язана категорія «правова спадщина» – це «правовий досвід». Різниця між ними лише в тому, що «правовий досвід є найважливішим компонентом практики» [13, с. 209] і становить собою колективну, наділндивідуальну соціально-правову пам'ять, що забезпечує накопичення, систематизацію, збереження й передачу інформації (знань, навичок, оцінок, підходів тощо), дає змогу фіксувати й деякою мірою відтворювати весь процес правової діяльності або окремі її фрагменти [14, с. 8]. Це визначення поняття «правовий досвід» відповідає тлумаченню терміна «досвід», що міститься в тлумачних словниках. Зокрема, під досвідом розуміється «сукупність практично освоєних знань, навичок, умінь; відбиття у людській свідомості об'єктивного світу, суспільної практики, спрямованої на зміну цього світу» [15, с. 368]. Дещо інше визначення поняття «правовий досвід» дає О. Тимофєєв. Учений визначає юридичний (правовий) досвід як «сформовану та збережену з метою подальшого відтворення системно організовану інформацію, отриману на підставі сприйняття суб'єктами юридично значимої поведінки або внаслідок їхньої соціальної ко-

мунікації, нерозривно пов'язану з мовою та чуттєво-емпіричним відбиттям властивостей і відношень об'єктів правової системи суспільства, засвоєння котрої значною мірою визначає можливість здійснення, зміст та ефективність будь-якої майбутньої діяльності, а також є необхідною умовою пізнання правової дійсності» [16, с. 42].

Правовий досвід, як і правова спадщина, – це завжди свідоме звернення до минулого зі всіма його плюсами та мінусами, негативним і позитивним змістом; це колективне знання, що відображає узагальнену минулу діяльність і спрямоване на майбутнє; це сформована інформація, що набута людством унаслідок історичної діяльності; це невід'ємна частина національної правової системи. Правовий досвід безпосередньо входить до правової спадщини, оскільки містить свого роду систему координат в оцінці теперішнього та майбутнього.

Є ряд моментів, що характеризують термін «правова спадщина» як такий, що відрізняється від поняття «правовий досвід».

По-перше, просторові та часові межі правового досвіду ширші, ніж у правового спадку. Правовий досвід як система емпіричних знань не обмежується рамками однієї правової системи. Він формується із запасу національних правових знань і знань інших країн, сприйняття позитивного досвіду, котрий виступає основою подальшого етапу розвитку. Знання, як і наука, не має територіальних меж. Правова спадщина завжди історична: вона пов'язана із сприйняттям лише правових елементів минулого, тоді як правовий досвід може виявлятися під час і використання правових досягнень синхронно діючих правових систем, і використання минулого правового досвіду.

По-друге, якщо правовий досвід – це синтез емпіричних знань, набутих людством унаслідок історичної діяльності, то правова спадщина – це правова інформація, що накопичується, зберігається, передається від одного покоління до іншого за допомогою створених людиною знакових систем.

По-третє, правовий досвід має практичний характер. Правовий досвід формується із взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, ядром яких є не лише знання, але й уміння, навички конкретних особистостей, соціальна праця класів, націй, набутих унаслідок їхньої історичної діяльності [17, с. 206]. Правова спадщина – це духовний орієнтир, стрижень права в його духовно-змістовому вимірі, основа для правотворчості.

По-четверте, дефініція правової спадщини визначається через категорію «зв'язок» між різними історичними етапами розвитку правової системи. За допомогою збереження, використання, з'ясування, передачі елементів одного історичного етапу наступному забезпечується зв'язок, здійснюється розвиток права. Правовий досвід такого історичного зв'язку немає.

По-п'яте, існування правової спадщини поза певною етнічною культурою є неможливим, тоді як правовий досвід не прив'язаний до певної етнокультурної спільноти. Правовий досвід опосередковує динаміку суспільного розвитку, тоді як правова спадщина визначає його статику, встановлює форми та цінності.

По-шосте, правовий досвід може бути як груповим, так і індивідуальним, а правова спадщина лише груповою.

В юридичній літературі поняття «правова спадщина» часто ототожнюють із поняттям «наступність у праві». Як зазначає В. Рибаков, «наступність у праві та правова спадщина мають багато спільного. Вони близькі за змістом, мають місце під час переходу від однієї сходинки (стадії, етапу, типу) розвитку права до другої, пов'язані з категоріями «старого» та «нового» в правовій надбудові, розуміються як «зв'язок часів», вже здійснене й одночасно тенденція нових звершень. Це дає підстави використовувати ці поняття як синоніми, особливо в буденному словозастосуванні. Однак спільність категорій та їхня тотожність часткова [17, с. 206].

В. Рибаков зауважує, що «конкретність у цьому питанні може бути досягнута за допомогою багатостороннього, різноаспектного підходу до аналізу єдності та відмінності понять, що розглядаються. Наприклад, якщо в загальнофілософському розумінні обсяг поняття «наступність» ширший за обсяг поняття «наслідування», то в аспекті співвідношення

об'єкта та суб'єкта спостерігається прямопротилежна картина. Спадщина завжди ширша від об'єкта наступності, змістом котрої виступають деякі частини, сторони, елементи спадщини. Це справедливо, адже наступність означає еволюцію, розвиток, життя старого в новому. Об'єктом наступності стають ті сторони спадщини, котрі розвиваються на нових етапах історії, в нових історичних умовах, створюючи основу нового.

Що потрібно розуміти під поняттям «наступність у праві» та які складники містить це явище правової дійсності? У працях В. Бабаєва дається така дефініція поняття «наступність у праві»: це запозичення правом тієї чи іншої держави положень минулих чи сучасних її правових систем [18, с. 227]. На думку В. Рибакова, «наступність права – процес складний і суперечливий. А названа процесом тому, що окремі елементи переходять від одного типу права або етапу розвитку в другий, тобто відбувається рух, внаслідок якого здійснюється розвиток права. Він також передбачає дві стадії: по-перше, передачу накопиченого матеріалу одним типом (етапом) права другому; по-друге, засвоєння та використання новим типом (етапом) права цих правових цінностей. Складність процесу наступності полягає в тому, що сприйняті елементи старого права не є абсолютно «чистими», вони приховують тенденцію боротьби з новим, можуть за певних умов бути провідниками негативного, старого. Розвиток права неможливий без наступності, що є основою поступального руху [19, с. 40].

Ототожнення понять «правова спадщина» та «наступність у праві» не є випадковим. Оскільки і в першому, і в другому випадку йдеться про використання «юридичного досвіду і культури попередніх поколінь, про тенденції розвитку правової системи від минулого до теперішнього і від теперішнього до майбутнього, про становлення нових суспільних і правових інститутів» [20, с. 11]. Правова спадщина та наступність у праві не виходять за межі держави.

Усе ж потрібно розуміти, що якщо наступність у праві передбачає збереження тих чи інших досягнень правової культури минулого, використання всього того позитивного, що було накопичене в попередні епохи, ліквідацію застарілого, руйнівного, консервативного, з утриманням всього прогресивного, що відповідає більш високому рівню розвитку, то поняття «правова спадщина» містить не лише те, що належить зберегти, використовувати (що характерно для наступності в праві), але й те, від чого варто позбавитись як такого, що сповільнює розвиток правової системи, не відповідає загальнолюдським цінностям тощо. Наступність у праві вимагає свідомого, обґрунтованого, історично виправданого підходу до правової спадщини. Обсяг наступності в праві залежить від якості та ефективності попереднього історичного досвіду; наявності в суспільстві передумов для використання правової культури минулого; ступеня розвитку тієї чи іншої правової системи, котра запозичує досягнення минулого; здатності правових елементів минулого формувати, закріплювати та розвивати сучасну правову систему загалом чи окремі її елементи. Отже, наступність у праві знаходить своє вираження як у збереженні всього позитивного з попередньої правової спадщини без суттєвих змін, так і в коригуванні перенесеного в новий якісний стан у процесі розвитку, що передбачає його засвоєння та використання.

Розглядаючи сутність наступності в праві, М. Неновскі розглядає її у двох напрямах: «вертикальному», тобто «під час зміни суспільно-економічних формацій», і «горизонтальному», за котрого сторони перебувають в одній суспільно-економічній формації [21, с. 46]. Тобто в основі розуміння наступності в праві по «вертикалі» лежить часовий критерій, а по «горизонталі» – просторовий критерій. Якщо правова спадщина завжди історична: вона пов'язана зі сприйняттям лише правових елементів минулого, то наступність у праві може виявлятися і під час використання синхронно діючих явищ правової дійсності.

Ще наступність у праві та правова спадщина розрізняються між собою за суб'єктивним фактором. У випадку з правовою спадщиною – це свій власний досвід правової системи, накопичений попередніми етапами; у відношенні наступності в праві – це може бути як власний досвід, так і досвід інших правових систем. До того ж таке запозичення має позитивне значення, виключає сліпе копіювання або автоматичне перенесення тих чи інших явищ правової дійсності до національної правової системи.

Намагаючись розмежувати поняття «наступність у праві» та «правова спадщина», Е. Баллер зазначає, що правова спадщина передбачає спадкодавця, а наступність у праві – ні. Він пише, що останнє поняття є загальнофілософським і має методологічне значення, а перше передбачає спадкодавця, тобто усвідомлення об'єктивної закономірності наступності в праві та усвідомлення діяння, котре спрямоване на критичне оцінювання культурних цінностей, що залишились від попередніх поколінь, та їх творче використання [22, с. 65].

Е. Баллер робить висновок про те, що наступність у праві, на відміну від правового спадку, не передбачає спадкоємця, а передбачає собою неусвідомлене дійство. З цією думкою не погоджується В. Рибаков. Учений зазначає, що якщо є діяння, то є її виконавець, тобто спадкоємець. А об'єктивність явища не виключає його усвідомлення.

Поряд із правовою спадщиною як об'єктивний фактор розвитку правової системи можна назвати також циклічність. Якщо правова спадщина оперує критеріями безкінечного розвитку, становить основу розвитку національного права, пов'язує його етапи, поєднує минуле та теперішнє, то циклічність засновується на «гіпотезі переривчастого розвитку» і передбачає локалізацію динаміки соціально-просторових часових змін точками початку і завершення. Точка завершення циклу співпадає за своєю субстанціональною характеристикою з точкою початку (якщо проводити аналогію початку і завершення циклу з народженням і смертю людини, то народження знаменує собою момент переходу із нічого в щось, а смерть із чогось у ніщо, при цьому і в тому, і в іншому випадку сам момент переходу являє собою «нульовий» період). Завершення попереднього циклу стосовно історії соціальних відносин одночасно знаменує собою «смерть історії» та водночас початок нового витка (циклу) історичного розвитку. Поняття «смерть історії» означає зруйнування національної культури та заснованої на ній цивілізації» [23, с. 42].

Циклічність являє собою певні етапи руху правової системи, що має завершений характер і вичерпав можливості для подальшого розвитку за цих умов, але при цьому здатний дати поштовх для подальшого розвитку. Закінчення циклу може знаменувати собою завершення певного етапу, і фаза загибелі одного циклу є передумовою зародження наступного циклу. Л. Гумельов, котрий використовував циклічний підхід у теорії розвитку цивілізацій, виділяв чотири фази розвитку циклу: 1) фаза історичного становлення; 2) фаза історичного існування; 3) фаза історичного занепаду; 4) фаза історичних реліктів (чи загибелі) [24, с. 260].

Цикл поєднує в собі характеристики кола та спіралі, що пов'язує дві протилежні сили в нерозривне коло. Одна взаємодія втягується в другу – більш широку, котра, у свою чергу, втягується в третю і так далі. І якщо перша взаємодія являє собою кругообіг, то друга та третя взаємодії будуть також кругообігом, але більш широким. Виникає ланцюг взаємопов'язаних кругообертів, ланцюг взаємопов'язаних колоспіралів. Будь-який кругообіг є цьому ланцюгу є її необхідною ланкою, без якої ланцюг не може існувати [25, с. 21].

Цикл по колу «замкнений на собі». Кожного разу на кінцевій фазі відбувається обнуління балансу, історія починається із заперечення позитивного досвіду попереднього періоду розвитку правової системи та його негативної критики, що здійснюється представниками «нової» державно-правової політики. Розвиток циклу по спіралі, навпаки, передбачає використання правового досвіду попередніх поколінь для формування теперішнього. Спіральний цикл необов'язково означає прогрес, але в будь-якому разі йдеться про якісні зміни з урахуванням правової спадщини та правової традиції тієї чи іншої правової системи.

Втім, використання терміна «циклічність» щодо правової спадщини можливе лише за умови, якщо йдеться про циклічність діалектичної властивості. Йдеться про збереження форми, а не змісту. Мається на увазі, що рамки відтворення обмежені: «Це не повторюваність у її первинному вигляді, а якісно новий стан того, що було втрачено на попередніх історичних етапах розвитку держави, повернення до якого зумовлено прогресивним правовим досвідом інших сучасних цій державі правових систем, які зберегли спадщину, точніше, це повернення власних традицій. Наявність модифікації – результат нового оберту розвитку

правової системи, який зумовлений змінами в матеріальній і духовній сферах буття народу, а також у деяких межах врахування правового досвіду синхронно функціонуючих держав» [26, с. 5].

Залежно від зміни культурних епох змінюється ставлення до тих чи інших цінностей. Г. Мальцев зазначає таке: «Якщо правова історія являє собою безкінечне чергування циклів, всередині котрих визначаються схожі фази та багатократно відновлювальні процеси, то виходить, що право рухається за власним колом з обов'язковим поверненням на певні висхідні пункти» [27, с. 96].

Україна розвивається за циклічністю по колу, в межах якої відбувається обнуління балансу, відмова від свого минулого позитивного та негативного досвіду, від своєї правової спадщини, правової традиції, сліпе копіювання чужої правової спадщини, зазвичай західної правової традиції, що призводить до появи нежиттєздатних правових і політичних інститутів, норм права тощо.

Правова спадщина характеризується безперервним розвитком права, зв'язком етапів у такому розвитку. Чим вища форма розвитку правової системи, тим більш глибоким буде занурення у власне минуле, спроможність утримувати, зберігати та асимілювати старе під час побудови нового. Циклічність, навпаки, характеризується дискретністю, переривчатістю процесу, поверненням до попереднього пункту розвитку правової системи.

Циклічність, на відміну від правової спадщини, – явище стихійне, котре не залежить від волі народу, правлячої еліти та не усвідомлюється ними. Саме тому кожен тип права має однакові, повторювані в часі ознаки. Багаточисельні держави та правові системи у різних народів і в різні часи не виключають, а навпаки – передбачають схожість і повторення ряду притаманних їм ознак.

Аналіз цих ознак, що повторюються, а точніше – їх узагальнення дає змогу об'єднати суспільні явища, що розглядаються, в єдину структуру (тип, категорію), котра відображає єдність корінних рис усіх державних і правових систем однієї суспільно-економічної формації. У правових системах однієї формації обов'язково присутнє повторення. Саме повторюваність, а не наступність дала можливість К. Марксу створити вчення про історичні етапи держави та права.

Термін «правова спадщина» тісно пов'язаний іще з одним явищем правової дійсності, а саме – правовою рецепцією. У зв'язку з цим з'являється необхідність уточнення поняття «правова рецепція» та розмежування його з поняттям «правова спадщина».

Розуміння рецепції права ускладнюється термінологічним різноманіттям. Досліджуючи питання правової рецепції, вчені використовують різні поняття, зокрема А. Мартишин застосовує термін «трансплантація», Карбонье – «акультурація», Ю. Тихомиров – «асиміляція», З. Черніловський – «міграція». В юридичній енциклопедії під рецепцією права розуміється «у широкому значені слова усвідомлене запозичення й освоєння багатства чужої культури з метою збагачення власної» [28, с. 757].

З. Мельник правову рецепцію розуміє як складний процес, який не зводиться до механічного перенесення певних нормативних положень, а передбачає подальше засвоєння і використання ідей, принципів, інститутів щодо правової системи інших часів та інших народів як добровільне запозичення, а не примусове, як свідоме запозичення, як однобічне запозичення, як запозичення, що відбувається за ініціативи суб'єкта – реципієнта, як запозичення, що є можливим у рамках взаємодії більш-менш однорідних правових систем [29, с. 8].

М. Ансель розглядає рецепцію права як «найбільш повну форму навмисного, добровільного зближення правових систем» [30, с. 63].

Інші автори невиправдано розширюють поняття правової рецепції, розповсюджуючи її на запозичення власного національного правового матеріалу, що сформувався в попередні періоди.

Останнім часом накреслилась тенденція до непродуманого запозичення західних цінностей, котрі не мають аналогів в українській правовій спадщині. Така декоративна рецепція виникає як рятівна для правлячої еліти ідея запозичення правових «благ» інших цивіліза-

цій в умовах свідомої кризи. У цьому разі державна ідеологія переключає суспільну увагу на майбутні позитивні зміни, збиваючи революційну «напругу» та природне прагнення суспільства до реальної модернізації. Важко не погодитись із тим, що саме по собі залучення закордонних державно-правових інститутів не додає рецепієнту цивілізованності, тим паче не вирішує проблеми його правової культури [31, с. 37].

Правова спадщина та правова рецепція мають спільні риси. Правова спадщина та правова рецепція мають історичний характер – ідеться про використання юридичного досвіду та елементів правової культури попередніх поколінь, про тенденції розвитку правової системи від попереднього до теперішнього і від теперішнього до майбутнього. По-друге, правова рецепція – це не просто перенесення норм і принципів однієї правової системи на правове поле іншої, а складний процес пристосування, внаслідок чого з'являються нові суспільні та правові інститути. Правова спадщина також передбачає звернення до свого минулого правового досвіду, але такий досвід, випробуваний часом, пройшов через фільтр національної культури. По-третє, процес рецепції тісно пов'язаний з удосконаленням національного права, правова спадщина також «фільтрується» і має використовуватися не задля консервування історичного розвитку, а для позитивних змін у суспільстві.

Але, незважаючи на наявність спільних рис, ці явища правової дійсності все ж таки мають відмінну правову природу. Зокрема, якщо рецепція права передбачає прийняття як минулого юридичного досвіду різних країн, так і прийняття елементів паралельних правових систем, то правова спадщина звертається лише до свого минулого досвіду. По-друге, процес правової рецепції також тісно пов'язаний із впливом на сутність правової системи, що відрізняє її від правової спадщини.

Висновки. Правова спадщина – це досить складне поняття, яке містить різні правові явища, що є взаємопов'язаними між собою. Можна говорити, що правова спадщина виступає одночасно і відлунням минулого, і «зануренням у віковічну імлу», тобто спадщина виражає взаємозв'язок із минулим, відчутим та інтерпретованим у сучасності. Це поняття є самостійним правовим явищем, має свої особливості та характерні риси, хоча і має спільні характеристики та взаємопов'язане з такими правовими феноменами, як правова традиція, наступність у праві, циклічність, правовий досвід, рецепція, але всеодно відрізняться від них.

Список використаних джерел:

1. Завальнюк В.В. Правові традиції та антропоцентричне розуміння правової реальності. Митна справа. 2014. № 4 (94). С. 8.

2. Карташов В.Н. Преемственность в правовой системе общества: методологические основы исследования. Юридическая техника. 2011. № 5. С. 11.

3. Авраменко Л.В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 82. С. 6.

4. Рыбаков В.А. Преемственность в отечественном праве в переходной период: общетеоретические вопросы: автореф. дисс. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Омск, 2009. С. 28.

5. Софронова С.А. Правовое наследие и аккультурация в условиях правового прогресса общества: автореф. дисс. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Н. Новгород, 2000. С. 9.

6. Авраменко Л.В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад.. України, 2006. Вип. 82. С. 8.

7. Оборотов Ю.М. Традиції і новації у правовому розвитку: монографія. Одеса: «Юридична література», 2001. С. 61.

8. Сулипов Р.С. Понятие и признаки правовых традиций: теоретический аспект. Вестник Пермского университета. Серия: «Юридические науки». 2010. № 4. С. 50.

9. Сорокин В.В. Русская правовая доктрина. Правовая доктрина России: теоретические и исторические аспекты: межвуз. сб. ст. / Под ред. В.Я. Музюкина. Барнаул, 2008. С. 19.

10. Овчиев Р.М. Правовая культура и российский правовой менталитет: автореф. дисс. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Краснодар, 2006. С. 10.

11. Карташов В.Н. Преемственность в правовой системе общества: методологические основы исследования. Юридическая техника. 2011. № 5. С. 11.

12. Авраменко Л.В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 82. С. 6.

13. Общая теория государство и права: акад. курс в 2 т. Т. 1. / Под ред. М.М. Марченко. М.: «Зерцало», 2002. С. 209.

14. Молчанов С.Н. К вопросу об использовании в законодательстве понятий «культурное наследие» и «культурное достояние» (информационно-аналитический обзор). Юрист. 1999. № 3. С. 8.

15. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1988. С. 368.

16. Тимофеев А.В. Юридический опыт: проблемы теории и практики: дисс. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Ярославль, 2008. С. 42.

17. Рыбаков В.А. Преемственность в отечественном праве в переходной период: общетеоретические вопросы: дисс. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Омск, 2009. С. 206.

18. Теория государства и права: учебник / Под ред. В.К. Бабаева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: «Юристъ», 2007. С. 227.

19. Рыбаков В.А. О понятии преемственности в социалистическом праве. Вестник Московского государственного университета. Вып. 1. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. С. 40.

20. Карташов В.Н. Преемственность в правовой системе общества: методологические основы исследования. Юридическая техника. 2011. № 5. С. 11.

21. Неновски Н. Преемственность в праве / Пер. с болг. М.: «Юридическая литература», 1977. С. 46.

22. Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. М.: «Наука», 1969. С. 65.

23. Ромашов Р.А. Преемственность и цикличность в российском праве: единство и противоречие. Юридическая техника. 2011. № 5. С. 42.

24. Гумелев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. М., 2000. С. 258–261.

25. Соколов Ю.Н. Цикл как основа мироздания. Ставрополь, 1995. С. 21.

26. Авраменко Л.В. Місце поняття «наступність» у категоріальному апараті теорії права. Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 82. С. 5.

27. Мальцев Г.В. Теория обычая и обычное право. Обычное право в современной России: проблемы теории, истории и практики. М.: НОРМА, 1999. С. 96.

28. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. 5-е изд., доп. и перераб. М.: «НОРМА», 2002. С. 757.

29. Мельник З.П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект): автореф. … дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. К., 2009. С. 8.

30. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права. Очерки сравнительного права. М.: «Прогресс», 1981. С. 63.

31. Рязанов М.Ю. Відродження слов'янської правової культури в Україні. Право і суспільство. 2015. № 6. С. 37.

ТОКАР Л. В.,
асистент кафедри філософії
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

УДК 340.12:174-057.36

ДЕФОРМАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЯК ОЗНАКА ВІДЧУЖЕННЯ ПРАЦІ

У статті проаналізовано проблему деформації професійної свідомості поліцейського, основні чинники, що її спричиняють, та шляхи подолання. Досліджується феномен професійної культури поліцейського як способу зняття суперечності. Доводиться, що деформація професійної свідомості в її діалектичній сутності є виявом відчуження праці й безпосередньо впливає на розвиток правової та моральної свідомості суспільства.

Ключові слова: *деформація професійної свідомості, відчуження праці, професійна етика, культура поліцейського, моральні судження особистості.*

В статье проанализированы проблема деформации профессионального сознания полицейского, основные факторы, которые ее вызывают, и пути преодоления. Исследуется феномен профессиональной культуры полицейского как способа снятия противоречия. Доказывается, что деформация профессионального сознания в ее диалектической сущности является проявлением отчуждения труда и оказывает существенное влияние на развитие правового и нравственного сознания общества.

Ключевые слова: *деформация профессионального сознания, отчуждение труда, профессиональная этика, культура полицейского, моральные суждения личности.*

The article analyzes the problem of the deformation of the policeman's professional consciousness, the main factors that cause it and ways to overcome it. The phenomenon of the professional culture of a policeman is investigated as a way of removing the contradiction. It is proved that the deformation of the professional consciousness in its dialectical essence is a manifestation of the alienation of work and has a significant impact on the development of the legal and moral consciousness of society.

Key words: *deformation of professional consciousness, alienation of work, professional ethics, policeman culture, moral judgments of a person.*

Вступ. З прийняттям 2 липня 2015 року Закону України «Про Національну поліцію» фактично розпочалася реформа правоохоронної системи взагалі та Міністерства внутрішніх справ України зокрема. Це, у свою чергу, призвело до створення Національної поліції України як центрального органу виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку. Але вже за три роки можна говорити про чималі прогалини в реформі, які гальмували процес і призвели до негативних наслідків під час «перезавантаження» системи. Загалом, проблему професійної деформації свідомості працівників органів поліції можна спостерігати як у західних країнах, так і в країнах Центральної та Східної Європи.

Але рівень професійної деформації, її глибина, ставлення суспільства до цієї проблеми та об'єктивність компетентних органів у вирішенні питання щодо притягнення поліцейського до відповідальності суттєво різняться. Наприклад, Харківський інститут соціальних досліджень у роботі «Моніторинг незаконного насильства в поліції України (2004–2017 роки)» зазначає, що після позитивних зрушень 2014 року кількість жертв катувань і жорстокого поводження з боку міліції зменшилась, але «…експертна оцінка, на жаль, свідчить, що ігнорування важливих аспектів діяльності під час реалізації проекту «Нова патрульна поліція» (правова невизначеність, недостатність підготовки й оснащення, порушення прав самих патрульних, гонка за показниками, відсутність незалежної системи збору та розслідування скарг) поступово веде до відтворення практик і патернів незаконного насильства, які були притаманні «старій» патрульній міліції» [1, с. 8]. Міністерство внутрішніх справ (далі – МВС) і Генеральна прокуратура також визнають проблему, про що свідчать щорічні доповіді у Верховній Раді України. Наприклад, у наказі МВС України № 90 знаходять підтвердження факти, що в органах МВС були і продовжують мати місце такі ганебні явища, як перевищення владних повноважень, зрада службових інтересів, паплюження прав і свобод громадян, скоєння посадових та інших злочинів, хабарництво. Як зазначається в цьому документі, з метою отримання нетрудових доходів та особистого збагачення окремі «морально деградовані працівники», спекулюючи своєю належністю до органів внутрішніх справ і користуючись правовою несвідомістю пересічних громадян, удаються до шахрайських дій шляхом їх омани, провокуючи на передачу матеріальних благ за прийняття завідомо неправочинних рішень у їхніх стосунках із правоохоронними органами [2]. Така ситуація негативно сприймається суспільством, підриває імідж поліції та віру громадян у її професійну здатність.

На жаль, під час поліцейської реформи не було враховано всієї глибини проблеми деформації професійної свідомості. У намаганні подолати корпоративну псевдомораль, яка сформувалася в правоохоронній системі, основні чинники, що спричиняли деформацію професійної свідомості поліцейських, не зазнали суттєвих змін. Наприклад, на думку громадян, основними факторами, що впливають на розповсюдження практик побиття, знущань і катувань у роботі поліції, є безкарність співробітників поліції, які застосовують незаконні методи в роботі, поганий добір кадрів і невисокий професійний і культурний рівень [1, с. 9]. Окрім того, правовий і моральний нігілізм, високий рівень якого ще спостерігається в суспільстві, призводить до того, що майже кожен четвертий українець так чи інакше допускає можливість застосування поліцією незаконного насильства або навіть катувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблема деформації професійної свідомості працівників юридичної діяльності та поліцейських безпосередньо постійно перебуває в полі зору вчених, практиків, громадськості. Вітчизняними та зарубіжними науковцями досліджується широке коло питань, пов'язаних із цією проблемою. Визначимо таких авторів: О. Афанасьєву, О. Бандурку, С. Безносова, М. Ібрагімова, З. Кісіль, О. Синявську, С. Сливку, І. Ламаш, В. Лозового, Н. Матюхіна, І. Носкова та інших. Але серед фундаментальних досліджень не має єдиного підходу щодо дослідження феномена деформації професійної свідомості працівників поліції. Психологи розглядають цю проблему через «механізм» професійного вигорання, правники – як проблему професійних конфліктів. Можна говорити, що є «концептуальні різночитання поняття» [3, с. 41], які потребують певного діалектичного синтезу. Отже, дослідження проблеми професійної деформації поліцейського у філософсько-правовому спрямуванні актуальне сьогодні та потребує детального розгляду.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження деформації професійної свідомості поліцейського в її діалектичній сутності як вияву відчуження праці (в його широкому значенні), впливу її на розвиток правової та моральної свідомості суспільства, які постають ідеальним способом відображення соціального руху матерії. Також метою статті є дослідження феномена «культури поліцейського» як способу зняття суперечностей, зменшення її виявів у діяльності поліцейського.

Результати дослідження. Діяльність поліцейського, як і будь-яка інша професійна діяльність юриста, має особливе значення для існування суспільства загалом. На перший погляд мета її є очевидною та визначеною законодавством. Наприклад, у ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» закріплено, що основним завданням поліції є забезпечення публічної безпеки та порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства та держави; протидія злочинності [4]. Але діяльність поліцейського як різновид професійної діяльності юриста є окремим явищем цілеспрямованої діяльності людини – праці в її широкому значенні. Якщо поглянути на проблему з ракурсу онтології, то можна визначити, що в праці в її широкому значенні взагалі та в професійній діяльності безпосередньо розгортається й еволюціонує родова сутність людини, удосконалюється свідомість людини, еволюціонують уявлення про ідеальну форму такої діяльності як способу відображення світу.

На відміну від способів відображення, характерних для передових рівнів буття, спосіб, властивий рівню соціального буття, постає як поділ на матеріальне й ідеальне відображення. Тому професійну свідомість в її сутнісному значенні потрібно розглядати як ідеальне відображення, що виявляється у формі «ідеального образу ще не створеної, але бажаної речі та ідеального образу здатності, вміння тої чи іншої людини цю річ створити, вміння рухатися за логікою тієї чи іншої речі» [5, с. 112]. Останнє ми і називаємо професіоналізмом. Проблема деформації професійної свідомості поліцейського не має локального характеру, вона є виявом відчуження, яке поступово пронизує всю сферу людського життя. Кожен поліцейський не тільки несе відповідальність за якість роботи, але й у своїй діяльності розгортає сутнісну необхідність в існуванні такого державного інституту, як поліція, мета якого і визначена законодавством. Задля цього обираються найкращі способи, принципи діяльності поліцейського, які знаходять своє закріплення на правовому рівні та становлять основу професіоналізму, що є способом ідеального відображення логіки предмета діяльності поліцейського, і орієнтовані на благо суспільства. І висока відповідальність зумовлена предметом діяльності поліцейського, яким є безпека суспільства, людське життя, здоров'я, які визнаються основною цінністю держави. Отже, окремий одиничний професіонал перебуває в нерозривній єдності з необхідністю всезагального. Загальне завжди сильніше від одиничного, тому одиничне змушене розробити особливий спосіб відображення загального. Право та кодекси професійної моралі належать до тих способів особливого відображення загального, які напрацьовані людством. Інакше кажучи, кодекс професійної поведінки поліцейського постає одним із способів для людини бути людиною [6, с. 160] і залишатися нею під час морального вибору, який виникає в його професійній діяльності, а право надає статус легальності таким діям і рішенням.

Нарешті, професійна деформація свідомості поліцейського, яка на перший погляд постає окремо визначеною проблемою відчуження людини від своєї діяльності та являє собою особисту трагедію одиничного поліцейського – відчуження людини від своєї сутності, насправді набуває всезагального характеру. Адже, по суті, в професійній діяльності, рухаючись за логікою речі (для поліцейського це – суспільні відносини, захист прав і свобод громадян, боротьба зі злочинністю), створюються особливі, ідеальні засоби досягнення цієї мети, а зважаючи на специфіку діяльності поліцейського, соціальні ризики та моральні конфлікти, що мають місце під час здійснення професійної діяльності, ці засоби зумовлені певними принципами, які разом з основними цінностями становлять поле морального вибору поліцейського і, нарешті, можна сказати, що ці засоби дають змогу рухатися до платонівського «ейдосу» як до певного ідеалу, еталону, довершеного образу. У преамбулі Загальної декларації прав людини зазначено, що «… необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії та гноблення» [7]. Порушення норм права, професійної та традиційної моралі, які пов'язані із деформацією професійної свідомості поліцейського та мають безпосередній зв'язок з іншими особливими способами відображення загального, відхід від ідеалу в кінцевому підсумку становлять загрозу збереженню порядку в сущому, про що свідчать трагічні події на Майдані під час Революції гідності.

Низький рівень моральних суджень, правовий і моральній нігілізм призводять до сприйняття права та професійної моралі як обмеження у свободі дії. Прагнення до ефективності у своїй професійній діяльності стає метою, а легальність і моральність засобів її досягнення отримують другорядне значення. У новому Законі врахований цей недолік, і в ньому основним критерієм ефективності діяльності поліцейського постають не показники виконання планів, а рівень довіри населення, що, на думку автора, має дуже велике значення для зменшення рівня вияву професійного відчуження. Нівелюючи принципи законності та верховенства права та відчуваючи безкарність, службовець спокушається на неправомірне перевищення необхідної міри застосування державного примусу. З огляду на те, що права людини є першоосновою доктрин правової держави та верховенства права, визначають зміст функціонування всіх публічно-владних інститутів, сенс державного примусу полягає в тому, щоб забезпечувати права людини, а не навпаки. Унаслідок деформації професійної свідомості сенс державного примусу підміняється виправданням останнього як такого. Для того, щоб поліція могла відновлювати порядок, її діяльність має обумовлюватися певними принципами, які ідеально відображають особливість мети та сутність професії. Наприклад, верховенство права – основний законний засіб забезпечення порядку, яким володіє поліція – розмежовує допустимі дії та свавілля. Права людини, основні принципи професійної діяльності поліцейського не становлять перешкоди, а «роблять роботу поліції можливою» [8, с. 23], створюючи єдину реальну форму її буття, поле розумної необхідності. Діяльність поліцейського обумовлена необхідністю спілкування з людьми із різними соціальними установками, що вимагає професійної майстерності та специфічних прийомів спілкування з ними. З одного боку, такі вузькоспеціалізовані навички дають можливість бути кращим у своїй професії й ефективним у вирішенні питання по суті, з іншого боку, вони призводять до спокуси застосування насилля і перевищення владних повноважень. Чи може суспільство пожертвувати деякими аспектами людяності та гуманності щодо затриманих задля ефективності діяльності інституту поліції? Ні, адже тоді виникають внутрішня суперечність і проблема підміни мети та засобів її досягнення. Натомість корпоративна псевдомораль, яка диктує правила: бути як усі й уподібнитися до інших членів групи або бути вигнанцем, спричиняє внутрішній моральний конфлікт особистості. Вибір є лише в особистості з високим рівнем професійної свідомості, яка поєднує і моральний, і правовий компоненти.

Серед факторів, що зумовлюють деформацію професійної свідомості поліцейського, є безкарність співробітників поліції, які застосовують незаконні методи в роботі, поганий добір кадрів, унаслідок чого до поліції потрапляють люди із садистськими нахилами, невисокий професійний і культурний рівень співробітників поліції [1, с. 161]. Саме на проблему культурного рівня співробітників поліції треба звернути особливу увагу. Вона прямо залежить від загального розвитку, широти світогляду, правової культури, наявності різнобічних знань, сформованості певних моральних принципів. «Перебуваючи на передньому краю боротьби зі злочинністю, працівники правоохоронних органів повинні виконувати роль морального еталону, бути зразком для наслідування в додержанні соціальних та етичних норм» [9, с. 359]. Отже, поліцейський у своїх діях не має шукати виправдання в думках і стереотипах, які панують у суспільній чи корпоративній свідомості, а повинен спиратися на високий рівень професійної культури, яка містить професійні знання, компетенцію та моральні переконання особистості. Для формування професійної культури поліцейського, значення якої вже давно визнається зарубіжними дослідниками, не досить володіти професійними навичками та бути гарним виконавцем. Культура поліцейського – це такий рівень професійної свідомості, коли дотримання принципів професійної діяльності сприймається як внутрішня необхідність, веління совісті, морально-професійний борг «Я» як особистості, яка розкриває свою сутність у певній професії. Це прийняття справедливості як основної цінності та сприйняття її як бажаної самої по собі. Професійна культура базується на відповідальності як внутрішньому прийнятті розумності свободи та методів (правового насильства та примусу), прийнятті відповідальності за їх використання.

Культура поліцейського потребує розуміння категорії свободи в її діалектичному зв'язку з відповідальністю. І відповідальність не тільки правова, але й морально-етична перед суспільством, адже як було вже сказано, професійна деформація свідомості як трагедія одиничного поліцейського призводить до поступового відчуження людини від її сутності та руйнації ідеальних способів відображення соціального руху матерії, що становить загрозу її гармонійному й розумному існуванню. Зважаючи на це, необхідно підвищити якість роботи з кадрами поліції, виховання співробітників у дусі шанобливого ставлення до закону, норм моралі, підвищення рівня їх загальної та професійної культури, службової етики, на що суттєво впливає наявність попередньої вищої освіти. С.Б. Феч'єр зауважує, що працівники з вищою освітою з меншою ймовірністю будуть використовувати словесну та фізичну силу для взаємодії з навколишніми та більш скептично ставитимуться до зловживання владою. Все більше європейських країн рухаються в напрямі організації підготовки поліцейських в акредитованих навчальних закладах [10, с. 15].

В Указі Президента України «Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» визначено необхідність забезпечити прозору систему конкурсного добору осіб на посади, створити нову систему атестації персоналу органів правопорядку [11]. Центральним етапом атестування поліцейського є співбесіда з ним, адже «… лише під час безпосереднього спілкування члени комісії можуть оцінити такі важливі для працівника поліції компетенції, як мотивація, готовність прийняти зміни, чесність і ступінь довіри» [12, с. 38], а також рівень моральних суджень особистості. Низький рівень моральних суджень призводить до низького рівня моральної волі, яка характеризується як природна та несвободна (у негативному значенні), обумовлена зовнішніми чинниками. Така воля досить нестійка до зовнішніх спокус, а тим паче – до впливу стереотипів, що склалися в професійному середовищі. Людина, якій притаманна така моральна воля, швидко втрачає мотив до професійного зростання, стимул до праці, адже будь-яке несправедливе зауваження, відсутність вдячності суспільства чи нерозуміння завзятості колегами, демотивує працівника в подальшому пізнанні сутності його професії. Отже, виникає необхідність виявляти рівень моральної свідомості поліцейського під час конкурсного відбору та атестації поліцейського. У цьому можуть допомогти напрацювання у сфері психологічної теорії розвитку моральної свідомості. Один із представників цієї теорії Л. Колберг визначає, що основою моральної свідомості особистості постають не заборони, а норми справедливості. Він виокремлює три рівні морального розвитку: доконвенційний, конвенційний і постконвенційний [13, с. 54], визначити які можна за допомогою вирішення певних дилем. Підвищити рівень моральних суджень можна за допомогою освіти та підвищення кваліфікації, акцентування уваги під час навчання на необхідності засвоєння основних категорій моральної свідомості на більш високому рівні, що дає можливість досягнути постконвенційного рівня за Колбергом, коли моральні норми сприймаються не як зовнішні щодо людини, а як сталі внутрішні переконання. Така форма моральної свідомості стає основою для формування стійкої професійної свідомості, що зменшує можливість вияву деформації професійної свідомості поліцейського.

Висновки. Проблема деформації професійної свідомості поліцейського має онтологічний характер і є формою відчуження людини від праці (у широкому значенні), що зрештою призводить до відчуження людини від своєї сутності. Порушення професійних норм, які мають безпосередній зв'язок з іншими особливими способами відображення загального, в кінцевому підсумку становить загрозу збереженню порядку в сущому.

Правовий і моральний нігілізм, низький рівень моральних суджень призводять до сприйняття законів, етичних принципів професійної діяльності як обмеження, а не як єдиної можливої форми її буття, поля розумної необхідності. Унаслідок деформації професійної свідомості сенс державного примусу підміняється виправданням останнього як такого. Такі дії виправдовуються прагненням до ефективності та високих показників у професійній діяльності та корпоративними вимогами «бути як всі». Такий стан речей знаходить втілення в низькій культурі поліцейського, яка з-поміж інших становить одну з ключових причин виникнення деформації професійної свідомості й за допомогою підвищення якої можливо

зменшити відчуження. Недостатній рівень професійної культури поліцейського призводить до формування слабкої моральної волі, яка досить нестійка до впливу стереотипів, що склалися в професійному середовищі. Людина, якій притаманна така воля, шукає виправдання своїм діям, а не обґрунтовує їх, спираючись на власні переконання та совість, традиційну мораль і професійну етику. Отже, засобом зменшення виявів відчуження та його наслідків необхідно під час підготовки майбутніх кадрів особливо ретельно виявляти рівень їхніх моральних суджень і у разі незадовільних результатів створювати умови для підвищення рівня професійної культури. Певним ідеалом професійної культури є такий її рівень, коли дотримання принципів професійної діяльності сприймається як внутрішня необхідність, веління совісті, морально-професійний борг «Я» як особистості, яка розкриває свою сутність у певній професії; прийнятті справедливості як основної цінності та сприйнятті її як бажаної самої по собі; внутрішньому прийнятті розумності свободи й методів (правового насильства та примусу) і прийнятті високої моральної відповідальності за їх використання.

На жаль, часто реформатори не зважають на серйозність проблеми деформації професійної свідомості як форми відчуження та недооцінюють її негативний вплив на суспільство. Це може не тільки звести нанівець поліцейську реформу, про що повсякчас застерігають науковці, громадські організації та кадрові поліцейські, але й породити нові бунти та Майдани. Тож феномен деформації професійної свідомості поліцейського як вияву відчуження праці та феномен професійної культури поліцейського становлять наукову та практичну зацікавленість і потребують подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Кобзін Д.О., Черноусов А.М., Коренева К.В., Колоколова М.О. Моніторинг незаконного насильства в поліції України (2004–2017 роки). Харків: Харківський інститут соціальних досліджень (ХІСД), 2017. 97 с. URL: http://khpg.org/files/docs/1515758313.pdf (дата звернення: 20.11.2018).

2. Про стан дисципліни й законності в діяльності органів внутрішніх справ та заходи щодо його покращення: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 26 березня 2010 р. № 90. URL: https://www.slideshare.net/krapzen/26032010-90 (дата звернення: 20.11.2018).

3. Кісіль З.Р. Професійна деформація працівників органів внутрішніх справ України: історіографія та феноменологія. Науковий вісник Львівського державного університету. Серія: «Психологія». 2014. № 2. С. 33–44.

4. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19 (дата звернення: 20.11.2018).

5. Ивакин А.А. Диалектическая философия: монография. 2-е изд., перераб. и доп. Одесса: «Феникс»; Сумы: «Університетська книга»; М.: «ТрансЛит», 2007. 440 с.

6. Шамша І.В. Роль категорій загального і одиничного при визначенні етичного знання. Мультиверсум: філософський альманах. / Гол. ред. В.В. Лях. Вип. 6 (104). К., 2011. С. 155–166.

7. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 20.11.2018).

8. Оссе Аннеке Принципы деятельности полиции: методическое пособие по правам человека / Пер. с англ. Н. Ишевской, М. Кузнецовой, О. Шарп. Нидерланды: Amnesty International, 2016. 343 с. URL: https://amnesty.org.ru/keepme/uderstanding_policing_ru.pdf (дата звернення: 20.11.2018).

9. Матюхіна Н.П. До проблеми професійної культури працівників правоохоронних органів (зарубіжний досвід). Кримський юридичний вісник: зб. наук. пр. / МВС України, Крим. юрид. ін-т Одес. держ. ун-ту внутр. справ. Сімферополь, 2009. Вип. 3 (7). С. 357–365.

10. Ламаш І.В. Феномен поліцейської культури (police culture) у сучасних зарубіжних дослідженнях. Право і безпека. 2016. № 2 (61). С. 11–17.

11. Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 жовтня 2015 р. № 5/2015. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015 (дата звернення: 20.11.2018).

12. Права людини в діяльності української поліції – 2016: наук.-практ. видання / Упоряд. та ред. Є.О. Крапивін. К.: «Софія –А», 2017. 304 с.

13. Гулевич О.А. Основные стадии моральной социализации. Психология нравственности / Под ред. А. Журавлева, А. Юревича. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. С. 53–66.

ЦИВІЛІСТИКА

ВАСИЛЬЄВ В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін
*(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)*
докторант кафедри
цивільного права № 2
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 347.152

РОЛЬ НОТАРІУСА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РЕАЛІЗАЦІЇ УЧАСНИКАМИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН ПРАВОВОЇ СВОБОДИ В КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ТИПІВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Статтю присвячено розгляду співвідношення диспозитивних та імперативних цивільно-правових норм, а також різних способів та типів правового впливу на учасників цивільних правовідносин і на нотаріуса як суб'єкта, який забезпечує здійснення відповідними особами своїх суб'єктивних цивільних прав.

Ключові слова: *правова свобода, правове регулювання, диспозитивність, імперативність, нотаріус.*

Статья посвящена рассмотрению соотношения диспозитивных и императивных гражданско-правовых норм, а также различных способов и типов правового воздействия на участников гражданских правоотношений и на нотариуса как субъекта, который обеспечивает совершение соответствующими лицами своих субъективных гражданских прав.

Ключевые слова: *правовая свобода, правовое регулирование, диспозитивность, императивность, нотариус.*

The article is devoted to consideration correlation between discrete and imperative legal civil norms and between varied modes and types of legal influence on participants of legal civil relationships as well as on notary as subject that provides fulfillment subjective civil rights by appropriate persons.

Key words: *legal freedom, legal regulation, discretion, imperative, notary.*

Вступ. Поділ цивільно-правових норм за критерієм методу правового регулювання на імперативні та диспозитивні, видове розмежування способів і типів правового регулювання має велике практичне значення в діяльності суб'єктів правозастосування, на яких покладено обов'язок визначення меж правової свободи учасників цивільних правовідносин у процесі правової кваліфікації їхніх дій. З іншого боку, суб'єкти правозастосування також здійснюють свою діяльність у визначених законом межах. Відтак особливий науковий інтерес з огляду на їх практичну цінність викликають питання, пов'язані з конструкціями правовідносин, у яких відбувається максимальне наближення або навіть переплітання відомих

типів правового регулювання (загально-дозвільного та спеціально-дозвільного) суспільних зв'язків, де дії суб'єктів, на яких поширюється правове регулювання одного типу, залежать від дій суб'єктів, що потрапляють під вплив правового регулювання іншого типу.

Однією зі згаданих сфер є правовідносини, що виникають між суб'єктами цивільного права в межах загально-дозвільного типу правового регулювання, які передбачають звернення до нотаріуса для досягнення визначеного правового результату.

Питання класифікації норм права за критерієм методу правового регулювання, а також окремі проблеми способів та типів правового регулювання і їх значення в нотаріальній діяльності розкривалось такими вченими-юристами, як С.С. Алексєєв, О.В. Грушевська, Е.О. Євстігнєєв, Л.В. Єфіменко, Н.С. Кузнєцова, К.М. Кузьміна, О.Є. Кухарєв, Р.А. Майданик, І.О. Маньковський, В.В. Надьон, Н.О. Невмежицька, О.О. Отраднова, С.О. Погрібний, Н.М. Раданович, В.О. Рибаков, Я.М. Романюк, В.Д. Сорокін, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.В. Старинський, С.Я. Фурса, Я.М. Шевченко, В.Л. Яроцький та інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає у встановленні прикладного значення поділу цивільно-правових норм на диспозитивні та імперативні, а також різновидів способів і типів правового регулювання у правозастосовній діяльності нотаріусів.

Результати дослідження. Відповідно до загальноприйнятого в юридичній літературі розуміння диспозитивні норми характеризуються тим, що діють лише у разі відсутності домовленості сторін стосовно інших умов своєї поведінки. Диспозитивні норми також називаються «заповнювальними»: вони заповнюють відсутнє погодження, функціонують лише тоді, коли сторони не домовились між собою з певного питання [1, с. 75]. Проявами диспозитивності цивільно-правової норми є можливість її ігнорування суб'єктами цивільного права через прийняття альтернативної моделі поведінки актами саморегулювання цивільних відносин або встановлення моделі поведінки на підставі нормативно закріпленого правила, тобто шляхом його конкретизації або доопрацювання.

Указана концепція знаходить подальше відображення у способах правового регулювання цивільних відносин, які, зокрема, перебуваючи в певному співвідношенні між собою в рамках конкретної галузі права, визначають типи правового регулювання.

Способи правового регулювання є складовими елементами упорядкованих суспільних відносин, а також дозволами, зобов'язаннями (веліннями) та заборонами, що, втілюючись у нормах права, утворюють, відповідно, дозвільні, зобов'язальні та заборонні норми.

Під типом правового регулювання розуміється його особливий порядок, що виражається в певному поєднанні способів правового впливу [2, с. 131–132]. Найбільшим поширеним нині є саме критерій міри можливої свободи суб'єктів права, що детермінується домінантним характером норм права і співвідношенням способів правового впливу на учасників цивільних правовідносин у межах механізму правового регулювання. На його підставі розмежовуються два типи правового регулювання: загально-дозвільний та спеціально-дозвільний [2, с. 132]. У літературі можливо зустріти і поділ типів правового регулювання за галузевою ознакою на цивільно-правовий, адміністративно-правовий та кримінально-правовий [3, с. 90], хоча в основу такого розмежування покладається те саме співвідношення способів правового впливу, домінантне місце одного з яких у загальному масиві якраз і визначає галузеву специфіку правового впливу.

Загально-дозвільний тип правового регулювання базується на принципі диспозитивності, який виражається через формальне закріплення дозволів, самостійності та рівності учасників правовідносин [4, с. 45]. Саме наділення учасників правовідносин правовою ініціативою, забезпечення побудови правових зв'язків між ними на засадах рівності розвивають дозвільність правового регулювання [5, с. 88]. Спеціально-дозвільний тип правового регулювання базується на принципі «заборонено все, крім того, що прямо дозволено законом» й опосередковує публічно-владну сферу суспільних відносин [4, с. 44]. Це означає, що відповідні суб'єкти можуть вчиняти лише ті дії, які прямо передбачені законом [6, с. 58].

Досягнення мети правового регулювання цивільних відносин і необхідність забезпечення прав та законних інтересів їх учасників зумовлює потребу в інтегрованій участі

суб'єктів з особливим статусом, які не включаються у конструкцію суб'єктного складу відповідних відносин, однак уповноважуються державою на здійснення певної діяльності в механізмах виникнення, переходу та припинення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків й засвідчення юридично важливих обставин правової реальності. В окремих випадках законодавець передбачає участь суду в реалізації відповідних механізмів, наприклад у разі набуття територіальною громадою права власності на безхазяйне нерухоме майно. В інших випадках такими суб'єктами є органи державної реєстрації прав, Національна комісія із цінних паперів та фондового ринку, органи з надання сервісних послуг МВС тощо. Одним із таких суб'єктів є і нотаріус.

Як правило, залучення відповідних осіб до наведених механізмів і публічний характер їхньої діяльності зумовлює поширення на них спеціально-дозвільного правового впливу, що з урахуванням диспозитивного методу правового регулювання цивільних відносин приводить до неминучого поєднання в певній точці протилежних типів правового регулювання суспільних відносин. При цьому в контексті стадій механізмів виникнення, переходу та припинення суб'єктивних цивільних прав діяльність відповідних суб'єктів темпорально слідує за диспозитивними актами учасників цивільних правовідносин. Пояснюється це тим, що така діяльність має верифікаційну спрямованість і покликана забезпечити спричинення відповідними актами визначених результатів, якщо вони мають законний характер.

Відтак у контексті механізму правового регулювання відповідних суспільних відносин слід виділяти дві концептуальні моделі співвідношення відповідних типів правового впливу на учасників суспільних відносин:

1) правова свобода учасників цивільно-правових відносин, визначена загально-дозвільним типом правового регулювання, обмежується спеціально-дозвільним типом регулювання діяльності публічних суб'єктів. За такого стану речей правова свобода суб'єктів цивільного права, забезпечена його диспозитивними засадами, обмежується на рівні діяльності уповноважених державою суб'єктів, які не мають юридичних засобів її розкриття;

2) правова свобода учасників цивільно-правових відносин, визначена загально-дозвільним типом правового регулювання, забезпечується спеціально-дозвільним типом регулювання діяльності публічних суб'єктів. За такого стану речей уповноважені державою суб'єкти наділені всіма юридичними засобами для забезпечення реалізації правової свободи учасників цивільних правовідносин;

У світлі окресленого нотаріальна діяльність і правовий статус нотаріуса у відповідних правових механізмах набувають особливого значення.

Сучасні вчені практично одностайно визнають публічно-правову природу нотаріальної діяльності, що є потужною передумовою поширення на неї спеціально-дозвільного типу правового впливу. Це пов'язується, зокрема, з характером функцій, на виконання яких уповноважений нотаріус. У юридичній літературі відзначається виконання нотаріусом також правоохоронної функції [7, с. 210], що є основою так званого превентивного правосуддя [8, с. 8]. У зв'язку із цим очевидно, що нотаріус виконує функції, делеговані йому державою [7, с. 210], із чого слідує віднесення його механізмом правового регулювання до публічних елементів, зокрема в частині правозастосування.

Як зазначає І.О. Аршава, нотаріат як складова частина правової системи держави – це особлива організаційна структура, що об'єднує уповноважених державою на вчинення нотаріальних проваджень осіб, які діють від свого імені, але лише відповідно до чинного законодавства [10]. Однак у такому разі цілком закономірно постає питання стосовно міри свободи нотаріуса, що забезпечується законом.

Як справедливо зауважує М.С. Долинська, правоохоронна діяльність нотаріату здійснюється шляхом вчинення лише тих нотаріальних дій, які передбачені законом [7, с. 210]. Однак це твердження можливо уточнити, вказавши на те, що такі нотаріальні дії повинні вчинятись визначеним нормами права способом. Із цього приводу Н.В. Круковес зазначає, що нотаріус зобов'язаний чітко та послідовно дотримуватись виконання всіх процедурних формальностей, передбачених для кожної стадії нотаріального процесу. Таке дотримання

є одним із засобів забезпечення сторонам захисту [11, с. 381], із чого цілком закономірно випливає висновок, що нотаріус обтяжений обов'язком дотримання процесуальної форми як невід'ємного елемента його діяльності.

Відтак у частині зовнішньої форми діяльності нотаріус перебуває під впливом спеціально-дозвільного типу правового регулювання, оскільки він не може відступати від встановленої нормативно-правовими актами процедури вчинення нотаріальних дій на користь альтернативної, самостійно визначеної форми. При цьому варто усвідомлювати і те, що процедурна форма потужно впливає на матеріальну основу нотаріальної діяльності в контексті правового регулювання (і навпаки), особливо за наявності спеціальних нормативно-правових актів, що поєднують у собі як матеріальні, так і процесуальні норми.

Виходячи з аналізу положень чинного цивільного законодавства України, зокрема ст. ст. 7, 39 Закону України «Про нотаріат», Л.В. Єфіменко зазначає, що нотаріусу «дозволено лише ті дії, які передбачені законом». Поряд із цим учений визнає, що принцип диспозитивності вказує на пріоритетність цивільних прав та інтересів особи у механізмі їх нотаріальної охорони. Зважаючи на те, що обов'язковість нотаріальної дії визначається законом або її вчинення відбувається за ініціативою суб'єкта звернення до нотаріуса, ця конструкція не повинна обмежувати можливостей, що входять до змісту конкретного суб'єктивного права, для досягнення певного правового результату [12, с. 39–40].

Серед позицій інших учених виокремлюються погляди С.Я. Фурси, яка, підтримуючи принцип санкціонованості державою нотаріальних дій і їх визначення виключно законом, одночасно наголошує на тому, що в деяких випадках нотаріусу необхідно виходити за межі, визначені законом, зокрема коли його спонукає до цього волевиявлення громадянина, яке не суперечить закону. Крім того, нотаріус може порушувати визначені межі й у випадках, коли цього вимагає охорона прав та інтересів учасників відповідних правовідносин. Одним із засобів, що можуть використовуватись у такому разі, вчена визнає аналогію закону, яка передбачає вчинення нотаріусом дії згідно із процедурою, визначеною законом для схожих видів дій та загальними правилами вчинення нотаріальних дій [8, с. 8–9].

Таким чином, згадана вчена фактично визнає, що за поширення на діяльність нотаріуса спеціально-дозвільного типу правового регулювання з одночасною діяльністю учасників цивільних правовідносин у межах загально-дозвільного типу процесуальна форма повинна бути пристосована за допомогою відомих юридичних конструкцій до правових свобод останніх.

Окреслена позиція вченої заслуговує на підтримку у зв'язку із забезпечувальним характером нотаріальної діяльності стосовно суб'єктивних цивільних прав та обов'язків суб'єктів права в тому розумінні, що сама участь нотаріуса в механізмах виникнення, переходу, припинення або посвідчення таких прав і обов'язків повинна сприяти досягненню відповідного правового результату визначеним законом способом. Питання полягає лише в ефективній синхронізації правових засобів, що використовуються для реалізації відповідних типів правового регулювання. І в цьому сенсі детального аналізу потребує саме регулювання нотаріальної діяльності у зв'язку з її «забезпечувальним характером». У цьому ж полягає і певний парадокс, коли спеціально-дозвільний тип правового регулювання, що характеризується обмеженням правової свободи відповідних суб'єктів, повинен розкрити повною мірою загально-дозвільний тип, для якого характерна правова свобода.

Багато в чому гармонія в поєднанні різних типів правового регулювання певної сфери відносин залежить від якості нормопроектувальної техніки і врахування нормотворцем відповідної специфіки правового впливу. Саме тому дуже часто правова свобода суб'єктів цивільного права не може бути забезпечена через недосконалість, а іноді і безпосередню суперечність норм права.

Для типового прикладу візьмемо ситуацію, що склалась у правовому регулюванні вітчизняної сфери речових відносин. З одного боку, існує ст. 395 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), яка фактично встановлює закритий перелік речових прав на чуже майно, що може бути доповнений лише законодавчими положеннями. Ця норма має всі озна-

ки імперативності [13, с. 395]. З іншого боку, ми не можемо ігнорувати тієї обставини, що положеннями чинного цивільного законодавства встановлюються також інші речові права, що яскраво демонструється нормами ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», які фактично відносять до речових прав на чуже майно іпотеку, право господарського відання та оперативного управління, право оренди тощо [14, с. 4]. У зв'язку із цим виникає цілком логічне питання: набувають наведені суб'єктивні права статусу речових прав на чуже майно через їх визнання такими законом чи вони є речовими правами через свою природу? Очевидним, на наше переконання, є другий варіант. Але в такому разі, по-перше, імперативність нормативного положення ст. 395 ЦК України значно похитується, а, по-друге, виникає похідне питання стосовно договірної свободи учасників цивільних правовідносин. Якщо права об'єктивно є речовими через свою природу, а не через указівку закону, яка до того ж може бути дуже суперечливою, свідченням чого є положення ч. 2 ст. 190 ЦК України, якими ж тоді є межі договірної свободи учасників цивільних правовідносин щодо формулювання речових прав на чуже майно?

Так, стаття 4.141 Цивільного кодексу Литовської Республіки передбачає існування такого речового права, як узуфрукт [15, с. 1.141], відомого ще приватному римському праву. Його зміст становлять правомочності користування об'єктом цивільних прав та вилучення з нього плодів. Зважаючи на положення ЦК України стосовно договірної свободи учасників цивільних правовідносин (ч. 3 ст. 3 та ст. 627 ЦК України) і беручи до уваги сумнівність імперативності ст. 395 ЦК України з урахуванням типу правового регулювання нотаріальної діяльності, виникає принципове питання: чи може нотаріус засвідчити цивільно-правовий договір, з якого виникає право узуфрукта?

За законом, безумовно, узуфрукт не є речовим правом, оскільки він прямо не передбачений ним як такий. У зв'язку із цим узуфрукт не може бути визнаний нотаріусом речовим правом. З іншого боку, слід зважати на те, що відповідний правочин не стає недійсним через таку обставину, а принцип договірної свободи з урахуванням сутності речових прав на чуже майно дає право відповідним особам забезпечити виникнення узуфрукта. У такому разі яскраво прослідковуються ризики обмеження імперативними нормами цивільного права, а спеціально-дозвільним типом правового регулювання нотаріальної діяльності – правової свободи суб'єктів цивільного права, які перебувають під впливом загально-дозвільного типу.

На наше переконання, повністю обґрунтованими є позиції Л.В. Єфіменка та С.Я. Фурси, що нотаріальна діяльність не повинна обмежувати правову свободу учасників цивільних правовідносин, у зв'язку із чим відповідні обставини не мають стояти на заваді нотаріальному посвідченню договору. Це саме повинно стосуватись і процесуальної форми діяльності нотаріусів, яка не мусить мати правоперешкоджального характеру щодо правових свобод відповідних осіб.

Висновки. Отже, механізм цивільно-правового регулювання суспільних відносин є складною, стадійною, структурованою системою, ефективність функціонування якої залежить від якості юридичного моделювання у процесі нормотворення, від розуміння масштабів наслідків нормативного закріплення правових моделей поведінки осіб та юридичних конструкцій, від створення механізму забезпечення досягнення визначеної мети правового регулювання, від ступеня сумісності різних правових моделей і засобів правового регулювання суміжних суспільних відносин або відносин стосовно визначеного об'єкта. Ця діяльність вимагає від суб'єктів її здійснення високого професіоналізму, глибоких знань і вміння гармонізувати різні або іноді навіть протилежні за своїм характером юридичні конструкції та феномени в межах нормотворчого процесу. Порушене нами питання демонструє лише певні наявні суперечності між відомими типами правового регулювання цивільних відносин на тлі поділу норм цивільного права на диспозитивні та імперативні, розмежування різних способів та типів правового регулювання. Загалом варто визнати, що механізм регулювання відповідних відносин функціонує належним чином і досягає поставленої мети, що, однак, не характеризує його як ідеальну структуру, якій не властиві недоліки.

Проведений нами аналіз дає змогу стверджувати, що об'єктивне існування диспозитивних та імперативних норм цивільного права зумовлює необхідність його врахування за використання способів правового регулювання діяльності суб'єктів, які беруть участь у функціонуванні механізмів виникнення, переходу та припинення суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, оскільки, зокрема, від цього залежить їх ефективність та здатність досягнення ними своєї мети. Це питання виходить далеко за межі нотаріальної діяльності, оскільки такими суб'єктами є також суди, органи державної влади, зокрема органи реєстрації актів цивільного стану, органи опіки та піклування, органи державної реєстрації прав, органи державного архітектурно-будівельного контролю, Національна комісія із цінних паперів та фондового ринку тощо, що підтверджує його практичну важливість і зумовлює необхідність подальшого всестороннього наукового вивчення.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. Москва, 1982. Т. 2. 360 с.

2. Богмацера Э.В., Лысенко В.А., Крамской И.С. Теория государства и права: учеб.-метод. пособие: в 3 ч. Белгород, 2013. Ч. 2. 163 с.

3. Сорокин В.Д. Метод правового регулирования. Теоретические проблемы. Москва, 1976. 142 с.

4. Кузьмина Е.М. Типы правового регулирования: современное измерение. Вестник Поволжской академии государственной службы. 2013. № 6(39). С. 43–48.

5. Рыбаков В.А. О дозволительном методе и диспозитивном типе правового регулирования. Юридическая наука. 2016. № 4. С. 86–89.

6. Миколенко О.І. Поділ національного права на публічне і приватне право та його теоретичне і практичне значення. Правова держава. 2016. № 23. С. 58–64.

7. Долинська М.С. Функції українського нотаріату: поняття та види. Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2011. № 4. С. 208–212. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_34 (дата звернення: 20.10.2018).

8. Фурса С.Я. Актуальні питання теорії і практики нотаріальних правовідносин. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». 2011. Вип. 87. С. 7–12.

9. Желіховська Ю.В. Нотаріальна форма захисту цивільного права та охоронюваного законом інтересу. Університетські наукові записки. 2011. № 2(38). С. 163–171.

10. Аршава І.О. Місце та функції нотаріату в системі взаємодії суспільства й держави. Публічне адміністрування: теорія та практика: електрон. зб. наук. праць. URL: http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2012-01(7)/12aiovsd.pdf (дата звернення: 15.10.2018).

11. Круковес Н.В. Актуальні проблеми реалізації іпотечних зобов'язань у нотаріальному процесі. Держава і право. 2010. Вип. 48. С. 380–383.

12. Єфіменко Л.В. Принципи та функції нотаріальної охорони цивільних прав та інтересів. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 9. С. 36–43.

13. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356 (зі змінами).

14. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 р. № 1952–IV (у ред. від 26 листопада 2015 р. № 834-VIII). Відомості Верховної Ради України. 2016. № 1. Ст. 9.

15. Civil Code of the Republic of Lithuania: Law of the Republic of Lithuania from 18.07.2000 № VIII-1864. URL: https://e-seimas.krs.lt/portal/legal/Act/lt/TAD/TAIS.245495 (access date: 15.10.2018).

ГОЛУБЕНКО І. І.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач
(Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

ГОЛОВИЦЬКИЙ В. В.,
студент
(Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

УДК 347.44

ДОГОВІР ЛІЗИНГУ У ПРАВІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

У статті розкрито поняття договору лізингу. Проаналізовано цивільно-правовий характер договору лізингу як юридичного факту, з яким пов'язується виникнення лізингових зобов'язань. Розглянуто питання правового регулювання договору лізингу в іноземних державах.

Ключові слова: *договір лізингу, ринкові відносини, договір фінансового лізингу, кредит-оренда, купівля-продаж.*

В статье раскрыто понятие договора лизинга. Проанализирован гражданско-правовой характер договора лизинга как юридического факта, с которым связано возникновение лизинговых обязательств. Рассмотрены вопросы правового регулирования договора лизинга в иностранных государствах.

Ключевые слова: *договор лизинга, рыночные отношения, договор финансового лизинга, кредит-аренда, купля-продажа.*

The article describes the concept of leasing agreement. The civil-legal nature of the leasing agreement is analyzed as a legal fact, which is associated with the emergence of lease obligations. The issues of legal regulation of the leasing agreement in foreign countries are considered.

Key words: *lease agreement, market relations, financial lease agreement, loan-lease, purchase and sale.*

Вступ. В умовах ринкових відносин та економічної нестабільності в Україні постає питання раціонального й ефективного використання наявних ресурсів під час освоєння нових сучасних способів організації виробництва, пошуку ефективних методів пришвидшеного розвитку найбільш перспективних галузей. Зокрема, пріоритетними є потреби модернізації основних засобів, експлуатації сучасного обладнання. Це вимагає значних капіталовкладень і зумовлює необхідність залучення інвесторів, створення для них преференцій і пільгового режиму.

Відносини лізингу є порівняно новими для економіки нашої держави. Обсяги операцій на ринку послуг лізингу постійно зростають і динамічно розвиваються, особливо це стосується послуг фінансового лізингу. Так, договір фінансового лізингу набуває все біль-

шого застосування під час модернізації й удосконалення виробництва. Цей договір характеризується ширшою регламентацією прав та обов'язків сторін. При цьому норми національного законодавства досить детально, порівняно з іншими видами договорів, регулюють порядок укладення, зміни та припинення договору фінансового лізингу.

Водночас за роки розвитку ринкових відносин не вдалось сформувати стійкої, адаптованої до сучасних потреб суспільства практики укладення й застосування вказаного виду цивільно-правових договорів. До того ж неузгодженість положень нормативно-правових актів, наявні прогалини та суперечності, велика кількість проблемних питань, які врегульовані не законодавством, а судовою практикою, котра часто є суперечливою, вимагають наукового дослідження й аналізу договору лізингу. Аналіз наявної договірної та судової практики з досліджуваного питання дає змогу вказати, що під час оформлення такого договору сторони часто допускають помилки, що має наслідком неправильну кваліфікацію договору, визнання його неукладеним. Крім того, сторони не використовують у повному обсязі надані законом права для максимального забезпечення реалізації своїх інтересів. Тому варто звернутися до досвіду договір лізингу у праві іноземних держав.

Науково-теоретичну базу дослідження становлять праці видатних вітчизняних і зарубіжних дослідників проблем цивільного й господарського права, а також історії та загальної теорії права, а саме: М.М. Агаркова, І.А. Безклубого, О.В. Дзери, А.С. Довгерта, О.А. Підопригори, Є.О. Харитонова, В.С. Щербини, В.Ф. Яковлєва та ін. Більшість робіт присвячені комплексному аналізу договору фінансового лізингу як різновиду договору лізингу.

Постановка завдання. Мета статті – визначити місце і значення договору лізингу в системі цивільно-правових договорів, зокрема, у міжнародній практиці.

Результати дослідження. Розпочнемо розгляд правового регулювання договору лізингу з Франції та Бельгії, оскільки ці країни першими в континентальній Європі прийняли спеціальні закони про лізинг.

У Франції 3 липня 1966 р. ухвалено Закон про підприємства, що практикують кредит-оренду, а в Бельгії 10 листопада 1967 р. – королівську постанову про підприємства, що практикують фінансову оренду. За назвами цих актів можна дійти висновку, що для визначення відносин, які розглядаються, у французькому законі застосовується термін «кредит-оренда» (credit-bail), а в Бельгії – «фінансова оренда» (location-financement) [3].

Французький закон визначає, що операціями кредит-оренди є операції з оренди обладнання, придбаного для цієї оренди підприємством, яке стає власником цього обладнання, в яких передбачається можливість для орендаря придбати все або частину обладнання за узгоджену ціну з урахуванням уже виплачених орендних внесків або принаймні їх частини.

У бельгійській постанові перераховуються ознаки, наявність яких свідчить про укладення договору фінансової оренди:

- обладнання має використовуватися орендарем лише в професійних цілях;
- обладнання має бути придбане орендодавцем з метою його подальшої передачі в оренду й відповідати вимогам майбутнього орендаря;
- строк оренди має співвідноситися зі строком експлуатації обладнання;
- установлюється такий розмір орендної плати, який давав би змогу повернути вартість орендованого майна орендодавцю протягом строку дії договору;
- у контракті має передбачатися право орендаря стати власником орендованого майна після закінчення строку оренди. При цьому ціна на купівлю цього майна має відповідати залишковій вартості орендованого майна. Однак не можна не помітити, що запропоновані бельгійським актом критерії є більш повними та різнобічними. Серед них, наприклад, співвідношення між строком оренди і строком експлуатації, амортизація, співвідношення між ціною опціону на купівлю та залишковою вартістю, а також придбання обладнання відповідно до вказівок майбутнього орендаря.

У французькому та бельгійському актах також сформульовано вимоги до організацій, які практикують оренду-кредит (credit-bail) або фінансову оренду (location-financement). Французький закон установлює, що операції кредит-оренди можуть здійснювати банки та

пов'язані з ними установи (спеціалізовані фінансові організації). У бельгійській постанові наголошується, що лише організації, які отримали спеціальний дозвіл міністерства економіки, можуть займатися фінансовою орендою.

У Німеччині спочатку виникла класична проблема регулювання лізингу, зокрема відокремлення його від договору умовної купівлі-продажу. Це пов'язано з тим, що користувач, виплативши всю вартість обладнання, набував його у власність після спливу строку дії договору, щоб не втрачати залишкову вартість. Така схема нагадувала договір умовної купівлі-продажу. Це викликало проблему визначення власника обладнання передусім для оподаткування. Німецький суд визначив поняття лізингу саме з метою оподаткування.

Лише 19 квітня 1971 р. прийнято постанову «Про лізинг рухомості». Відповідно до неї, договором фінансового лізингу є договір, укладений на певний строк, протягом якого його не може бути розірвано жодною зі сторін, а періодичні платежі, що вносяться протягом цього періоду, мають покривати витрати на придбання або виробництво обладнання, а також інші можливі витрати, понесені лізинговою компанією. Постанова перераховує чотири ознаки, за якими можна визначити, чи є лізингова компанія власником обладнання з метою оподаткування:

- основний строк контракту має бути від 40% до 80% економічного терміну служби обладнання;
- вартість опціону на купівлю має співвідноситися з вартістю майна на момент реалізації опціону;
- періодичні платежі за поновлений строк договору лізингу (якщо це відбувається) мають бути номінальними;
- якщо предметом договору лізингу є спеціальне обладнання, необхідне тільки користувачеві, то «економічним» власником такого обладнання вважатиметься користувач.

Особливу зацікавленість викликає те, що німецький законодавець проводить розмежування між «економічним» і «юридичним» власником.

Відомі різні розщеплення права власності, але таке здійснено вперше. Це зумовлюється тим, що при лізингу право власності на його предмет залишається в лізингодавця, який до його фактичного використання стосунку не має. Користувач (лізингоодержувач) не має на нього права. Це лише варіант правового регулювання.

Постанова розрізняє три види договорів лізингу: без права подовження, з правом купівлі, з правом подовження строку дії договору.

У Нідерландах не існує спеціального законодавства або регламентації щодо лізингу. Аналогічно з ФРН кожний банк бере участь в одній або кількох лізингових компаніях, фінансуючи їх на умовах виплати боргу в розстрочку.

У США відносини щодо договорів лізингу регулюються тією мірою, якою це стосується оподаткування. Головний напрям регулювання тут зосереджується на встановленні правил, що вирізняють договір лізингу від купівлі-продажу, з метою уникнення фіктивного використання податкових та амортизаційних пільг. Такі правила видає Служба внутрішніх доходів. Важливу роль у механізмі цивільно-правового регулювання відносин США відіграє практика великих лізингових компаній, страхових товариств та інших організацій, що займаються лізингом. Вони широко застосовують типові проформи договорів, які контрагент лише підписує, без жодних або незначних змін. Проформи контрактів істотно впливають на лізинговий бізнес, тому їх також можна певною мірою зарахувати до джерел правового регулювання.

Варто зазначити, що процес кодифікації договору лізингу (фінансової оренди) відбито в Уніфікованому торговельному кодексі США (далі – УТК США) [1]. Стаття 2А-103 перераховує ознаки фінансової оренди, що відокремлюють її від договору оренди. Фінансовою орендою (лізингом), згідно з УТК США, є оренда, за якої орендодавець не вибирає, виробляє або поставляє майно, а набуває майно або право володіння й користування ним у зв'язку з договором оренди. При цьому відбувається одна з таких дій:

- орендар отримує копію контракту, згідно з яким орендодавець придбав майно або право володіння й користування майном до підписання договору оренди;

- схвалення орендарем контракту, за яким орендодавець набув майно або право володіння чи користування майном, є умовою укладення договору оренди;

- орендар до підписання договору оренди отримує повну й достовірну заяву про зобов'язання та гарантії, про відмову в гарантіях, обмеженнях у правах вимоги, засобах захисту й відшкодовуваних збитках, зокрема, третьої сторони (наприклад, виробника майна), що були надані орендодавцю постачальником за контрактом, згідно з яким орендодавець набув майно або право володіння чи користування майном, або;

- якщо оренда не є споживчим договором, орендодавець до того, як орендар підпише договір оренди, повинен у письмовій формі:

вказати орендарю особу, що поставляє майно орендодавцю, за винятком випадків, коли орендар сам обрав цього постачальника й уповноважив орендодавця придбати майно або право володіння чи користування в цієї особи,

вказати, що орендар має право на користування обставинами та гарантіями, зокрема, третьої сторони, що надані орендодавцеві постачальником майна за контрактом, згідно з яким орендодавець набув майно або право володіння чи користування майном;

повідомити, що орендар може вступити в контакт з особою, яка поставила майно орендодавцю, й отримати від цієї особи повну й достовірну заяву про зобов'язання та гарантії, а також про відмову в гарантіях та обмеженнях у правах вимоги або засобах захисту.

Цивільний кодекс Квебеку набув чинності в січні 1994 р., являє собою новітню кодифікацію цивільного права. Для нас він становить особливий інтерес, з огляду на те що знаходиться на межі загального й континентального права, поєднуючи в собі особливості двох правових систем. Цей документ розглядає договір лізингу як окремий тип цивільно-правового договору (поряд із договором майнового найму) і присвячує цьому третю главу «Про лізинг» (статті 1842–1850) [2].

Відповідно до цього Кодексу, лізингом визнається договір, за яким одна особа, лізингодавець, надає рухоме майно в розпорядження іншій особі, лізингоотримувачу, за плату; лізингодавець придбаває майно, що є предметом лізингу, у третьої особи на вимогу і згідно з указівками лізингоотримувача; договір лізингу може бути укладений лише в підприємницьких цілях. Майно, що є предметом лізингу, навіть якщо воно пов'язане з нерухомим майном або приєднане до нього, зберігає характер рухомого майна на весь час дії договору, якщо воно не втрачає свою індивідуальність.

Про існування договору лізингу лізингодавець має вказати в документах про купівлю-продаж майна. З моменту вступу лізинготримувача у володіння майном на нього переходять усі ризики загибелі цього майна, навіть унаслідок дії непереборної сили. У такому самому порядку до лізингоотримувача переходять обов'язки щодо витрат на утримання й ремонт майна. Якщо майно не доставлено лізинготримувачу в розумний строк після укладення договору або протягом строку, вказаного у вимозі про доставку, лізингодавець у разі прострочення лізингоотримувача вправі вважати договір лізингу розірваним. При цьому лізингодавець має повернути лізингоотримувачу (замість майна, яке повертається) все отримане від нього за договором майно, за винятком розумної суми з урахуванням вигоди, яку лізингоотримувач отримав від договору в період його дії. Після закінчення договору лізингу лізинготримувач зобов'язаний повернути це майно лізингодавцеві, якщо він не скористався у відповідному випадку правом придбати це майно (таке право може бути надане лізинготримувачу договором).

Висновки. Проведене дослідження договору лізингу дає змогу резюмувати таке:

- в умовах ринкової економіки, нестабільної економічної ситуації в державі та недостатньої кількості власних фінансових ресурсів договір лізингу, особливо фінансового, є важливим механізмом залучення новітніх засобів виробництва, забезпечення його модернізації, відповідності потребам суспільства та вимогам науково-технічного прогресу;

- аналізуючи цивільно-правовий характер договору лізингу як юридичного факту, з яким пов'язується виникнення лізингових зобов'язань, установили, що він є взаємозобов'язуючим, відплатним і строковим цивільно-правовим договором;

- дослідження законодавства інших країн свідчить про те, що поняття лізингу та істотних умов договору лізингу відрізняється. При цьому різні підходи до визначення лізингу, наприклад, у континентальному й англо-американському матеріальному праві, незважаючи на їх відмінність, створюють сприятливі умови для лізингу. Пояснити таке явище можна тим, що континентальні країни та країни загального права мають тривалу практику регулювання лізингу, яка стала основою для законодавчого вдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Единообразный торговый кодекс США. Официальный текст – 2010. Международный центр финансово-экономического развития. Харьков, 2010.
2. Інформаційно-аналітичний портал «Лізинг в Україні». URL: http://leasinginukraine.com/.
3. Шевченко Я.М. Цивільне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2016. Т. 2: Особлива частина. 520 с.
4. Якубівський І.Є. Окремі питання здійснення фінансового лізингу банками. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів «Актуальні проблеми правознавства очима молодих вчених». С. 156–159.

УБРАМИК Ю. Р.,
студентка
(Навчально-науковий інститут права Національного університету державної фіскальної служби України)

ДЯЧЕНКО С. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
(Національний університет державної фіскальної служби України)

УДК 347.91/.95

ОСОБЛИВОСТІ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ: ІСТОРІЯ ТА ПРАКТИКА

У статті здійснюється дослідження принципу пропорційності в цивільному судочинстві, який полягає в аналізуванні історичного аспекту становлення, праць учених-цивілістів щодо функціонування цього принципу та проблематики застосування як у вітчизняному судочинстві, так і в практиці Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: *цивільне судочинство, судова реформа, принцип пропорційності, практика ЄСПЛ, історія становлення принципу.*

В статье осуществляется исследование принципа пропорциональности в гражданском судопроизводстве, который заключается в анализе исторического аспекта становления, робот ученых-цивилистов относительно функционирования данного принципа и проблематики применения как в отечественном судопроизводстве, так и в практике Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: *гражданское судопроизводство, судебная реформа, принцип пропорциональности, практика ЕСПЧ, история становления принципа.*

The article examines the principle of proportionality in civil proceedings, which consists in analyzing the historical aspect of formation, the works of civil scientists on the functioning of this principle and the problems of application both in the domestic legal process and in the practice of the European Court of Human Rights.

Key words: *civil justice, judicial reform, principle of proportionality, practice of the ECtHR, history of the formation of the principle.*

Вступ. На шляху проведення судової реформи в Україні важливим моментом є внесення змін до цивільного процесуального законодавства. Законом України від 3 жовтня 2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» було значно розширено перелік цивільно-процесуальних принципів. Одним із нововведень став принцип пропорційності.

Принцип пропорційності в умовах розбудови демократичної, правової, соціальної держави має враховуватися як правотворчими органами, так і суб'єктами тлумачення та застосування норм права [1, с. 68].

Поняття принципу пропорційності, його місце і значення в українській правовій системі досліджував у своїх працях ряд учених, зокрема А. Барак, С. Погребняк, С. Шевчук, Б. Шлоер. Наприклад, С. Погребняк вважає, що принцип пропорційності ґрунтується на конституційних принципах правової держави та верховенства права (ст. ст.1 і 8 Конституції України) і може бути визначений як загальний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються [2, с. 240].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд питання про витоки принципу пропорційності, аспекти становлення та вдосконалення, а також застосування принципу пропорційності на стадіях цивільного процесу.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 11 ЦПК України, суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи таке: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін; час, необхідний для вчинення тих чи інших дій; розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо [3].

Принцип пропорційності містить свої основні елементи методології у вигляді суспільно важливих цілей, засобів їх досягнення (міри з реалізації), цінностей і пріоритетів, які лежать в основі вибору тих чи інших засобів і в сукупності визначають межі застосування цього принципу.

Принцип пропорційності, або співрозмірності, вже давно слугує одним із основних елементів «розумного» функціонування суспільства. Перші згадки про цей принцип з'явились ще за часів існування цивілізації шумерів (3000 до н.е.), згодом схожі положення були відображені в Законах Хаммурапі. Ідеї пропорційності зазнали розвитку також в античну добу. У працях мислителів того часу співіснування особи і держави пропонується розгляда-

ти з позиції забезпечення справедливості діяльності влади. Також згадку про пропорційність можна відшукати у джерелах давньоримського права, наприклад у Законах XII таблиць, положеннями яких визначалося, що борги померлого безпосередньо розділяються між його спадкоємцями пропорційно до отриманих ними частин спадку [4, с. 47].

У період Середньовіччя ідеї принципу пропорційності ще більш утвердились, що зумовлено утвердженням захисту основних прав і свобод людини. Зокрема, відтворення цієї ідеї у правових джерелах Середньовіччя аналізує С.П. Погребняк в рамках дослідження розвитку верховенства права, зараховуючи до них, зокрема, пам'ятки германського звичаєвого права – Саксонське зерцало, яке закладало фундамент необхідності відповідності закону праву та справедливості, а також Велику Хартію вільностей 1215 р., яка містила положення, що жодну вільну людину безпідставно не може бути позбавлено юридичних прав, окрім як на підставі правомірного судового рішення або на підставі закону [5, с. 6].

Вважається, що значний внесок у просування цієї ідеї зробив Г. Гроцій, який запропонував застосовувати пропорційність не лише у взаємовідносинах держав, але й у взаємовідносинах індивідів. Загалом, саме в Г. Гроція відбувається об'єднання давнього поняття справедливості як розуму, середньовічної концепції пропорційної самооборони та сучасної концепції балансу інтересів [6, с. 50].

Дещо схоже до принципу пропорційності можна знайти навіть у тексті Конституції Пилипа Орлика 1710 р.: «Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так саме він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладати надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого». «Надмірні тягарі, утиски та вимоги», про що йдеться в цій Конституції, можна назвати також непропорційними обмеженнями на основні права та свободи [7].

Дослідники цієї проблеми вважають, що принцип пропорційності (Verhaeltnismaessigkeit), який застосовується сьогодні, все-таки походить із німецького права та насамперед використовується Конституційним судом ФРН для визначення відповідності законодавства та інших правових актів держави конституційним нормам, цінностям і принципам. Хоча цей принцип прямо не закріплений в Основному Законі ФРН 1949 р., тобто він не є позитивною конституційною нормою, Конституційний суд ФРН «вивів» його з кодифікації пруського права XVIII ст., коли Кодекс публічного права уповноважував адміністрацію застосовувати тільки необхідні засоби для забезпечення громадського порядку, спокою та безпеки. Державна влада може накладати тільки ті обов'язки, які є необхідними для досягнення суспільної мети. Принцип пропорційності можна сформулювати й у такому вигляді: обмеження можуть бути покладені на особу правовим актом держави тільки тією мірою, яка необхідна для досягнення певної легітимної та суспільно необхідної визначеної мети [7].

Дотримання принципу пропорційності є обов'язковим під час визначення змісту обмежень, визначених у Конституції України, відповідно до інтересів національної безпеки та охорони громадського порядку, здоров'я та моральності населення тощо. Також принцип пропорційності використовує Конституційний Суд України, який у ряді рішень посилається на цей загальноправовий принцип.

Принцип пропорційності має також три підпринципи:

– адекватність (міра адекватна для досягнення завчасно встановленої цілі, якщо бажаний результат може бути досягнуто тільки за умови звертання до цієї міри);

– необхідність (міра є законною з найменш можливими обмеженнями за умови досягнення легітимної цілі);

– пропорційність як сувора вимога (серйозність втручання та серйозність причин, які виправдовують це втручання, повинні бути пропорційними одна до іншої) [8, с. 70].

Принцип пропорційності є основоположним принципом права, який спрямований на забезпечення балансу інтересів. Принцип пропорційності має застосовуватися у всіх ви-

падках, коли можливе обмеження прав людини державними органами та конфлікт інтересів публічних і приватних.

Основними вимогами принципу пропорційності є такі:

– обмеження повинне бути передбачене певним правовим актом;

– обмеження повинне переслідувати легітимну ціль;

– обмеження повинне бути розмірним до тієї правомірної мети, яка досягалась.

Баланс публічного та приватного інтересів знаходить місце в цивільному судочинстві як співвідношення між необхідністю забезпечення сталого функціонування суду як доступної, ефективної державної інституції та правом окремого суб'єкта на врегулювання його приватного конфлікту. У найбільш загальному вигляді він визначає суспільно обґрунтовану в цих умовах «ціну» судочинства в цивільній справі. Зокрема, баланс стає основою виокремлення категорій малозначних справ і встановлення на цій підставі обмежень у зверненні до суду, оскарженні судових рішень; формування системи перегляду судових актів; запровадження спрощених форм провадження тощо. Баланс публічних і приватних інтересів обумовлює тлумачення розумних строків розгляду справи, концепцію обсягу належної мотивації судових рішень тощо [9, с. 44].

Як практика Європейського суду, так і науковці здебільшого застосовують принцип пропорційності як правило для вирішення спору, що становить предмет розгляду, тобто до матеріальних відносин. Показовим є твердження Ю.В. Мельника: «У разі, коли між суб'єктами приватноправових відносин виникають конфлікти та є необхідність застосування принципу верховенства права, то суди мають зважати на те, як задоволення інтересу того чи іншого суб'єкта вплине на загальний інтерес, керуючись при цьому виключно мотивами добра та справедливості» [10].

Принцип пропорційності можна розглянути з двох позицій: матеріально-правової та процесуальної. З погляду першої пропорційність виступає мірилом обмеження прав та інтересів особи. Процесуальна пропорційність полягає, перш за все, у визначені балансу інтересів осіб, які беруть участь у справі, та інтересів правосуддя.

Хоча в Україні суди не завжди дотримуються принципу пропорційності під час здійснення правосуддя, правова основа їхньої діяльності спрямована на нього, про що свідчить визнання на законодавчому рівні цього принципу та принципу верховенства права принципами судочинства та їх закріплення у відповідних кодексах, які регулюють судову діяльність.

У цивільному судочинстві дотримання принципу пропорційності також прямо передбачають як деякі норми матеріального, так і процесуального права. Його застосування вимагає більшість положень глави 82 Цивільного кодексу України в питаннях відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Суди мають спиратись на принцип сумірності, наприклад, під час визначення розміру відшкодування моральної шкоди, що зумовлено особливим характером такої шкоди (немайновим) і випливає, насамперед, з необхідності врахування вимоги розумності та справедливості під час визначення її розміру [11, ст. 23].

Це можна простежити на окремих прикладах із судової практики. Задоволення судом вимоги позивача щодо відшкодування в повному обсязі моральної шкоди (яка полягала у приниженні честі та гідності позивача, а також його ділової репутації) залежить також від того, чи подав він докази, які засвідчують його твердження щодо погіршення стану здоров'я, настання відповідних негативних наслідків за місцем роботи; натомість відсутність таких доказів є підставою для зменшення судом заявленого розміру моральної шкоди.

Вказівки про принцип пропорційності можливо знайти у різних формулюваннях багатьох національних і наднаціональних правових систем. Він визнається загальним принципом права Європейського Союзу. Цей принцип є одним із найважливіших, який дуже часто застосовується у практиці Європейського суду з прав людини. У працях багатьох учених можна знайти відомості про те, що принцип пропорційності є основоположним елементом ідеї верховенства права. У наукових джерелах підкреслюється, що принцип пропорційності як необхідний складник верховенства права знайшов своє вираження у ст. 18 ЄКПЛ. Вона забороняє Високим Договірним Сторонам обмеження прав людини поза тими межами і в ін-

ших цілях, які встановлені цим правовим актом. «Тобто обмеження прав людини не може бути безмежним, надмірним і безпідставним», – наголошує В.Г. Градова [12].

У найзагальнішому вигляді принцип пропорційності в праві ЄС означає, що заходи Співтовариства не повинні виходити за межі того, що потрібно для досягнення цілей Договору про заснування Європейського Співтовариства. У більш розгорнутому формулюванні він звучить так: для досягнення певної мети органи влади не можуть накладати на громадян зобов'язання, які перевищують установлені межі необхідності, що випливають із публічного інтересу. Якщо встановлені зобов'язання явно непропорційні цілям, такий захід може бути визнаний недійсним, оскільки збиток для тих, чиї інтереси зачіпаються, перевищує позитивний результат, отриманий у публічних інтересах [13, с. 161]. Тобто завжди необхідно забезпечувати баланс інтересів як держави, так і її громадян, що забезпечить законність у сфері захисту прав, свобод та інтересів.

Баланс можна вважати справедливим (оптимальним) лише за умови, що обмеження, яке запроваджується, не посягає на саму сутність того чи того права та не призводить до втрати його реального змісту. Нагадаємо, що правило, згідно з яким сутність основного права в жодному разі не може бути порушена, вважають загальновизнаним Європейський суд із прав людини та Конституційний Суд України. Наприклад, Європейський суд із прав людини неодноразово наголошував на тому, що обмеження прав і свобод людини та громадянина визнаються допустимими, якщо вони здійснені згідно з чинним законодавством і відповідають правилу «збереження основного змісту прав і свобод» (рішення від 20 травня 1999 р. у справі «Реквеньї проти Угорщини», рішення Великої палати від 13 лютого 2003 р. у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини») [6, с. 53].

Принцип пропорційності ліг в основу низки рішень ЄСПЛ зі справ українських заявників. Наприклад, у п. 50 рішення у справі «Жовнер проти України» від 29 червня 2004 р. Європейський суд із прав людини підкреслив, що під час оцінювання втручання державної влади у використання права власності необхідно з'ясовувати, чи дотримується справедлива рівновага між вимогами загального інтересу і вимогами захисту основних прав громадян. На думку Суду, повинно існувати пропорційно обґрунтоване співвідношення між метою обмеження певного права, зазначеною в Конвенції, і засобами, що використовуються державою для такого обмеження [14].

Українські науковці зазначають, що останнім часом українські судді все більше звертають увагу на практику Європейського суду з прав людини, посилаючись на неї у своїх рішеннях. Окрім того, наголошується, що практику мають вивчати та активно використовувати суди всіх рівнів та юрисдикцій, зокрема Конституційний Суд України (далі – КСУ) як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Час від часу КСУ використовує практику Європейського суду з прав людини узагальнено, посилається на принципи, якими керується ЄСПЛ [15, с. 37].

Висновки. Отже, принцип пропорційності є основоположним принципом права, який спрямований на забезпечення балансу інтересів. Концепція принципу пропорційності розвивалася в багатьох сферах. Зокрема, принцип пропорційності має свої вияви у міжнародному публічному праві, праві ЄС тощо. Найбільше він виявляється в контексті обмеження прав людини державними органами. Базовими категоріями, які розкривають природу цього принципу, є категорії «обмеження» та «баланс». Це зумовлено тим, що різноманітні втручання в права різних суб'єктів є неминучими, а юридичне обмеження є важливим інструментом правового регулювання в будь-які часи та за будь якого політичного режиму.

Список використаних джерел:

1. Фуфалько Т.М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних формах діяльності держави. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. № 2. С. 63–73.

2. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика: монографія. Х.: «Право», 2008. Ст. 204.

3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. №1618-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.

4. Цакиракис С. Пропорциональность: посягательство на права человека? Сравнительное конституционное обозрение. 2011. № 2 (81). С. 47–66.

5. Погребняк С.П. Історичні витоки верховенства права. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2008. № 15. С. 3−13.

6. Погребняк С.П. Принцип пропорційності у судовій діяльності. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 49–55.

7. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: монографія. К.: «Реферат», 2007. 640 с. URL: http://epidruchniki.com/content/702_243Princip_proporciinosti.html.

8. Тоцький Б.А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 70–74.

9. Дем'янова О.В. Баланс інтересів як чинник визначення змісту верховенства права в цивільному судочинстві. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2015. С. 42–46.

10. Мельник Ю.В. Особливості прояву принципу верховенства права у публічній та приватній сферах. URL: http://dannew.ucoz.ru/ news/osoblivosti_projavu_principu_verkhovenstva_prava_u_publichnij_ta_privatnij_sferakh/2010-06-22-477.

11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.

12. Градова В.Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.12. Київ, 2013. 19 с.

13. Хартли Т.К. Основы права Европейского сообщества / Пер. с англ. М.: «Закон и право»; «ЮНИТИ», 1998. 703 с.

14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Жовнер проти України» від 29 червня 2004 р. Рішення Європейського суду з прав людини щодо України. Вип. 1. Х.: «Права людини», 2006. С. 81–94, С. 105.

15. Осадчук С.С. Принцип пропорційності як концептуальна засада розвитку цивільно-правових відносин. Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». 2016. № 2. С. 35–39.

ФЕДОСЕНКО Н. А.,
адвокат, асистент кафедри права
гуманітарного факультету
*(Національний аерокосмічний
університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»)*

УДК 347.447.5

СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ДОГОВІРНИХ МАРКЕТИНГОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

У статті автор аналізує цивільні правовідносини у сфері надання маркетингових послуг на предмет дослідження суб'єктно-об'єктного складу договірних маркетингових правовідносин. Розгляд цього питання є актуальним, зокрема, через необхідність визначення цивільно-правової природи маркетингових послуг.

Ключові слова: *договір, маркетингові послуги, маркетингові правовідносини, суб'єкт договору, об'єкт договору.*

В статье автор анализирует гражданские правоотношения в сфере предоставления маркетинговых услуг на предмет исследования субъектно-объектного состава договорных маркетинговых правоотношений. Рассмотрение этого вопроса является актуальным в связи с необходимостью определения гражданско-правовой природы маркетинговых услуг.

Ключевые слова: *договор, маркетинговые услуги, маркетинговые правоотношения, субъект договора, объект договора.*

In the article author analyses civil legal relationships in the field of the grant of marketing services for the purpose research subject – objective composition of contractual marketing legal relationships. Consideration of this question is actual in particular through the necessity of determination of civil legal nature of marketing services.

Key words: *contract, marketing services, marketing legal relationships, subject of contract, object of contract.*

Вступ. Будь-які правовідносини, будь-яку діяльність характеризують два моменти: хто є їхніми суб'єктами і з приводу чого суб'єкти вступають у взаємодію (тобто що є об'єктом правовідносин). Не є винятком і маркетингова діяльність, маркетингові правовідношення та маркетингові послуги.

Актуальність цього питання в контексті дослідження зумовлена відсутністю чіткого розуміння місця маркетингових послуг у системі договірного права України. Детальна характеристика суб'єктів правовідносин у сфері надання маркетингових послуг є одним з аргументів цивільно-правової природи правовідносин, що виникають із приводу замовлення, виконання та споживання маркетингових послуг. Отже, дослідження вищезазначеного питання є важливим та актуальним.

Постановка завдання. В умовах розвитку ринкових відносин в Україні з'явилася і продовжує розвиватися тенденція відокремлення інформаційних суспільних відносин, які на теперішньому етапі потребують детального правового регулювання [1, с. 109]. Маркетин-

гові послуги виступають саме одним із об'єктів таких правовідносин, а, відповідно, потребують детального вивчення та вдосконалення правового регулювання.

Об'єктом статті є цивільні правовідносини у сфері надання маркетингових послуг, а предметом – суб'єктно-об'єктний склад договірних маркетингових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначеному питанню присвячені праці фахівців у сфері договірного права та тих, хто приділяв увагу договірному регулюванню сфери послуг узагалі й маркетинговим послугам зокрема. Наприклад, проблемам цивілістичної теорії послуг щодо їх надання були присвячені праці Ю. Калмикова, Д. Степанова, О. Тихомирова, О. Коршакової, О. Каплі, С. Алєксєєва, Н. Індюкова, М. Кротова, О. Красавчикова, О. Іоффе, Є Шешеніна, О. Щуковської. В. Борисової, І. Жилінкової, В. Луця, О. Дзери, Н. Кузнєцової, А. Довгерта, Я. Шевченко, С. Бервено, М. Сібільова, Є. Харитонова, Н. Саніахметової та інших учених. Питання законодавчого регулювання маркетингової діяльності висвітлені в працях таких учених, як Н. Чухрай, Л. Мороз, І. Шишка. Серед іноземних учених – це С. Алексєєв, Є. Ізмайлова, О. Табекина.

Результати дослідження. Ст. 2 ЦК України закріплює коло учасників цивільних відносин [2].

Звертаючись до класичної доктрини цивільного права, бачимо тотожне трактування статусу суб'єктів. У ній сформована стала концепція, що елементами цивільного правовідношення є суб'єкти та об'єкти, а також суб'єктивне цивільне право і суб'єктивний цивільний обов'язок. До суб'єктів цивільного правовідношення закон зараховує фізичних та юридичних осіб, державу, а також Автономну Республіку Крим і територіальні громади. Фізичні особи є учасниками цивільних правовідносин у разі, якщо вони мають обсяг повної цивільної дієздатності. Юридичні особи як приватного, так і публічного права в цивільно-правових відносинах є рівноправними як між собою, так і у стосунках з іншими суб'єктами цивільного права – фізичними особами та державою [3, с. 71].

Відповідно до маркетингових правовідносин, варто пам'ятати, що маркетингові послуги, як було сказано вище, – це, насамперед, інформація. А отже, всі положення щодо правовідносин у сфері інформаційних правовідносин справедливі також у сфері маркетингових послуг. Звернемося до розробленої теорії цих правовідносин, а саме – аналізу суб'єктного складу цих відносин, який провела О.В. Кохановська. Аналізуючи місце інформаційних правовідносин у системі цивільного права, автор зазначає, що цивільним правовідносинам притаманний ряд особливостей: широке коло суб'єктів та їхня юридична рівність, множинність об'єктів, можливість встановлення змісту ряду правовідносин за згодою сторін, розмаїттям підстав виникнення, зміни і припинення правовідносин, специфіка способів здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав, засобів цивільно-правової відповідальності і таке інше [1, с. 99].

Згідно з абз. 1 ст. 901 ЦК, за договором на надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням іншої сторони (замовника) надати послугу, що споживається у процесі здійснення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцю цю послугу, якщо інше не встановлено договором. ЦК не містить будь-яких спеціальних вимог до суб'єктного складу за цим договором.

З огляду на непойменованість договору про надання маркетингових послуг вихідними для встановлення правового становища його сторін є загальні положення глав 52 і 61 ЦК України.

Щодо першої, то вказуються такі підходи до моделювання сторін договору: не визначені кількісні та якісні вимоги; можливість кожної особи бути учасником договору та вибору іншого учасника договору, якщо інше не встановлене законом звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості; наявність загальних вимог до майбутніх учасників щодо їхньої правоздатності чи більше – дієздатності, а для участі в господарських зобов'язаннях – відповідних дозволів (ліцензій, патентів, квот, сертифікатів, акредитації) [4, с. 198].

Договір – основна модель цивільних правовідносин [5]. Можливістю її використання наділяється кожен учасник цивільного обороту (ст. 2 ЦК).

Суб'єктний склад цивільних правовідносин становлять особи, які беруть участь у відповідних правовідносинах. Зміст цивільних правовідносин становлять суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки його учасників. Договірні (зобов'язальні) правовідносини – це правовідносини, які опосередковують динаміку майнових відносин із передачі майна, виконання робіт, надання послуг. Під час визначення кола можливих учасників цього договору треба мати на увазі, що в самому ЦК України з цього приводу відсутні спеціальні вказівки. Проте з цього не випливає, що питання про суб'єктний склад договорів цього типу і досліджуваного нами договору не врегульовано.

Аналізуючи обсяг правоздатності/дієздатності суб'єктів у сфері маркетингу, необхідно детальніше зупинитись на цих характеристиках саме щодо юридичної особи. Правоздатність юридичної особи може бути як універсальною, так і спеціальною. За універсальної правоздатності юридична особа не обмежується у своїх діях – вона може брати участь у будь-яких передбачених законом правовідносинах. Спеціальна правоздатність передбачає участь юридичної особи лише в певних правовідносинах, коло яких визначене статутом. Відповідно виникає питання, чи необхідний спеціальний обсяг правоздатності юридичній особі у сфері маркетингових послуг.

Перш за все йдеться про виконавця. За загальним правилом, надання маркетингових послуг проводиться без отримання спеціальної ліцензії. Але ліцензуванню підлягають побічні види діяльності, що супроводжують маркетингові послуги. Наприклад, ЗУ «Про ліцензування окремих видів діяльності» зарахував до цього кола, серед іншого, медичну діяльність та її технічне обслуговування, діяльність із надання протезно-ортопедичної допомоги, ветеринарну діяльність, обслуговування пасажирів на території та акваторіях морських портів, рейдів та інше. Зазначена обставина означає також інше обмеження: виконавцем в укладеному з цього приводу договорі можуть виступати тільки юридичні особи або фізичні особи-підприємці [6].

Варто зазначити, що в Україні було так само приділено увагу організаціям, які надають маркетингові послуги. Відповідно до наказу Міністерства України у справах науки і технології на виконання Указу Президента «Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та вдосконалення державного регулювання інформаційних відносин» від 26 грудня 1997 р. з метою підвищення наукового рівня, статусу, достовірності та якості маркетингових і прикладних соціологічних досліджень та розвитку наукового потенціалу організацій, які здійснюють зазначену діяльність, потрібно проводити атестацію цих маркетингових і прикладних соціологічних організацій. Водночас через різні причини законодавець у ряді норм або обмежує можливості використання тієї чи іншої договірної моделі, або, відкриваючи таку можливість, відверто встановлює певні винятки із загальних норм з урахуванням того, хто саме виступає в ролі контрагентів. Диференціація має різні підстави та приймає різні форми. Наприклад, норми, що визначають особливості правового становища юридичних осіб, з одного боку, і фізичних – з іншого, є іноді більш суворими щодо перших і менш суворими щодо других. Зокрема, йдеться про правила, які визначають вимоги до форми договорів.

Сторонами договору на виконання маркетингових послуг є виконавець і замовник. З огляду на специфіку маркетингових досліджень, їх спрямованість на вирішення завдань підприємницької діяльності замовниками за договором на виконання маркетингових досліджень, як правило, є підприємницькі юридичні особи та фізичні особи-підприємці. Проте маркетинг все активніше проникає в некомерційну сферу. Наприклад, маркетингові прийоми та засоби використовуються навчальними закладами для залучення учнів, громадськими організаціями, політичними діячами і тому подібним, а це, у свою чергу, вимагає надання маркетингових послуг. Отже, замовником за договором про надання маркетингових послуг можуть бути як підприємницькі юридичні особи та фізичні особи-підприємці, так і юридичні та фізичні особи, що не займаються підприємницькою діяльністю.

При цьому виконавцями таких послуг можуть бути лише суб'єкти господарювання, які здійснюють діяльність, що відповідає нормам КВЕД ДК 009:2010. Тож якщо підприєм-

ство замовляє маркетингові послуги сторонній організації, то насамперед потрібно переконатися, що ця організація має юридичне право та повноваження на надання цих послуг. Доказом може бути код виду економічної діяльності в довідці з Єдиного державного реєстру підприємства за встановленою законодавством формою [7], в якій вказані основні види діяльності підприємства-виконавця за КВЕД.

У Класифікаторі видів економічної діяльності ДК 009-2010 послуги, пов'язані з маркетингом, згадуються в таких класах КВЕД: 70.22 – передбачає консультування з питань корпоративного стратегічного та організаційного планування, цілей і політики в галузі маркетингу, політики у сфері людських ресурсів і тому подібне. Цей клас для більшості ситуацій не підійде, оскільки дії покупця, за які він отримав мотиваційні виплати, як правило, не можна назвати консультаційними послугами; 73.11 – повний набір рекламних послуг (за допомогою власних можливостей або на договірній основі), зокрема консультування, послуги з художнього оформлення реклами, виготовлення рекламних матеріалів, їх купівля; проведення маркетингових кампаній та інших рекламних заходів для залучення й утримання клієнтів, зокрема просування товарів, реклама в місці продажу.

Аналізуючи цивільні правовідносини у сфері маркетингових послуг, варто також детально проаналізувати їх із погляду специфічного поділу на учасників, що беруть участь безпосередньо у процесі замовлення, виконання, та споживання маркетингового продукту. Для початку, звертаючись до досвіду та праць у галузі маркетингових послуг, можна так описати класифікацію суб'єктів у сфері маркетингових послуг. Відповідно до пп. 14.1.108 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу, маркетингові послуги (маркетинг) – послуги, що забезпечують функціонування діяльності платника податків у сфері вивчення ринку, стимулювання збуту продукції (робіт, послуг), політики цін, організації та управління руху продукції (робіт, послуг) до споживача та після продажного обслуговування споживача в межах господарської діяльності такого платника податків [8].

Зокрема, маркетингові правовідносини являють собою урегульовані нормами права відносини, що виникають із приводу вивчення ринку, стимулювання збуту продукції (робіт, послуг), політики цін, організації та управління руху продукції (робіт, послуг) до споживача та після продажного обслуговування споживача в межах господарської діяльності замовника. Структуру правовідносин у сфері маркетингових послуг традиційно становлять об'єкти, суб'єкти та зміст.

Елементами цивільного правовідношення є суб'єкт і об'єкт, а також суб'єктивне цивільне право і суб'єктивний цивільний обов'язок (зміст). Вони відображаються в юридичній конструкції цивільних правовідносин, хоча кожен із них може бути представлений як окрема модель. Аналіз ЦК України на предмет використання в ньому юридичної конструкції цивільних правовідносин показав, що вона містить: 1) суб'єкт – фізичних осіб, юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади; 2) об'єкт – речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага; 3) зміст – суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки; низку суб'єктивних юридичних обов'язків, закріплених у статтях ЦК України.

Договір як правовідношення складається з таких елементів: відповідного суб'єктного складу правовідношення, його об'єкта (певних матеріальних і нематеріальних благ і дій) і змісту (сукупності суб'єктивних прав та обов'язків сторін). У законодавстві сьогодні відсутнє визначення суб'єктів маркетингових послуг – виконавця та замовника маркетингових послуг.

Міжнародний кодекс МТП і ECOMAP встановив базові правила проведення маркетингових і соціальних досліджень, визначає виконавця маркетингових досліджень як маркетолога [9]. Наприклад, у ст. 1 зазначено, що маркетингове дослідження – це ключовий елемент у сукупному полі маркетингової інформації. Воно поєднує споживача, клієнта, громадськість і маркетолога через інформацію. Ст. 1 ЗУ «Про інноваційну діяльність», визначаючи суб'єктів інноваційної інфраструктури, акцентує увагу на наданні ними послуг щодо забезпечення інноваційної діяльності, серед яких називає фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційні, комунікативні, юридичні, освітні послуги тощо [11].

Досліджуючи об'єкт договірних маркетингових правовідносин, звернемось до узвичаєної наукової думки, що юридичним об'єктом зобов'язання є певна поведінка зобов'язаної особи, тобто дія або бездіяльність, що повинна виконати зобов'язана особа. Об'єкт зобов'язання повинен володіти такими властивостями: 1) бути корисним; 2) бути визначеним; 3) бути фактично можливим; 4) бути юридично можливим. Наприклад, об'єкт зобов'язання повинен бути корисним для того, на чию користь установлений обов'язок. Визначеність об'єкта зобов'язання тісно пов'язана з корисністю, оскільки зміст обов'язку не може вважатися досить визначеним, якщо можливе таке виконання, що не задовольняє інтересу правоволодільця, і, навпаки, якщо таке марне виконання можливе, то предмет досить визначений. Отже, визначеність предмета зобов'язання означає, що поведінка, яка становить об'єкт обов'язку, повинна бути визначеною до такого ступеня, щоб виконання задовольняло інтерес особи, на користь якої встановлений обов'язок.

Юридична неможливість об'єкта зобов'язання виникає тоді, коли відповідна поведінка є протиправною. Особа не зможе виконати зобов'язання через розпорядження компетентних органів (у разі видання нормативного або індивідуального акта державного органа), що забороняє саме ту дію, яка мала стати об'єктом зобов'язання. У цьому разі фізична (фактична) можливість виконати зобов'язання може існувати, однак реалізація цієї можливості буде розглядатися як правопорушення.

На підставі аналізу різноманітних підходів українських учених до вирішення проблеми об'єкта зобов'язання автори одного з видань за редакцією Р.Б. Шишки виділяють дві школи цивільного права – «київську» і «харківську». Представники першої вважають об'єктом зобов'язання певну поведінку боржника, а представники другої – певні суспільні блага. Утім, як стверджують автори, у науці віднайдено компромісне рішення – виділено юридичний об'єкт зобов'язання (дії) та матеріальний об'єкт (певна річ, майно); «у взаємних зобов'язаннях може бути декілька юридичних дій зобов'язаних осіб», а «матеріальний об'єкт може бути один або декілька» [12]; отже, у взаємних зобов'язаннях є кілька об'єктів (предметів). А втім, вітчизняні цивілісти одностайні в поглядах на об'єкт цивільних правовідносин, що ототожнюється з об'єктом цивільних прав, як на матеріальні та (або) нематеріальні блага, з приводу яких утворюються цивільні правовідносини [13; 14, с. 9–24].

Оскільки предмет договору являє собою те, з приводу чого виникають договірні правовідносини [15], то до об'єктів маркетингових правовідносин належить маркетингова інформація щодо тенденцій ринку, процесів розвитку, структури та географії, ємності, динаміки продажів, стану конкуренції, бар'єрів, можливостей і ризиків, споживачів тощо. Однак об'єктом маркетингового зобов'язання виступає не та чи інша інформація, а ставлення до неї її власника – ставлення, що втілюється у маркетинговому інтересі. Тому з огляду на відсутність легального визначення маркетингового інтересу доцільно встановити умови, яким повинен відповідати інтерес тієї чи іншої особи, щоб отримати маркетинговий інтерес.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можемо дійти таких висновків: 1. фізичні дієздатні та юридичні особи можуть виступати суб'єктами правовідносин, що виникають у сфері надання маркетингових послуг; 2. за загальним правилом, суб'єктами цивільних правовідносин у цій сфері є юридичні особи. Зі свого боку фізичні особи діють переважно у статусі споживача або її замовника; 3. спеціальна правосуб'єктність не характерна для суб'єктів у сфері маркетингових послуг (виняток – наявність ліцензій на певні види діяльності під час їх дослідження); 4. практичне значення визначення окремих учасників полягає в чіткому визначенні особи, що відповідає за цивільно-правове порушення у сфері маркетингових послуг; 5. суб'єктний склад інформаційних правовідносин і цивільних правовідносин у сфері маркетингових послуг, за загальним правилом, тотожний; 6. для правовідносин у сфері маркетингових послуг характерний поділ на учасників, причому статус певних учасників може поєднуватись в одній особі – суб'єкті цих правовідносин; 7. держава може виступати суб'єктом, але її участь у цивільно-правових відносинах у сфері маркетингових послуг є обмеженою.

Список використаних джерел:

1. Кохановська О.В. Правове регулювання у сфері інформаційних відносин: монографія. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2001. 212 с.

2. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: «Істина», 2004. С. 430.

3. Цивільне право України: Академічний курс: підручник: у 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. 2-е вид, доп. і перероб. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006. Т. 1. Загальна частина. 696 с.

4. Боднар Т.В., Дзера О.В., Кузнєцова Н.С. та ін. Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник. К.: «Юрінком Інтер», 2008. 896 с.

5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения: изд. дополн., стереотип. М.: «Статут», 2002. 848с.

6. Про ліцензування окремих видів діяльності: Закон України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19.

7. Закон України «Про державну статистику». Згідно з Положенням про Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22 червня 2005 р. № 499.

8. Податковий кодекс України. Закон України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17. 2016.

9. Международный кодекс МТП и ECOMAP по практике маркетинговых и социальных исследований.

10. Полторак В.А. Маркетингові дослідження: навч. посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2003. 387 с.

11. Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 р. № 40-IV. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 36. Ст. 266.

12. Цивільне право в Україні: курс лекцій: у 6 т. Т. 1. / Р.Б. Шишка (керівник авт. кол.), О.Л. Зайцев, Є.О. Мічурін та ін.; за ред. Р.Б. Шишки та В.А. Кройтора. Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. 417 с.

13. Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України: підручник. К.: «Істина», 2003. 776 с.

14. Кузнєцова Н.С., Довгерт А.С. Цивільний кодекс України: визнані здобутки кодифікації. Право України. 2014. № 2. С. 9–24.

15. Волкова М.А. Гражданское право. Ч. 1. Учебн. курс. URL: http://ecollege.ru/xbooks/xbook024/book/index/index.html.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ПОЛОСЕНКО К. В.,
студентка
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

УДК 346.9

ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ГРОМАДЯН

Проаналізовано проблемні аспекти виконання рішень, їх причини. Визначено пріоритетні напрямки вдосконалення системи виконання судових рішень господарських судів в Україні з урахуванням позитивного досвіду розвинених країн.

Ключові слова: *господарський процес, виконавче провадження, судове рішення, ефективне виконання судових рішень.*

Проанализированы проблемные аспекты выполнения решений, их причины. Определены приоритетные направления совершенствования системы исполнения судебных решений хозяйственных судов в Украине с учетом положительного опыта развитых стран.

Ключевые слова: *хозяйственный процесс, исполнительное производство, судебное решение, эффективное исполнение судебных решений.*

Problematic aspects of the implementation of decisions, their causes are analyzed. The priority directions of improvement of the system of execution of court decisions of economic courts in Ukraine, taking into account the positive experience of developed countries, were determined.

Key words: *economic process, enforcement proceedings, judicial decision, effective execution of court decisions.*

Вступ. У межах господарського процесу чи не найголовнішу роль відіграє виконання рішень суду, оскільки важливим є не тільки швидкий розгляд спорів, а й швидке виконання рішень судів, що є підтвердженням здійснення ефективного правосуддя в державі. Україна перебуває зараз на етапі проведення реформ, у т. ч. активно впроваджується судова реформа, вдосконалюється і механізм виконання судових рішень господарських судів. Але, незважаючи на напрацювання науковців і юристів-практиків, все ж залишаються деякі прогалини в законодавстві, які потребують якнайшвидшого врегулювання.

Наразі проблема виконання рішень є актуальною не тільки в господарському процесі, а й у адміністративному, цивільному. Проблемним аспектам виконання рішень господарських судів приділяли увагу такі вчені, як: І.А. Балюк, О.В. Візняк, Л.В. Мелех, О.А. Святогор, В.І. Татьков та ін.

Постановка завдання. У цій статті необхідним є дослідження тенденцій реалізації судової реформи у сфері виконання судових рішень і визначення перспективи вдосконалення українського законодавства у цій сфері з урахуванням практики його реалізації та теоретичних засад.

Результати дослідження. Статистика реалізації рішень судів є не дуже втішною, оскільки практика Європейського суду з прав людини свідчить, що найбільш поширеним порушенням держави Україна є саме несвоєчасне виконання або взагалі невиконання рішень національними судами. Це, власне, і підриває авторитет не тільки судової влади, а й держави. Крім того, Україна – в числі перших країн за кількістю звернень громадян.

Для поліпшення такого стану виконання судових рішень господарських судів в Україні запроваджено змішану систему їх виконання, що повинно забезпечити втілення права на справедливий суд, передбаченого ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р., зокрема вдосконалено діяльність державних виконавців і запроваджено інститут приватних виконавців. На міжнародному рівні це вважається позитивним явищем, процесом лібералізації (Франція, Німеччина, Велика Британія) [2, с. 124].

Існує і протилежна думка щодо таких змін. Зазначається, що впровадження інституту приватних виконавців є достатньо радикальним, навіть революційним рішенням, яке не гарантуватиме виконання судових рішень, послабить стан їх виконання і зменшить довіру до правосуддя.

У роботі національних виконавців, порівняно із зарубіжними, простежується повільне збирання й обробка інформації про боржника, хоча українське законодавство наділяє їх достатнім рівнем доступу до останньої. Так, вбачається за доцільне для пришвидшення такої роботи запровадити єдину відкриту систему боржників, як наприклад, у Грузії [4, с. 72].

Практики судової спільноти висловлюють таку думку, що взагалі варто було б створити судових виконавців. Це виключило б організаційну залежність державних виконавців від Міністерства юстиції, а для приватних – ще й від Ради приватних виконавців України. Тобто, більша наближеність до судової гілки влади може забезпечити пришвидшення процедури виконання рішень [3]. Прикладом може слугувати досвід Республіки Білорусь, де виконання рішень здійснюється в межах самої судової системи. Крім того, там виокремлюються як судові виконавці загальних судів, так і окремо –господарських [5, с. 45].

Одним із дієвих засобів впливу на виконання судових рішень є судовий контроль. Вбачаються позитивні зрушення у цій сфері, що відображено в Господарському процесуальному кодексі. Зокрема, врегульовано питання щодо: відновлення пропущеного строку на рішення, дії чи бездіяльність державних і приватних виконавців; вимоги інформування суду та заявника про виконання рішень; розподілу витрат у разі подання скарги під час виконання судового рішення. Але водночас такий вид контролю суперечить положенням законодавства, які стосуються правосуддя. Можна припустити, що судовий контроль – це особлива форма здійснення правосуддя, але в найвужчому його розумінні правосуддя не відповідає сутності контролю, є відмінним як від нього, так і від правоохоронної діяльності [1].

Наступним питанням, яке виникає в процесі реалізації рішень господарських судів, є відстрочення їх виконання. Тобто, ст. 239 Господарського процесуального кодексу та ст. 33 Закону України «Про виконавче провадження» дає право суду відстрочити виконання рішення відповідачем, однак вичерпних, конкретних обставин не визначено. Така невизначеність породжує дискретність у діях судді та можливість спокуси одержання неправомірної вигоди, наприклад, коли йдеться про рішення, в яких стягується велика сума коштів, що у разі відстрочення відповідачем може бути виведена з його активів. Допоміжним інструментом у цьому питанні є практика Вищого господарського суду України щодо умов, які повинні бути враховані. І знову ж таки, сьогодні є проблема невизначеності, чи є доцільним застосування напрацювань судів, що ліквідовані.

Висновки. Виконання рішень господарського суду є однією із засад судочинства, а тому актуальним і досить перспективним є вдосконалення законодавства у напрямку забезпечення ефективного судового захисту учасників господарських відносин, що залежить від повного, точного і своєчасного виконання рішень. Необхідним є вивчення і врахування здобутків у сфері регулювання виконання рішень у господарських спорах інших країн із розвиненою економікою з оглядом на етнічні та політико-правові характеристики.

Список використаних джерел:

1. Василяка К.Л. Контроль за виконанням судових рішень господарських судів: проблемні аспекти. 2017. URL: https://mk.arbitr.gov.ua/ sud5016/pres-centr/publications/390888/.

2. Візняк О.В., Мелех Л.В. Проблемні аспекти виконання рішень господарського суду в Україні та шляхи їх удосконалення. Науковий вісник. 2016. № 4. С. 124.

3. Кузьмишин В.М. Проблеми виконання рішень судів досі актуальні. 2017. URL: https://sud.ua/ru/news/sud-info/111380-problemi-vikonannya-rishen-sudiv-dosi-aktualni.

4. Святогор О.А. Зарубіжний досвід організації виконання рішень у господарських справах. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 3. С. 72.

5. Татьков В.І. Ефективне виконання рішень господарських судів: складова права на справедливий суд і тенденція розвитку господарського процесу. Економіка та право. 2013. № 2. С. 45.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ГНАТЕНКО К. В.,
кандидат юридичних наук,
головний спеціаліст відділу
організаційного забезпечення
та контролю у сфері нотаріату
управління з питань нотаріату
*(Головне територіальне управління
юстиції у Харківській області)*

УДК 349.3

ЩОДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті на основі теорії права, теорії соціального забезпечення, чинного законодавства та думок науковців сформульовано поняття й виокремлено основні принципи соціального забезпечення, названо характерні ознаки цих керівних засад. Зроблено висновок, що принципи соціального забезпечення повинні відображати особливість і сутність інституту соціального забезпечення, відповідати сучасним політико-правовим умовам і напрямам державної політики реформування соціальної сфери, а також міжнародним стандартам.

Ключові слова: *соціальне забезпечення, населення, принципи, національне законодавство, міжнародні стандарти.*

В статье на основе теории права, теории социального обеспечения, действующего законодательства и мнений ученых сформулировано понятие и выделены основные принципы социального обеспечения, указаны характерные признаки. Сделан вывод, что принципы социального обеспечения должны отражать особенности и сущность института социального обеспечения, отвечать современным политико-правовым условиям и направлениям государственной политики реформирования социальной сферы, а также международным стандартам.

Ключевые слова: *социальное обеспечение, население, принципы, национальное законодательство, международные стандарты.*

In the article on the basis of the theory of law, the theory of social security, the current legislation and the opinions of scientists formulated the concept and identified the basic principles of social security, called the characteristic features of these guiding principles. It is concluded that the principles of social security should reflect the peculiarity and essence of the institution of social security, meet the current political and legal conditions and directions of the state policy of reforming the social sphere, as well as international standards.

Key words: *social security, population, principles, national legislation, international standards.*

Вступ. В Україні як соціальній, правовій державі людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави та

її органів. Зазначені конституційні положення розвинуті в розділі ІІ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Право на соціальне забезпечення зараховано до основоположних прав і свобод. Це право є одним із природних прав людини, що зумовлене ходом розвитку людини в суспільстві, визнане світовим співтовариством і закріплене в таких міжнародно-правових актах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська соціальна хартія (переглянута).

Як зазначає І. Хомич, соціальне забезпечення населення є невід'ємним елементом системи прав і свобод людини та громадянина демократичної правової держави, якою, відповідно до Конституції, є й Україна. Одначе проголошені, але не реалізовані на практиці права, зокрема право на соціальне забезпечення, віддаляє державу від спрямованого курсу демократичних перетворень і суспільного добробуту. Тому для ефективної й дієвої реалізації права на соціальне забезпечення населення держава встановлює систему принципів, на основі якої ґрунтується соціальне забезпечення. Ці принципи визначають засади правового регулювання та реалізації цього права [1, с. 182]. Вони відіграють важливу роль у становленні й розвитку соціального забезпечення: а) слугують засадами об'єднання окремих правових норм у єдину логічну систему; б) дають змогу вирізнити специфічні ознаки відповідної галузі; в) дають можливість ретельно і змістовно усвідомити смисл конкретної норми, що стосується соціального забезпечення, й визначити загальну спрямованість і головні тенденції його розвитку; г) допомагають правильно розуміти сутність законодавства про соціальне забезпечення та його взаємозв'язок з економікою, соціальною політикою держави, правосвідомістю громадян; д) є підґрунтям для здійснення тлумачення правових норм, особливо у випадках, коли нормативні акти містять протиріччя [2, с. 40].

Проблемі дослідження принципів соціального забезпечення населення України присвячено низку праць таких авторів, як В. Андрєєв, Н. Болотіна, Г. Гончарова, С. Прилипко, І. Сирота, Б. Сташків, І. Хомич, О. Ярошенко та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії права, теорії соціального забезпечення, чинного законодавства й думок науковців щодо цієї проблематики сформулювати поняття та виокремити основні принципи соціального забезпечення, вказати на їх характерні ознаки.

Результати дослідження. Для визначення поняття й системи принципів соціального забезпечення необхідно насамперед з'ясувати значення терміна «принцип». Розглядувана дефініція походить від латинської «principium» [3, с. 21], що означає «початок», «першооснова», «первинність». Із давніх-давен принцип уважався підвалиною, фундаментом будь-якої соціальної системи (у тому числі й правової), вимоги якого поширювалися на всі явища, що належали до неї. Ще за античності зверталась увага на те, що принцип є найважливішою частиною всього (principium est potissima pars cuiuque rei) [4, с. 222]. У середині XIX ст. П. Прудон наголошував, що «принципи взагалі є душею історії. Будь-який предмет має свою ідею, а отже, і свій принцип, і свій закон; будь-яке явище відповідає якійсь ідеї; ніщо не відбувається у світі, не виражаючи якоїсь ідеї, – все це є аксіомою новітньої філософії... На принципах ґрунтуються й усе життя народів, і все моральне значення їхнього побуту; через певні принципи здійснюють державні перевороти, вмирають і відроджуються спільноти» [5, с. 5].

У наукових джерелах принципи характеризуються як найбільш загальні вимоги до суспільних відносин і їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні установки, котрі відбивають сутність права й випливають з ідей справедливості та свободи, а також окреслюють загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи. Вони не визначають конкретних прав та обов'язків і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, вони є узагальненим відображенням змісту всієї галузі права, забезпечують єдність процесу його становлення, реалізації, охорони та вказують на тенденцію розвитку певної галузі в майбутньому. Поняття «принцип» використовується у 3 значеннях: (а) як основне початкове положення якої-небудь наукової системи, теорії, іде-

ологічного напряму; (б) як особливість, що лежить в основі створення або здійснення чого-небудь, (в) як переконання, правило, якими керується хто-небудь у своїх діях, поведінці, житті [6, с. 656].

Принципи права соціального забезпечення чітко не визначені ні в Конституції України (Основний Закон лише закріплює загальні принципи, зокрема рівність, усезагальність та обов'язковість, державне гарантування у сфері соціального забезпечення, достатній рівень), ні в спеціальному законодавстві. Хоча законодавчо визначено принципи, які покладено в основу окремих форм соціального забезпечення. Так, основним законодавчим актом у сфері соціального страхування є Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [7], якими визначено такі принципи загальнообов'язкового державного соціального страхування: (1) законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування; (2) обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, й осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян-суб'єктів підприємницької діяльності; (3) надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо; (4) обов'язковості фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг, у обсягах, передбачених законами з окремих видів загальнообов'язкового соціального страхування; (5) солідарності й субсидування; (6) державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав; (7) забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат і допомоги, які є основним джерелом існування, тощо.

Що ж до визначення поняття «принципи соціального забезпечення», виокремлення їх характерних ознак, класифікації в наукових джерелах, то вченими-правознавцями пропонуються різноманітні дефініції досліджуваної категорії, які хоча й відрізняються за своїм тлумаченням, однак є тотожними за змістом. Як зазначає Т. Гарасимів, ці принципи становлять основні ідеї, що виражають об'єктивні закономірності й визначають науково обґрунтовані напрями розвитку правової галузі [8, с. 46]. С. Прилипко й Г. Гончарова принципи права соціального забезпечення розглядають як основні керівні положення (ідеї), що віддзеркалюють сутність, найважливіші особливості й ознаки, загальну спрямованість норм права соціального забезпечення, а також стратегічні напрями соціальної політики держави в реалізації соціально-економічних прав і свобод людини [9, с. 143]. У свою чергу, І. Сирота принципи правового регулювання соціального забезпечення визначає як основні ідеї, вихідні начала, положення, відображені в самих правових актах, що регулюють соціальне забезпечення. Вони визначають сутність і напрям розвитку правових норм у конкретній сфері суспільних відносин [10, с. 70]. Деякі науковці принципи права соціального забезпечення розуміють як основоположні ідеї, керівні начала, що характеризують єдність та основні тенденції розвитку правових норм, які регулюють цю сферу суспільних відносин. Вони відображають об'єктивно сформовані закономірності розвитку суспільства, випливають зі змісту соціальної політики держави й містять узагальнену характеристику цієї галузі права. Важливо підкреслити, що правові принципи фіксують сутність галузі не в «статиці», а вказують напрями її подальшого розвитку [11, с. 35]. Характерною особливістю цього визначення є те, що автор виводить сферу дії принципів права соціального за межі цієї галузі права, зазначає про взаємний вплив принципів і соціальної політики держави, а також справедливо підкреслює динамічність принципів права соціального забезпечення.

Проаналізувавши погляди науковців щодо досліджуваної проблематики, вважаємо принципи соціального забезпечення доцільно розглядати як основоположні ідеї, керівні положення й основні начала, що засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики та закріплені в нормах національного законодавства, які втілюють науково обґрунтовані розробки й ідеологічно закріплені концепції в галузі соціального забезпечення та сприяють

більш ефективному й соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів між громадянами, котрі в установленому законом порядку набувають право на отримання соціального забезпечення в одній або декількох формах.

До характерних рис принципів соціального забезпечення варто зарахувати такі: (1) засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики; (2) сприяють більш ефективному та соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів; (3) визначають засади державної соціальної політики; (4) відображають засадничі ідеї, керівні положення й основні начала інституту соціального забезпечення, втілені в змісті правовідносин, які виникають у процесі реалізації прав громадян на соціальне забезпечення; (5) утілюють науково обґрунтовані розробки та ідеологічно закріплені концепції [1, с. 185].

Щодо класифікації принципів соціального забезпечення, то досить слушною є позиція Н. Болотіної, яка принципи соціального захисту поділяє на змістовні та формальні. До перших зараховує такі: (1) загальність соціального захисту; (2) усебічність (універсальність) соціального захисту; (3) рівність прав і можливостей і заборону дискримінації; (4) диференціацію умов і рівня соціального захисту; (5) наукову й економічну обґрунтованість соціальних стандартів; (6) незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг із прийняттям нових законів; (7) державну гарантованість установлених прав у сфері соціального захисту; до других – такі: (1) збереження прав у галузі соціального захисту; (2) захист законних сподівань; (3) юридичної ясності; (4) реальності проголошених прав; (5) судового захисту права людини на соціальний захист [12, с. 130]. Із викладеного можемо зробити висновок: змістові принципи становлять основу соціального захисту й містять певні вимоги до змісту соціальних прав, а характер формальних принципів проявляється у визначенні ефективного механізму забезпечення відповідних соціальних прав і їх захисту.

Цікавим також є підхід інших науковців, які вирізняють такі види принципів соціального забезпечення, як (1) соціальна справедливість; (2) правові гарантії; (3) соціальні гарантії (доступність освіти, житла, свобода вибору професії) ; (4) усебічність (охопленість соціальними, економічними та правовими гарантіями всього населення, незалежно від рівня прибутків, зайнятості й інших соціальних характеристик) ; (5) соціальне партнерство й солідарність усіх прошарків суспільства; (6) диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп і прошарків населення [13, с. 4].

На переконання Б. Сташківа, принципи права соціального забезпечення варто розглядати як обумовлені природними правами людини основні положення, що слугують орієнтирами у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення фізичних осіб, визначають сутність, зміст і механізм функціонування цієї галузі права. Науковець більш комплексно підходить до дослідження принципів соціального захисту, він сформував власний перелік відповідних принципів, до яких зарахував такі: а) принцип законодавчого визначення умов і порядку здійснення соціального забезпечення; б) принцип урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального забезпечення; в) принцип суспільної доцільності соціального забезпечення відповідно до соціальних ризиків; г) принцип загальності права на соціальне забезпечення; д) принцип універсальності, диференціації та розмаїття видів соціального забезпечення; е) принцип забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом; є) принцип незменшуваності змісту й обсягу соціальних виплат і послуг із прийняттям нових законів; ж) принцип безповоротності виплачених грошових сум [14, с. 120]. Уважаємо, що цей перелік принципів соціального забезпечення є найбільш змістовним і повним, через нього проявляються особливості такого забезпечення та його характер.

Досліджуючи думки вчених щодо вказаної проблематики, варто зазначити, що перелічені ними принципи лежать в основі соціального захисту різних категорій громадян: малозабезпечених, осіб похилого віку, інвалідів, жінок, окремих груп населення за сферами діяльності тощо, а також поширюються на всю систему соціального захисту незалежно від його форм і видів, тобто вказані принципи мають універсальний характер.

Важливу роль у законодавчому забезпеченні принципів соціального забезпечення відіграють міжнародні акти. Серед ратифікованих Україною доцільно виділити такі правові документи, які визначають міжнародні стандарти у сфері соціального забезпечення, як Загальна декларація прав людини ООН, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Конвенція про захист прав людини і основоположні свободи, Європейська соціальна хартія, Європейський кодекс соціального забезпечення тощо. Аналіз міжнародних правових актів дає змогу зробити висновок про наявність таких принципів соціального забезпечення: (а) усезагальність права на соціальне забезпечення; (б) покриття видатків на соціальне забезпечення за рахунок коштів національних і міжнародних соціальних фондів; (в) субсидування соціального забезпечення органами державної влади, якщо таке страхування є додатковим, здійснюється нагляд з боку органів державної влади або, відповідно до визначених норм, застосовується спільно роботодавцями та працівниками; (г) достатність соціального забезпечення, зокрема встановлення розмірів соціальних виплат і допомог на рівні, який забезпечує нормальне харчування, одяг, житло та інші умови життя; (д) усебічність соціального забезпечення; (е) охоплення тієї частини осіб, заробіток яких не перевищує заробітку кваліфікованого робітника чоловічої статі.

На наш погляд, на законодавчому рівні з урахуванням міжнародних стандартів доцільно закріпити такий перелік принципів соціального забезпечення: (а) усебічність (універсальність) соціального забезпечення; (б) рівність прав і можливостей, заборона дискримінації; (в) соціальна справедливість; (г) єдність і диференціація в соціальному забезпеченні населення України; (ґ) цільове ефективне використання коштів державних і недержавних соціальних фондів; (д) незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг; (е) державна гарантованість установлених прав у сфері соціального забезпечення; (є) солідарність і субсидування в соціальному забезпеченні; (ж) прозорість, своєчасність і повнота соціального забезпечення населення; (з) забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом; (и) урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального забезпечення.

Висновки. На підставі вищевикладеного можемо резюмувати таке:

1. Принципи соціального забезпечення повинні насамперед відображати особливість і сутність інституту соціального забезпечення, відповідати сучасним політико-правовим умовам і напрямам державної політики реформування соціальної сфери, а також міжнародним стандартам.

2. Принципи соціального забезпечення – це основоположні ідеї, керівні положення й основні начала, що засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики та закріплені в нормах національного законодавства, які втілюють науково обґрунтовані розробки й ідеологічно закріплені концепції в галузі соціального забезпечення, сприяють більш ефективному соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів між громадянами, котрі в установленому законом порядку набувають право на отримання соціального забезпечення в одній або декількох формах.

До характерних рис принципів соціального забезпечення варто зарахувати такі: (1) засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики; (2) сприяють більш ефективному та соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів; (3) визначають засади державної соціальної політики; (4) відображають засадничі ідеї, керівні положення й основні начала інституту соціального забезпечення, втілені в змісті правовідносин, які виникають у процесі реалізації прав громадян на соціальне забезпечення; (5) утілюють науково обґрунтовані розробки та ідеологічно закріплені концепції.

3. З урахуванням міжнародних стандартів на законодавчому рівні доцільно закріпити такий перелік принципів соціального забезпечення: (а) усебічність (універсальність) соціального забезпечення; (б) рівність прав і можливостей, заборона дискримінації; (в) соціальна справедливість; (г) єдність і диференціація в соціальному забезпеченні населення України; (ґ) цільове ефективне використання коштів державних і недержавних соціальних

фондів; (д) незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг; (е) державна гарантованість установлених прав у сфері соціального забезпечення; (є) солідарність і субсидування в соціальному забезпеченні; (ж) прозорість, своєчасність і повнота соціального забезпечення населення; (з) забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом; (и) урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального забезпечення.

Список використаних джерел:

1. Хомич І. Поняття і система принципів соціального забезпечення населення України. Публічне право. 2013. № 3 (11). С. 182–189.

2. Гончаров В.О. Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 / ІДП НАН України. Київ, 2011. 199 с.

3. Фулей Т.І. Принципи права: загальнотеоретична характеристика. Проблеми права на зламі тисячоліть: матеріали Міжнар. наук. конф. Дніпропетровськ: Вид. ІМА-прес, 2001. С. 21–23.

4. Теория государства и права / под ред. В.К. Бабаева. Москва: Юристъ, 1999. 592 с.

5. Прудон П.Ж. Война и мир: исследование о принципе и содержании международного права. Москва: Изд. А. Черенина, 1864. 304 с.

6. Тлумачний словник української мови / за ред. В.С. Калашника. Харків: Прапор, 2003. 992 с.

7. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14.01.1998 № 16/98-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 23. Ст. 121.

8. Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Львів, 2001. 158 с.

9. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / за заг. ред. С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка. Київ: ФІНН, 2009. 434 с.

10. Сирота И.М. Право социального обеспечения в Украине: учебник. Киев: Одиссей, 2004. 384 с.

11. Доброхотова Е.Н., Филиппова М.В., Янтураева М.А. Советское право социального обеспечения. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. 144 с.

12. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: монографія. Київ: Знання, 2005. 324 с.

13. Толочко В.М., Должнікова О.М. Соціальний захист працівників фармацевтичної галузі: методичні рекомендації. Харків: Вид-во НФаУ, 2009. 36 с.

14. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: навчальний посібник. Київ: Знання, 2005. 405 с.

КОЗУБ І. Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного права
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

ГОДЕЦЬКА М. В.,
магістр кафедри приватного права
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

УДК 349.2

ЩОДО ЗМІСТУ ТРУДОВИХ ДОГОВОРІВ, ЩО УКЛАДАЮТЬСЯ З ОСОБАМИ ЗІ ЗНИЖЕНОЮ ПРАЦЕЗДАТНІСТЮ

У статті проаналізовано деякі аспекти реалізації права на працю осіб зі зниженою працездатністю на підставі укладення трудового договору. З'ясовано, що однією з особливостей змісту трудового договору з працівниками з інвалідністю є визначення їхньої трудової функції та робочого місця.

Ключові слова: *трудовий договір, особа зі зниженою працездатністю, особа з інвалідністю, трудова функція, робоче місце.*

В статье проанализированы некоторые аспекты реализации права на труд лиц с пониженной трудоспособностью. Определено, что одной из особенностей содержания трудового договора с рабочим с инвалидностью есть определение их трудовой функции и рабочего места.

Ключевые слова: *трудовой договор, лицо с пониженной трудоспособностью, трудовая функция, рабочее место.*

The article analyzes some aspects of exercising their right to work by persons with reduced capacity to labor through concluding employment contracts. It has been figured out that one of the specifics of the contents of an employment contract with an employee having a disability is determining his/her labor function and workplace.

Key words: *employment contract, person with reduced capacity to labor, person with a disability, labor function, work place.*

Вступ. Усвідомлення соціальної цінності людини і громадянина визначає Україну як соціальну державу, в основі політики якої лежить створення умов, які б забезпечували гідне життя і вільний розвиток усіх громадян. В умовах реформування трудового законодавства, у світлі змін економічного і соціального життя нашої держави, які зумовили посилення дискримінаційних тенденцій, актуальним є питання правового регулювання праці осіб, які не можуть на рівних конкурувати з іншими працівниками на ринку праці, та потребують додаткових гарантій зайнятості та працевлаштування.

Незахищеність і брак необхідних правових гарантій, низький рівень умов праці, слабкість механізму захисту трудових прав при масових звільненнях працівників і зростанні безробіття, формально встановлений рівень низки гарантій у сфері праці, який не отримує реального підтвердження, робить указану категорію осіб украй вразливою. У зв'язку із цим

постає питання щодо переосмислення сутності та змісту права на працю працівників зі зниженою працездатністю відповідно до міжнародних стандартів і норм суспільного життя, а також гарантій його реалізації як при працевлаштуванні, так і під час виконання трудової функції та припиненні трудових правовідносин.

Окремі питання реалізації права на працю осіб зі зниженою працездатністю були досліджені видатними ученими радянської доби, а також сучасними українськими та російськими правознавцями, такими як: М.Г. Александров, В.С. Андрєєв, Я.І. Безугла, Н.Б. Болотіна, В.С. Венедіктов, Г.С. Гончарова, В.В. Жернаков, Д.О. Єрмоленко, С.О. Іванов, В.В. Караваєва, І.Я. Кисельов, А.Ю. Пашерстник, О.С. Пашков, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенко, О. І. Процевський, В.Ф. Пузирний, О.В. Смирнов, Б.І. Сташків, Г.І. Чанишева, М.Й. Флястер, О.М. Ярошенко та ін. Останнім часом деякі аспекти працевлаштування працівників з інвалідністю були проаналізовані у працях таких науковців, як Н. Білов, Б.П. Капанадзе, І.Г. Козуб, В. Костюк. Разом з тим, не дивлячись на чисельні наукові доробки у даній сфері, досліджуване питання не втрачає своєї актуальності й на сьогодні та потребує подальшого поглибленого аналізу, зокрема щодо особливостей реалізації права на працю осіб зі зниженою працездатністю шляхом укладення трудового договору. Тим більше, що порівняно недавно були внесені зміни до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю» [1], що свідчить про зміну ставлення держави до даного кола осіб.

Постановка завдання. Метою дослідження є з'ясування особливостей змісту трудових договорів, що укладаються з особами зі зниженою працездатністю, можливих практичних проблем та шляхів їх вирішення.

Результати дослідження. Перш ніж перейти до безпосереднього дослідження питання, зауважимо, що немає жодного сумніву, що на теперішній день питання «трудового договору» привертає значну увагу юристів-практиків і одержало широке висвітлення у науково-практичній літературі. Це насамперед зумовлено тим фактом, що всього в Україні на умовах трудового договору зайнято і підпадає під дію законодавства про працю 20 млн. осіб віком від 15 до 70 років [2]. Адже саме договір є мотором ефективних вільних господарських зв'язків, а також інструментом вільного самовизначення громадянина [3, с. 76].

З даного приводу К. Гусов вдало зазначає, що словосполучення «трудовий договір» має багатопланове значення, тобто вживається у різних значеннях у законодавстві та практиці, а також у правознавстві. Цілком погоджуємось, що і цю особливість не можна не враховувати під час тлумачення поняття трудового договору.

На думку вищезазначеного науковця, трудовий договір, по-перше, є найважливішим інститутом трудового права, посідає центральне місце в його системі і актах кодифікованого значення – кодексах законів про працю. По-друге, трудовий договір являє собою важливу гарантію права на працю, вибір виду зайнятості і вільне розпорядження здібностями особи у сфері трудової діяльності. По-третє, трудовий договір виступає своєрідним юридичним містком – зв'язком між правовідносинами працевлаштування і трудовими правовідносинами. Його укладення означає припинення правовідносин працевлаштування, оскільки мета працевлаштування досягнута [4, с. 20–23].

Разом з тим складно однозначно погодитись з останнім проявом трудового договору, визначеного науковцем, адже включення до тексту трудового договору умови про випробувальний строк ставить під сумнів досягнення мети працевлаштування.

І справді, трудовий договір на сьогодні – багатопланове явище, яке з огляду на різні правові явища може трактуватися по-різному. Зокрема, як найважливіший інститут трудового права, як юридичний факт, що зумовлює виникнення трудових правовідносин між працівниками та роботодавцями, як один зі способів реалізації права на працю, як джерело трудового права, як модель договірних правовідносин.

Щодо правового регулювання трудового договору в Україні, то воно здійснюється загальним трудовим законодавством та низкою спеціальних нормативно-правових актів. Основним актом, що закріплює поняття трудового договору, визначає сторони, види та форму, порядок зміни його умов, підстави припинення та розірвання є Кодекс законів про працю,

прийнятий ще 10 грудня 1971 року [5]. У цьому нормативному акті відсутня окрема глава щодо укладення трудового договору з окремими категоріями працівників. Лише деякі розрізнені норми кодексу, зокрема глава XII (праця жінок) та глава XIII (праця молоді) закріплюють особливості умов праці, які враховуються при укладенні трудового договору з цими категоріями працівників. А ось праці осіб з інвалідністю присвячено й того менше – лише ст. 172 КЗпП України та деякі інші, які тільки згадують про особливі умови праці вказаної категорії працівників. Але при цьому потрібно пам'ятати, що такі поняття як умови трудового договору і умови праці – не тотожні.

Переходячи до аналізу особливостей трудових договорів з особами зі зниженою працездатністю (під якими ми розуміємо, осіб з інвалідністю, відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»), зазначимо, що держава забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Так, згідно зі ст. 43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб [6].

Стаття 2 Кодексу законів про працю України конкретизує вказані положення Основного Закону і юридично закріплює принцип рівності трудових прав, що регламентуються й в інших статтях цього Кодексу та законодавчих актах про працю [5].

О.С. Пашков з приводу рівності трудових прав слушно зазначає, що у нормах трудового права, більш ніж у будь-яких інших, повинні враховуватись предмет, способи і методи реалізації прав і виконання обов'язків, але при цьому варто брати до уваги, що менш важливим є суб'єктивний момент: хто реалізовує права і виконує трудові обов'язки, яку реальну особистість розуміють за загальноприйнятим і єдиним для усіх терміном «суб'єкт трудового права» [7, с. 28]. Тому незалежно від того, хто реалізує надане право, воно повинно бути забезпечене такими механізмами реалізації, які б дали змогу на рівні з усіма іншими реалізуватись.

Саме тому вважаємо, що недарма протягом останніх 20-ти років суспільство особливо зосереджується на проблемах осіб зі зниженою працездатністю. Скрізь лунають гарні промови про рівні можливості, про недискримінацію осіб з інвалідністю. Приймається значна кількість міжнародних документів у цій сфері, які наголошують, що особи з інвалідністю мають такі ж самі права, як і інші люди. Якраз тому, як уже згадувалось, 19.12.2017 р., були внесені зміни до Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», яким було змінено назву Закону на «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю», що свідчить про зміну ставлення держави та суспільства загалом до вказаної категорії осіб. Їх починають сприймати саме як людей і не просто як біологічних істот, а соціальних – «особи» з інвалідністю.

Відповідно до вищезгаданого Закону особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист. Сама ж інвалідність є мірою втрати здоров'я. Отже, саме стан здоров'я даної категорії працівників та міра його втрати буде відрізняти їх від інших.

КЗпП України заборонено прийняття на роботу осіб, яким за станом здоров'я дана робота протипоказана (ст. 24). Тому, приймаючи на роботу осіб з інвалідністю, роботодавець повинен керуватись висновком МСЕК і індивідуальною програмою реабілітації для з'ясування можливості використання її праці при здійсненні тих чи інших видів робіт, можливості залучення такого працівника до роботи у нічний час, до надурочних робіт та ін. (ст. 172 КзПП). Вказане положення підтверджується й ст. 18 Закону України «Про

основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю», де прямо встановлено обов'язок роботодавців не лише створювати для працевлаштування осіб з інвалідністю робочі місця, а й забезпечувати такі умови праці, які відповідали б вимогам їх індивідуальних програм реабілітації, та надавати інші соціально-економічні гарантії, передбачені законодавством. Отже, медичний висновок МСЕК та індивідуальна програма реабілітації є вагомими при визначенні трудової функції особи з інвалідністю. Тому на практиці з метою уникнення конфліктних ситуацій чи навіть санкцій, краще було б, якби в індивідуальній програмі реабілітації МСЕК визначила, що робота на відповідній посаді даного працівника з інвалідністю не шкодить його здоров'ю. Останнє необхідно у тому випадку, якщо особа з інвалідністю добровільно не відмовилась від виконання індивідуальної програми реабілітації (п. 10 Положення про індивідуальну програму реабілітації інваліда, затвердженого Постановою КМУ від 23 травня 2007 року).

При визначенні трудової функції працівника з інвалідністю роботодавцю потрібно брати до уваги і той фактор, що особи з інвалідністю, як і будь-які інші працівники, можуть мати такий стан здоров'я, який може небажано позначитись на здоров'ї інших осіб, наприклад, під час виконання ними функцій з обслуговування населення. Законом України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. передбачено, що обов'язкові попередні і періодичні медичні огляди повинні проходити працівники підприємств харчової промисловості, громадського харчування і торгівлі, водопровідних споруд, лікувально-профілактичних, дошкільних і навчально-виховних закладів, об'єктів комунально-побутового обслуговування, інших підприємств, установ, організацій, діяльність яких пов'язана з обслуговуванням населення і може спричинити поширення інфекційних захворювань, виникнення харчових отруєно тощо (ст. 26).

Окрім того, згідно зі ст. 23 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06.04.2000 р. у тому разі, якщо бактеріоносіями є особи, робота яких пов'язана з обслуговуванням населення і може призвести до поширення інфекційних хвороб, такі особи, за їх згодою, тимчасово переводяться на роботу, не пов'язану з ризиком поширення інфекційних хвороб. Якщо ж зазначених осіб перевести на іншу роботу неможливо, вони відсторонюються від роботи у порядку, визначеному законом [8].

Таким чином, для виконання конкретної роботи, що визначається сторонами, працівник повинен мати належний стан здоров'я. Виконання конкретної роботи повинно не завдавати шкоди не тільки здоров'ю самого працівника, а й не загрожувати здоров'ю інших осіб. Разом з тим, роботодавець може вимагати від працівника документи про його стан здоров'я тільки тоді, коли працівникові необхідно пройти обов'язковий попередній медичний огляд. В усіх інших випадках працівник самостійно вирішує, повідомляти роботодавця про наявність у нього групи інвалідності чи ні. Тому, якщо працівник не повідомив роботодавця про встановлену групу інвалідності й не надав документи, що її засвідчують, роботодавця не можна притягти до відповідальності за ненадання такому працівнику встановлених пільг та гарантій.

Якщо у кримінальному чи адміністративному праві стан здоров'я беруть до уваги, визначаючи особу неосудною, що веде до фактичної втрати правосуб'єктності, а у цивільному праві він може бути використаний під час визнання особи за рішенням суду обмежено дієздатною чи недієздатною, то у трудовому праві стан здоров'я має зовсім інше значення. Йдеться не про стан здоров'я як юридичний факт, що може бути підставою для припинення, наприклад, трудового договору чи переведення на легшу роботу, а власне про стан здоров'я як одну із характерних ознак суб'єкта трудового права – працівника.

Стан здоров'я враховується з метою встановлення фізичної та психічної придатності особи за конкретно визначеною професією, спеціальністю і посадою, тобто її працездатності. Працездатність – це соціально-правова категорія, що відбиває здатність людини до праці, яка визначається рівнем її фізичного і духовного розвитку, а також станом здоров'я, професійними знаннями, уміннями і досвідом [9, с. 75]. Закон не встановлює межі непрацездатності працівника.

Але якщо вести мову про працівників з інвалідністю, то не просто стан здоров'я впливає на їх працездатність та трудову дієздатність, а міра його втрати. Так, згідно зі ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 р. здоров'я – це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів [10]. З даного визначення складно уявити при сучасній соціально-економічній ситуації у країні «здорових» людей. Тим не менш, як уже згадувалось, інвалідність – міра втрати здоров'я, яка визначається шляхом експертного обстеження в органах медико-соціальної експертизи Міністерства охорони здоров'я України.

Медико-соціальна експертиза визначає ступінь обмеження життєдіяльності людини, причину, час настання, групу інвалідності, сприяє проведенню ефективних заходів щодо профілактики інвалідності, реабілітації осіб з інвалідністю, пристосування їх до суспільного життя.

Цій експертизі підлягають особи, які втратили здоров'я внаслідок захворювання, травм та уроджених дефектів, що обмежує їх життєдіяльність, а також особи, які за чинним законодавством мають право на соціальну допомогу, компенсацію втраченого заробітку або звільнення від виконання відповідних обов'язків тощо.

Крім того, зазначена експертиза виявляє компенсаторно-адаптаційні можливості особи, реалізація яких сприятиме функціональній, психологічній, соціальній, професійній реабілітації та адаптації осіб з інвалідністю. Залежно від ступеня втрати здоров'я інвалідність поділяється на три групи (I, II та III).

Тому, з огляду на вказане можна констатувати, що на трудову дієздатність працівника впливає не тільки стан його здоров'я, а й міра його втрати. Саме вказані фактори будуть впливати на таку необхідну умову трудового договору як трудова функція, яка певним чином залежатиме від висновку МСЕК (чи ЛКК для неповнолітніх осіб) і індивідуальної програми реабілітації. Так, МСЕК і ЛКК проводять експертизу професійної придатності осіб з інвалідністю, що здійснюється насамперед для професій (спеціальностей), за якими вони працювали, навчалися, а також для професій (спеціальностей), здобуття яких можливе у майбутньому.

Вказується перелік професій і рівень кваліфікації, який збережений у тому чи іншому ступені професійної придатності. Обов'язково вказуються відомості про придатність до відповідної професії:

– у повному обсязі;

– з обмеженням обсягу виконуваних робіт та визначенням тривалості робочого дня.

Зазначається перелік професій, спеціальностей, що рекомендується до освоєння при професійному навчанні, перепідготовці.

МСЕК та ЛКК здійснюють докладний опис усіх чинників та елементів майбутньої трудової діяльності особи з інвалідністю, в якому обов'язково зазначаються протипоказання за станом здоров'я людини з інвалідністю до певних видів професійної діяльності, зазначені умови праці (важкість, напруженість, режим праці та відпочинку, форма організації праці, санітарно-гігієнічні чинники) тощо [11].

Повертаючись до змісту трудового договору, то його обов'язковою умовою, окрім трудової функції, як відомо, є місце роботи. Так, особи зі зниженою працездатністю можуть працювати як на спеціалізованих підприємствах (наприклад, ЦТОС, ЦТОГ), так і звичайних, а також у фізичної особи – роботодавця. Тим більше, що квота щодо їхнього працевлаштування визначається законодавством. Роботодавці, в яких за основним місцем роботи працює 8 і більше осіб, реєструються у відповідних відділеннях Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю за своїм місцезнаходженням і щороку подають цим відділенням звіт про зайнятість та працевлаштування осіб з інвалідністю (у разі неподання до Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю звіту про зайнятість та працевлаштування таких осіб несуть відповідальність у встановленому законом порядку).

Від місця роботи слід відрізняти робоче місце. Під робочим місцем розуміють певну ділянку виробничої площі, обладнаної механізмами, інструментами, агрегатами,

пристосованими для роботи, місце безпосереднього виконання трудової функції. Поняття місця роботи ширше поняття робочого місця. У випадку відсутності на своєму робочому місці, працівник водночас може знаходитись за місцем роботи (в іншому цеху). У такій ситуації відсутність без поважних причин, навіть якщо вона продовжувалась понад 3 годин, буде не прогулом, а звичайним порушенням трудової дисципліни [12]. У межах місця роботи, роботодавець вправі переміщати працівника з одного робочого місця на інше без його згоди, але не має права переміщати на роботу, протипоказану йому за станом здоров'я (ст. 32 КЗпП України).

Спеціальне ж робоче місце осіб з інвалідністю – це окреме робоче місце або ділянка виробничої площі, яка потребує додаткових заходів з організації праці особи з урахуванням її індивідуальних функціональних можливостей, обумовлених інвалідністю, шляхом пристосування основного і додаткового устаткування, технічного обладнання тощо. Якщо МСЕК у своїх висновках чи індивідуальній програмі реабілітації чітко не визначає, що особа з інвалідністю може працювати тільки на спеціальному робочому місці, це означає, що працю даної категорії працівників можна використовувати на звичайному робочому місці. Спеціальне ж робоче місце може створюватись як на виробництві, так і вдома у працівника, якщо він виконуватиме надомну роботу. В останньому випадку необхідно, щоб особа з інвалідністю мала необхідні житлово-побутові умови. Обстежувати житлово-побутові умови має право представник підприємства, де особа з інвалідністю працює, представник профспілки, а також представники санітарного та пожежного нагляду. За фактом такого обстеження складається акт.

При цьому, з мотивів забезпечення охорони праці, роботодавець має надавати працівнику, що виконує надомну роботу, всі необхідні матеріали та обладнання, має забезпечувати їх ремонт, а також відшкодовувати витрати за комунальні послуги (наприклад, за спожиту у процесі виконання роботи електроенергію) або за використання обладнання, яке має працівник (шляхом виплати компенсації за його зношення).

Під час створення спеціального робочого місця слід враховувати рекомендації МСЕК, професійні навики і знання, якими володіє працівник з інвалідністю, а також безперечно мають враховуватись «обмежені можливості» самої особи (певні анатомічні дефекти чи нозологічні форми захворювання). Крім того, слід відповідно до цих потреб вжити додаткових заходів безпеки праці, які відповідатимуть потребам працівника і слугуватимуть засобом попередження настання травм на виробництві тощо [13].

Отже, стан здоров'я, а особливо міра її втрати зумовлюють особливості укладення трудового договору з особами зі зниженою працездатністю. Роботодавець, укладаючи трудовий договір з даною категорією працівників, повинен враховувати висновки МСЕК, програми реабілітації та інтереси самих осіб з інвалідністю. Окрім того, додаткові особливості трудової дієздатності, мають особи зі зниженою працездатністю унаслідок психічного розладу. Так, за ст. 9 Закону України «Про психіатричну допомогу» особа може бути визнана тимчасово (на строк до п'яти років) або постійно непридатною внаслідок психічного розладу до виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби), що можуть становити безпосередню небезпеку для неї або оточуючих. З метою встановлення придатності особи до виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби) з особливими вимогами до стану її психічного здоров'я вона підлягає обов'язковому попередньому (перед початком діяльності) та періодичним (у процесі діяльності) психіатричним оглядам. Перелік медичних психіатричних протипоказань щодо виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби), що можуть становити безпосередню небезпеку для особи або оточуючих, затверджується Кабінетом Міністрів України і підлягає періодичному (не рідше одного разу на п'ять років) перегляду. Так, Наказом Міністерства охорони здоров'я України та Служби безпеки України було затверджено Перелік психічних захворювань (розладів), які можуть завдати шкоди охороні державної таємниці, і за наявності таких громадян допуск до державної таємниці не надається. Отже, для осіб зі зниженою працездатністю внаслідок психічного розладу встановлюються ще й додаткові обмеження щодо реалізації наданого їм права на роботу.

Висновки. Таким чином, особливість реалізації особами зі зниженою працездатністю права на працю шляхом укладення трудових договорів виявляється у тому, що для них ця можливість об'єктивно обмежена рамками збереження працездатності, протипоказаннями окремих видів робіт у зв'язку зі станом здоров'я. Разом з тим, на трудову дієздатність працівника впливає не тільки стан його здоров'я, а й міра його втрати. Саме вказані фактори будуть вагомими при визначенні такої необхідної умови трудового договору, як трудова функція, яка певним чином залежатиме від висновку МСЕК (медико-соціальна експертна комісія) (чи ЛКК (лікарсько-консультативна комісія) для неповнолітніх осіб) і індивідуальної програми реабілітації. Так, МСЕК і ЛКК проводять експертизу професійної придатності осіб з інвалідністю, що здійснюється насамперед для професій (спеціальностей), за якими вони працювали, навчалися, а також для професій (спеціальностей), здобуття яких можливе у майбутньому.

Тому, визначаючи трудову функцію працівника з інвалідністю, роботодавець повинен керуватись не тільки його професійними якостями та знаннями, а й в обов'язковому порядку дотримуватись висновків МСЕК та індивідуальної програми реабілітації, а також враховувати інтереси самої особи з інвалідністю. При цьому роботодавцю потрібно брати до уваги й той аспект, що стан здоров'я такого працівника не повинен негативно впливати на здоров'я інших осіб (як учасників трудового колективу, так і тих, з ким буде контактувати під час виконання трудової функції вказаний працівник).

Саме стан здоров'я, висновки МСЕК та індивідуальна програма реабілітації особи з інвалідністю, будуть визначальними при бажанні роботодавця реалізувати одне з наданим йому прав на переміщення працівника на інше робоче місце. При цьому перемістити працівника з інвалідністю, якому за висновком МСЕК передбачена можливість працевлаштування на спеціальне робоче місце, можна знову ж таки тільки на спеціальне робоче місце, а не на звичайне. Хоч і переміщення працівника не потребує від нього згоди, роботодавець не може перемістити його на роботу, протипоказану працівникові за станом здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21 березня 1991 року, № 875-XII. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/875-12

2. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Про стан дотримання конституційних гарантій трудових прав громадян»: Постанова Верховної Ради України від 15.01.2009р. / ВВР України. 2009. №28. Ст. 370.

3. Соловьев В.С., Поляков А.В., Козлихин И.Ю. Предварительные замечания о праве вообще. Власть и право. Л.: Издат. дом С.-Петербург. гос. ун-та, 1990. 76 с.

4. Гусов К.Н. Договоры о труде в трудовом праве при формировании рыночной экономики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. М., 1993. 420 с.

5. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р., № 322-VIII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08.

6. Конституція України від 28 червня 1996 р. ВВР України. 1996. № 30. Ст. 141.

7. Пашков А.С. Советское трудовое право: учебное пособие. Л.: Изд-во ЛГУ, 1966. 238 с.

8. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України від 06.04.2000 р. № 1645-III. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14.

9. Пилипенко П.Д., Бурак В.Я., Козак З.Я. Трудове право України: академічний курс / за ред. П.Д. Пилипенка. К.: Ін Юре, 2006. 275 с.

10. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992р. № 2801-XII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/la.

11. Працевлаштування людей з інвалідністю, осіб з інвалідністю 1, 2, 3 групи. URL: http://naiu.org.ua/useful/jobs/.

12. Пашуто В.П. Організація, нормування і оплата праці на підприємстві: навч.-практ. посіб. М.: КНОРУС, 2005. 320 с.

13. Білова Н. Робоче місце інваліда: усе, що потрібно знати. Податки та бухгалтерський облік. 2016. URL: https://i.factor.ua/ukr/journals/nibu/2016/august/issue-67-68/article-20923.html.

КОЛОСОВ И. В.,
аспирант кафедры трудового права
(Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого)

УДК 349.2

НОВШЕСТВА ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ ОТ 15.12.2017 ГОДА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КАЧЕСТВО СУДЕБНОГО РАЗРЕШЕНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ТРУДОВЫХ СПОРОВ

В предлагаемой статье рассматривается проблема качества и скорости рассмотрения индивидуальных трудовых споров судами Украины после внесения изменений в Гражданский процессуальный кодекс и начала работы нового Верховного Суда 15 декабря 2017 года.

Ключевые слова: *индивидуальные трудовые споры, Гражданский процессуальный кодекс, Верховный Суд, трудовая юстиция, Трудовой процессуальный кодекс.*

У пропонованій статті розглядається проблема якості та швидкості розгляду індивідуальних трудових спорів судами України після внесення змін до Цивільного процесуального кодексу та початку роботи нового Верховного Суду 15 грудня 2017 року.

Ключові слова: *індивідуальні трудові спори, Цивільний процесуальний кодекс, Верховний Суд, трудова юстиція, Трудовий процесуальний кодекс.*

In the article proposed the problems of Civil Processual Code's changes on December, 15, 2017 & new Supreme Court's start impact on labor disputes' resolving quality are discussed.

Key words: *individual labor disputes, Civil Processual Code, Supreme Court, Labor Justice, Labor Processual Code.*

Введение. Эффективное судебное разрешение трудовых споров невозможно представить без надлежащего процессуального инструментария – норм права, которые регламентируют порядок разбирательства по делу и вынесения по нему соответствующего судебного решения.

В этой связи представляется весьма актуальным проанализировать те изменения, которые коснулись трудовых споров, в контексте реформирования отечественной системы правосудия и, соответственно, процессуального законодательства в 2016 – 2017 гг.

Также усматривается необходимым обратить внимание на международные стандарты в системе разрешения индивидуальных трудовых споров, установленные Международной организацией труда, и зарубежный опыт, поскольку для достижения цели наиболее эффективного правового регулирования трудовых отношений нельзя обойтись без сравнительного метода в правоведении.

В разные времена тематике судебного разрешения индивидуальных трудовых споров были посвящены работы таких ученых, как А.И. Процевский, В.В. Лазор, А.Н. Слюсарь, О.Н. Ярошенко, В.В. Жернаков, С.А. Сильченко, Н.И. Иншин, Н.А. Плахотина, И.В. Дашутин, Г.И. Чанышева, И.Я. Киселёв и многие другие. Вместе с тем, в связи с проведением профильного диссертационного исследования, возникает необходимость проведения более подробного исследования последних изменений в гражданском процессуальном законодательстве (15.12.2017 года) и их влияние на качество и скорость рассмотрения индивидуальных трудовых споров в порядке приказного и искового производств.

Постановка задания. Целью этой статьи является изучение и анализ новшеств, введенных в гражданское процессуальное законодательство с 15.12.2017 года и их влияние на качество и скорость рассмотрения индивидуальных трудовых споров в порядке приказного и искового производств с учетом стандартов МОТ и зарубежной правовой доктрины.

Изложение основного материала. Noord (Noord et al. 2011), Benjamin (Benjamin, P. 2013), Teague (Teague, P. 2013) в своих исследованиях утверждают, что «… МОТ поддерживает государства-участницы на пути укрепления механизма разрешения трудовых споров, построенного с соблюдением международных стандартов в сфере трудового права и консультирования социальных партнеров благодаря:

• установлению правового и регуляторного обоснования;

• построению эффективной системы и способов разрешения трудовых споров через трудовые администрации и независимые государственные институции, а также трудовые суды;

• наработке навыков через специализированные тренинги, сфокусированные на переговорных техниках и посреднических/ медиационных умениях также, как и на международных трудовых стандартах;

• распространению знаний и расширению мировоззрения в контексте преимуществ добровольного посредничества, медиации и арбитражных механизмов;

• распространению опыта для судей трудовых судов по компромиссному разрешению трудовых споров.

Целью программы является поддержка установления или восстановления добровольных, бесплатных и быстрых механизмов для разрешения трудовых споров, для помощи работодателям и работникам и их объединениям в разрешении их споров через посредничество и арбитраж <…> Для достижения этих целей, МОТ предлагает определенный круг услуг для правительств, организаций работников и работодателей:

• консультирование состоит в разработке проектов реформирования трудового законодательства, регулирующего механизмы и процедуры разрешения трудовых споров;

• поддержку разработки добровольных, эффективных и финансово жизнеспособных систем для предотвращения и разрешения трудовых споров через посредничество и арбитраж.

Вместе с Международным Тренировочным Центром МОТ, проводящим тренинги, которые могут «вооружить» социальных партнеров и должностные лица органов власти навыками и знаниями эффективных методов для предотвращения и разрешения трудовых споров, осуществляются:

• профсоюзные / управленческие переговорно-навыковые тренинги;

• тренинги навыков посредничества/медиации;

• построение эффективных систем разрешения трудовых споров;

• тренинги арбитражных навыков...» [1].

Не заостряя внимания на процедурах разрешения индивидуальных трудовых споров, отметим, что создание системы трудовой юстиции и обучение судей трудовых судов навыкам урегулирования указанного вида трудовых споров являются стандартами МОТ на пути установления социального партнерства на уровне государств-участниц и стабильности в сфере трудовых процессуальных правоотношений.

Что же мы имеем на сегодняшний день в Украине в контексте указанных стандартов? Как мы говорили ранее, даже после проведенной судебной реформы-2016 «…изменения в Конституцию влекут за собой создание палаты по социальным спорам в новом гражданском кассационном суде... Но при этом не создается никаких нижестоящих судов по социальным спорам, так же, как и трудовых судов. В действительности, если окружные суды еще не созданы, трудовые суды в принципе не планируются, палата по социальным спорам создается лишь на уровне кассационной инстанции, а большинство «бывших» судей уже уволилась, к кому должны обращаться работники или трудовые коллективы за судебной защитой своих прав? Эта проблема, к сожалению, не имеет своего разрешения…» [2, с. 484].

Однако, не меньшей проблемой остается и само процессуальное законодательство, на основании которого разрешаются сегодня индивидуальные трудовые споры. Характеризуя его в целом, следует отметить, что в количественном смысле Гражданский процессуальный кодекс (далее – ГПК) Украины с 15.12.2017 года «потяжелел», в сравнении с дореформенным, на 83 статьи [3]. В частности, что касается приказного и искового производства, в нем появились ранее неизвестные отечественному процессуальному законодательству нормы и институты[1]:

– об исправлении ошибок в судебном приказе, признании его не подлежащим исполнению, отсрочки или рассрочки его исполнения;

– отзыва на исковое заявление;

– ответа на отзыв на исковое заявление;

– возражений (в контексте возражений на ответ на отзыв на исковое заявление, а не на само исковое заявление, как это было в прежней редакции Кодекса);

– урегулирования спора с участием судьи;

– вступительного слова участников процесса;

– электронных доказательств;

– упрощенного искового производства и т.д. и т.п.

Применительно трудовых споров, в т.ч. индивидуальных, как раз последний институт представляет собой повышенный научный интерес, поскольку именно по его правилам они должны рассматриваться.

Прежде всего, проблема заключается в том, что, несмотря на законодательное закрепление упрощенного производства как применяемого для споров, возникающих из трудовых отношений, некоторые судьи по данной категории дел позволяют себе открывать общее исковое производство, что заметно сказывается как на скорости их рассмотрения, так на и уровне их документальной сложности (см. дела № 182/2650/18, №182/6800/17) [4].

Первое же, что бросается в глаза в упрощенном исковом производстве, – это реальное «упрощение» рассмотрения индивидуальных трудовых споров в части сроков судебного рассмотрения. Если ранее ст. 157 ГПК (в ред. 2004 года) предполагала собой рассмотрение споров о восстановлении на работе в течение месяца с момента открытия производства по делу, то нынешняя ст. 275 ГПК (в ред. 2017 года) «упростила» этот срок до двух месяцев (или шестидесяти календарных дней, если следовать точно букве закона). В действительности, законодатель весьма «постарался» «упростить» судьбу истцов – работников, которые и так незаконным увольнением лишены возможности иметь доходы и теряют источники

[1] Здесь и далее, где речь идет о Гражданском процессуальном кодексе Украины, см. источник № 3 в списке литературы.

к существованию, путем установления более длительных сроков рассмотрения их исковых заявлений в судах с кадровым дефицитом судей от 50 до 100%[2].

Но еще большее возмущение вызывает норма о возможности проведения судебного заседания по индивидуальным трудовым спорам без вызова сторон по имеющимся материалам дела (ч. 5 ст. 279 ГПК Украины), чего на сегодняшний день нет ни в одной стране Европы, Северной Америки, Азии и даже Африки, где существует специализированная трудовая юстиция, направленная на ускоренное рассмотрение трудовых споров. И плоды этого законодательного «достижения» уже пожинаются практикой: в деле по иску П. к ООО о восстановлении на работе, взыскании среднего заработка за период вынужденного прогула и задержки в выдаче трудовой книжки, морального вреда, суд назначил разбирательство в упрощенном порядке без вызова сторон в судебное заседание (см. дело № 182/1644/18)[3]. В итоге, невероятный «успех» отечественного процессуального законодательства, a priori нарушающий принцип 6 Конвенции о защите прав человека и основоположных свобод [5].

Интересной является норма о том, что подготовительное судебное заседание в трудовых спорах не проводится. Мы уже обращали наше внимание на то, что институт (на время публикации работы) предварительного судебного заседания в трудовых спорах возможно упразднить, однако с определенными условиями выполнения судом некоторых процессуальных действий одновременно с открытием производства по делу [6, с. 97], чего в действующей редакции ГПК нет. А при условии рассмотрения дела без вызова сторон подобного рода процесс, по нашему убеждению, вообще утрачивает какой-либо здравый смысл, поскольку лишает более слабую сторону правоотношений – работника – возможности достойно защитить свои нарушенные, оспоренные или непризнанные права в суде.

В то время, как законодатель очень «предусмотрительно» «упростил» судебное производство по трудовым спорам, исключив из процесса судебные прения, он все-таки посчитал нужным оставить в нем не присущие гражданскому процессу и взятые неизвестно зачем из хозяйственного процесса отзыв, ответ на отзыв и возражения (в контексте возражений ответа на отзыв). Воистину «упрощение» и «снижение уровня волокиты», особенно для простого и неграмотного в правовых вопросах работника!

Единственное, что, пожалуй, может соответствовать стандартам МОТ, так это институт урегулирования спора с участием судьи, как некий намек на судебную медиацию. Однако, при этом законодатель «упустил вниманием», что подобного рода медиация в европейской правовой традиции проводится, как правило, в коллективных трудовых спорах (как это есть, например, в Ирландии) [7]. Но при этом законодатель снова «забыл» о том, что в Украине с 2009 года[4] коллективные трудовые споры судами не рассматривались вообще в виду очень ограниченных законодательством случаев их судебного разрешения [8]. Поэтому с какой целью и для кого в трудовых спорах включался этот институт – остается неизвестным.

Относительно приказного производства, то новация об исправлении ошибок в судебном приказе, признании его не подлежащим исполнению, отсрочки или рассрочки его исполнения также вызывает ряд вопросов. Во-первых, возможность рассрочки или отсрочки его исполнения в зависимости от материального состояния физического лица. Весьма интересная норма, особенно если речь идет о взыскании задолженности по заработной плате в пользу работника с физического лица-предпринимателя. Во-вторых, степень вины ответчика в возникновении спора. Позвольте, а как можно измерить эту самую «степень вины», если работодатель умышленно уклонялся от обязанности выплачивать заработную плату работнику? Тут уж впору говорить о применении мер уголовной ответственности, предусмотренных ст. 175 УК Украины [9], а не об уступках и поощрительных нормах в пользу провинившейся стороны.

[2] См. источник № 2 на той же странице.

[3] См. источник № 4.

[4] См. также источник № 4.

Выводы. Проведенная в 2016 – 2017 годах судебная и процессуальная реформы привели к значительному ухудшению ситуации с рассмотрением индивидуальных трудовых споров как с организационной, так и с собственно процессуальной точек зрения.

Непродуманные, «невычитанные», «на скорую руку» принятые по политическим мотивам законы создали положение вещей, при котором простой работник не только не сможет разобраться в тонкостях процессуальных действий, но и просто будет лишен возможности отстаивать свои права в суде ввиду того, что не будет туда вызываться. Но даже если строго следовать букве закона и соблюдать право стороны на вызов в суд и дачу пояснений, то сроки рассмотрения дел в реалиях организации отечественного судопроизводства вряд ли будут удовлетворительными в такой социальной чувствительной сфере, как индивидуальные трудовые споры.

Все вышеизложенное приводит к не двузначному выводу о необходимости разработки и принятия на территории Украины Трудового процессуального кодекса и построения системы трудовой юстиции, которые бы соответствовали международно-правовым стандартам простоты, скорости и качества судебного разрешения как индивидуальных, так и коллективных трудовых споров, что требует дальнейших авторских разведок и усилий ученого сообщества.

Список использованных источников:

1. Labor dispute prevention and resolution. Веб-сайт: http://www.ilo.org. URL: http://www.ilo.org/ifpdial/areas-of-work/labour-dispute/lang--en/index.htm (дата обращения 14.11.2018).

2. Slusar A.N., Kolosov I.V. Procedural and processual problems during appearance and resolution of labor disputes in contest of Constitutional Changes on justice. Процес модернізації системи державного управління: конституційний, адміністративний та фінансовий аспекти: колективна монографія / За заг. ред. д.ю.н., проф. А.С. Нестеренко. Одеса: Гельветика, 2017. С. 479 – 490.

3. Цивільний процесуальний кодекс України (зі змінами та доповненнями). Веб-сайт: http://zakon.rada.gov.ua. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата обращения 14.11.2018 года).

4. Єдиний державний реєстр судових рішень (за відповідними опціями звернення URL: http://www.reyestr.court.gov.ua (дата обращения 14.11.2018 года).

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Веб-сайт: http://zakon.rada.gov.ua. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата обращения 14.11.2018 года).

6. Колосов І. Інститут попереднього судового засідання у трудових спорах: реалії та проблеми застосування. Актуальні питання реалізації чинних національних та міжнародно-правових актів: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 16 – 17 березня 2012 р.): у 3-х ч. Одеса: ГО Причорноморська фундація права, 2012. Ч. 1. С. 96 – 97.

7. Procedures of the Labor Court for cases under the Industrial Relations (Amendment) Act, 2001 [as amended in the light of the Industrial Relations (Miscellaneous Provisions) Act, 2004]. Guidelines for Trade Unions and Employers. Веб-сайт: www.workplacerelations.ie. URL: https://www.workplacerelations.ie/en/Publications_Forms/Guidelines-to-procedures-of-the-Labour-Court-under-IR-Amendment-Act-2001-as-amended-in-the-light-of-IR-Miscellaneous-Provisions-Act-2004.pdf (дата обращения 14.11.2018 года).

8. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України (зі змінами та доповненнями). Веб-сайт: http://zakon.rada.gov.ua. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80 (дата обращения 14.11.2018 года).

9. Кримінальний кодекс України (зі змінами та доповненнями). Веб-сайт: http://zakon.rada.gov.ua. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата обращения 14.11.2018 года).

ЛУКАШ С. С.,
доктор юридичних наук, професор,
директор
(Сумська філія
Харківського національного
університету внутрішніх справ)

УДК 349.2

ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ОСІБ ПЕРЕДПЕНСІЙНОГО ВІКУ

У статті аналізуються основні гарантії захисту трудових прав осіб передпенсійного віку та дається оцінка змін до Кодексу законів про працю України. Встановлюються найбільш вагомі фактори, що впливають на рівень економічної активності літніх людей. Досліджуються основні концепції державної політики залучення людей похилого віку до ринку праці, які застосовуються в розвинутих країнах. Обґрунтовуються засади розробки ефективної політики у цій сфері в Україні.

Ключові слова: *передпенсійний вік, гарантії захисту, трудові права, зайнятість населення, соціальна захищеність, ринок праці, пенсійна система.*

В статье анализируются основные гарантии защиты трудовых прав лиц предпенсионного возраста и дается оценка изменений в Кодекс законов о труде Украины. Устанавливаются наиболее значимые факторы, влияющие на уровень экономической активности пожилых людей. Исследуются основные концепции государственной политики привлечения пожилых людей на рынок труда, применяемых в развитых странах. Обосновываются принципы разработки эффективной политики в этой сфере в Украине.

Ключевые слова: *предпенсионный возраст, гарантии защиты, трудовые права, занятость населения, социальная защищенность, рынок труда, пенсионная система.*

The basic guarantees of pre-retirement persons' labor rights protection and an assessment of changes to the Labor Code of Ukraine were analyzed. The most important factors influencing the level of economic activity of elderly people were established. The main concepts of the state policy of involving the elderly into the labor market that are used in developed countries were researched. The principles of development of effective policy in this sphere in Ukraine were grounded.

Key words: *pre-retirement age, guarantees of protection, labor rights, employment, social security, labor market, pension system.*

Вступ. Однією зі стратегічних цілей державної політики в індустріалізованих країнах є збереження зайнятості людей, старших за 50 років, і в цілому розширення тривалості трудової діяльності індивідів. Згідно з прогнозами ООН, до 2050 р. в найбільш розвинутих країнах частка людей старших за 65 років становитиме 26% від усього населення, а на одного пенсіонера припадатиме лише дві працюючі особи. Така демографічна ситуація потребує забезпечення економічного зростання, підвищення зайнятості населення, зокрема населення у віці від 54 до 64 років. У зв'язку з цим багато розвинутих країн прийняли рішення щодо стимулювання економічної активності людей старшого віку і збільшення фактичного віку

виходу із ринку праці. Проблема старіння населення є актуальною і для нашої держави. Уже сьогодні пенсіонери становлять майже 30% від загальної чисельності населення.

Дослідження проблем трудового потенціалу літніх людей охоплює широке коло питань, що характеризують якість життя літніх людей, зокрема: доступність ринку праці, мотивацію економічної активності, «профілі» зайнятості; охоплення пенсійним забезпеченням і ризики бідності; зменшення нерівності, узгодження інтересів різних вікових груп; спосіб життя, коло інтересів, соціальні зв'язки; можливість перегляду вікових меж старості та підвищення віку, що дає право на одержання пенсії по старості (pensionable age). Ці питання закріплені й у Мадридському міжнародному плані дій у галузі старіння, основним завданням якого є забезпечення можливості продовжувати трудову діяльність до такого віку, до якого особа бажає та спроможна ефективно працювати.

Теоретичним засадам соціальної проблематики у цілому та пенсійної зокрема присвячені наукові праці таких вітчизняних учених, як Е. Лібанова, Б. Надточій, В. Новиков, О. Палій, В. Яценко, О. Яременко та ін. Серед зарубіжних дослідників питання трудової активності літніх людей досліджували С. Блендаль, Д. Блау, Р. Буркхаузер, Г. Буртлас, Ж.-В. Груа, Дж. Квін, Е. Лазаєр, Р. Ламсдейн, О. Мітчелл, Р. Моффіт, С. Скарпетта, Е. Семмвік та ін. Водночас багато аспектів забезпечення права на працю осіб передпенсійного віку залишилися поза увагою науковців.

Постановка завдання. Зважаючи на малодослідженість аспектів розглядуваної проблематики й очевидну актуальність, яка пояснюється об'єктивними умовами розвитку суспільства, метою статті є дослідження сучасного стану правового забезпечення трудових прав осіб передпенсійного віку та надання пропозицій щодо його покращення.

Результати дослідження. Кожна цивілізована держава здійснює політику, спрямовану на створення системи соціального захисту, підтримку незабезпечених громадян, недопущення соціальних конфліктів і потрясінь у суспільстві. Дж. Стігліц писав, що завданням уряду є не досягнення надвисоких показників в економіці, не економічний розвиток, а гарантування стабільного соціального захисту населення [1, с. 292].

Зайнятість людей похилого віку за своєю суттю має обмежений характер, що пов'язано як з об'єктивними факторами (ознаками старіння і зниженням працездатності у літніх працівників), так і з упередженим ставленням до працівників у зрілому віці [2, с. 50].

Особливо виразно ця проблема проявляється на практиці, коли постає питання про звільнення таких працівників. Бо, на жаль, ще доволі поширений серед вітчизняних роботодавців стереотип: що старший працівник, то менше з нього користі за умови однакової зарплати з молодими і жвавими. На фаховість і досвід чомусь зазвичай не зважають. Як і на те, що саме в такому віці після втрати робочого місця нове знайти дуже складно, а часом і зовсім неможливо.

Відповідно до ст. 43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Ч. 2 цієї статті визначає, що держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб [3].

В останні роки в Україні було прийнято чимало законодавчих актів, спрямованих на захист трудових прав окремих категорій працівників, зокрема молоді. Водночас поза увагою держави залишається така соціально незахищена категорія працюючих, як ті, котрим залишилося кілька років до настання пенсійного віку, після досягнення якого особа має право на отримання пенсійних виплат. Часто у разі скорочення робочих місць такі працівники звільняються роботодавцем з огляду на поширені помилкові стереотипи, що зазначена категорія працюючих демонструє нижчий коефіцієнт праці порівняно з іншими працівниками.

Слід зазначити, що основним законодавчим актом України, який регулює питання захисту трудових прав громадян – Кодексом Законів про працю України (далі – КЗпП України), заборонено дискримінацію працівників за віком (ст. 21 набула чинності 26 листопада

2015 р.). Водночас, як показують соціологічні та наукові дослідження, така практика продовжується, зокрема у разі звільнення працівників. Особливу тривогу викликає той факт, що особам, яким залишилося кілька років до досягнення пенсійного віку, досить складно знайти нову роботу.

У ст. 42 КЗпП наведено перелік категорій працівників, яким надається переважне право бути залишеним на роботі після скорочення чисельності чи штату працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці. Зокрема, за рівних умов продуктивності праці і кваліфікації перевага надається:

1) сімейним працівникам – за наявності двох і більше утриманців;

2) особам, у сім'ї яких немає інших працівників із самостійним заробітком;

3) працівникам із тривалим безперервним стажем роботи на цьому підприємстві, в установі, організації;

4) працівникам, які навчаються у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах без відриву від виробництва;

5) учасникам бойових дій, інвалідам війни й особам, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»;

6) авторам винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій;

7) працівникам, які зазнали на цьому підприємстві, в установі, організації трудового каліцтва або занедужали на професійне захворювання;

8) особам із числа депортованих з України протягом п'яти років із часу повернення на постійне місце проживання в Україні;

9) працівникам із числа колишніх військовослужбовців строкової служби, військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, військової служби за призовом осіб офіцерського складу й осіб, які проходили альтернативну (невійськову) службу, – протягом двох років із дня звільнення їх зі служби [4].

Як бачимо, до цього переліку внесено, наприклад, працівників із тривалим і безперервним стажем роботи на одному підприємстві. І все-таки це не надає прямих переваг для збереження зайнятості літнім працівникам, адже чинник стажу вторинний порівняно із кваліфікацією і продуктивністю праці.

Саме тому і постала нагальна необхідність доповнення ст. 42 КЗпП України нормою, відповідно до якої за рівних умов продуктивності праці і кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається в т. ч. і працівникам, котрим залишилося менше трьох років до настання пенсійного віку, після досягнення якого особа має право на отримання пенсійних виплат.

Метою і завданням прийняття цих змін стало запровадження додаткових гарантій захисту трудових прав літніх працівників у разі зміни в організації виробництва і праці, посилення їх соціального захисту у період досягнення передпенсійного віку.

Водночас слід зазначити, що законодавством України вже передбачений соціальний захист осіб передпенсійного віку.

Так, ч. 1 ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення» вже визначено ряд категорій осіб, котрі мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, до яких також належать і особи, яким до настання права на пенсію за віком відповідно до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» залишилося 10 і менше років [5].

Отже, для працевлаштування зазначених у ч. 1 ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення» категорій осіб, підприємствам, установам та організаціям з чисельністю штатних працівників понад 20 осіб встановлюється квота у розмірі 5% середньооблікової чисельності штатних працівників за попередній календарний рік.

Крім того, відповідно до ч. 4 ст. 22 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» для осіб передпенсійного віку (за два роки до настання права на пенсію) тривалість виплати допомоги по безробіттю збільшено майже вдвічі, але така допомога не може перевищувати 720 календарних днів [6].

Тож внесення відповідних змін до КЗпП є доцільним і корисним. До того ж, це світова практика і вимога Конвенції Міжнародної організації праці, коли під час реорганізації підприємства чи організації та скорочення кількості працівників деякі категорії мають переважне право залишитися на роботі. Закон захищає тих, кому після звільнення чи скорочення буде найважче або й зовсім неможливо з певних причин знайти нове місце роботи. І люди, яким до виходу на заслужений відпочинок залишилося кілька років, звісно, підпадають під цю категорію.

Категорії громадян, визначені в законі, обов'язкові для першочергового захисту, але цей список не остаточний. Адже, укладаючи трудовий договір, роботодавець, представники профспілки і трудового колективу можуть домовитися й визначити інші категорії співробітників, яким буде надано переважне право на збереження робочого місця.

Якщо проаналізувати практику, то помітимо, що звільняти людей навіть не зовсім передпенсійного, а віком понад 45 років в Україні почали після того, як в економіку почали заходити великі транснаціональні корпорації, орієнтовані на молодих співробітників, бажано не старших за 35 років. Пошукачам роботи, старшим за 40 років, зазвичай відмовляють, а вже працюючих визнають малоефективними і звільняють.

Нині у центрах зайнятості по всій Україні людей т. зв. квотної категорії, яким до пенсії залишилося 10 і менше років, на обліку перебуває понад 96 тис., з них понад 45 тис. – жінки. Показово, що 45 тис. із них – люди віком 55–60 років. Із них жінок, старших за 53 роки, – понад 30 тис., а чоловіків, старших 58 років, – більш як 13 тис. [7].

Серед респондентів соціологічного опитування «Соціальне самопочуття й умови життя людей літнього віку» майже три чверті зазначили, що їм доводилося зазнавати тих чи інших обмежень трудових прав як у передпенсійному віці, так і після його досягнення. У передпенсійному віці обмеження найчастіше виявлялися в оплаті праці (цей прояв зазначили 20,8% жінок і 18,3% чоловіків), а також у можливостях професійного зростання (відповідно 19,9% і 15,4%) та трудових відносинах (відповідно 18,3% і 15,7%); проте й за іншими аспектами випадки обмеження трудових прав траплялися з кожним десятим. У пенсійному віці проблеми виявляються переважно під час пошуку роботи та працевлаштування (цей прояв зазначили 25,6% жінок і 24,8% чоловіків). Імовірно, саме через труднощі із працевлаштуванням респонденти мали значно менше претензій щодо дотримання інших аспектів трудових прав (на такі блага, як можливість професійного зростання, пенсіонери вже й не розраховують) [8].

У США, де різноманітні накопичувальні програми дуже поширені і становлять основну частину доходів пенсіонерів, навпаки, рецесія зумовила істотне пришвидшення зростання чисельності літніх працівників [9, с. 4].

Вважаємо, що реакція конкретного роботодавця на нову норму закону залежатиме саме від того, наскільки він загалом дотримується норм трудового законодавства. Законослухняні роботодавці виконуватимуть, а ті, які намагаються уникати відповідальності, шукатимуть спосіб обійти законодавство. Велике значення матиме питання обізнаності самих працівників, їхня готовність відстоювати свої права, а також позиція профспілки.

Зміни до ст. 42 КЗпП є необхідними й обґрунтованими, оскільки втрата роботи незадовго до виходу на пенсію становить великі ризики, що людина або взагалі не працюватиме ці останні роки (а це втрата стажу), або допрацьовуватиме на роботі з нижчою заробітною платою (а це зниження коефіцієнта заробітку). Додатковий захист від звільнення покращує можливості заробити страхову пенсію, що особливо важливо з огляду на анонсовані урядом заходи пенсійної реформи (прив'язка віку виходу на пенсію до стажу тощо).

Якщо порівняти з іноземним досвідом, то у багатьох країнах, зокрема ЄС, намагаються залучити людей старшого віку до зайнятості для подолання наслідків старіння населення. Для цього створюють максимально сприятливі умови щодо графіка робочого часу та інших умов праці, приділяють увагу навчанню та наставництву, скасовують будь-які вікові обмеження щодо зайнятості, дозволяють поєднувати пенсію із заробітком. Рекомендованим

є т. зв. поступовий вихід на пенсію, коли людина довільним темпом зменшує свій робочий час і коло трудових обов'язків [7].

Висновки. Протягом усього пострадянського періоду трудове законодавство України зазнавало безперервного вдосконалення, залишаючись водночас дещо модернізованим радянським зразком. Зависока частка пенсійних видатків у ВВП, збільшення пенсійного віку та інше змушує спеціалістів шукати шляхи виходу із ситуації, що склалася, а це спонукає до внесення змін до вже існуючого законодавства та прийняття нових норм, які покращать трудові відносини в цілому.

Аналізуючи сучасні тенденції людського розвитку, дозволимо собі зробити припущення, що в довгостроковому періоді (до 2050 р.) розкид працездатності внаслідок дії сукупності факторів (нових технологій виробництва, успіхів медицини, появи нових сфер діяльності людини) лише зростатиме. У традиційних сферах діяльності втрата працездатності може залишитися приблизно на нинішньому рівні, тоді як у новітніх – значно відтермінуватися. За умов постійного скорочення контингенту населення працездатного віку, яке розпочинає свою трудову кар'єру, трудової міграції, демографічного старіння підвищення трудової активності людей передпенсійного віку стає одним із найперспективніших напрямків соціальної політики.

За таких умов імплементація положень Рекомендації МОП № 162 [10] та позитивного зарубіжного досвіду у досліджуваній сфері в національне трудове законодавство та практику колективних переговорів набуває особливого значення. Крім змін у законодавстві, заходи сприяння зайнятості літніх людей мають бути проголошені окремим і одним із пріоритетних напрямів національної політики зайнятості та належним чином враховуватися у формуванні програмно-стратегічних документів. Органи державного соціального захисту, Пенсійного фонду України та Державної служби зайнятості України спільно з усіма сторонами соціального діалогу на всіх рівнях повинні брати безпосередню участь у розробленні та реалізації програм підготовки до виходу на пенсію, проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу стосовно демографічних змін і пов'язаних із ними соціально-економічних наслідків, зростання ролі трудового потенціалу літніх людей і необхідності перегляду вікових рамок життєвих циклів.

Список використаних джерел:

1. Линдюк О. Сутність пенсійної системи та її місце в забезпеченні соціальної безпеки суспільства. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2009. Вип. 4. С. 290–298. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2009_4_38.

2. Смирнова Т.В. Пожилые люди: стереотипный образ и социальная дистанция. Социол. исслед. 2008. № 8. С. 49–55.

3. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08.

5. Про зайнятість населення: Закон України від 05 липня 2012 р. № 5067-VI. Відомості Верховної Ради. 2013. № 24. Ст. 243.

6. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09 липня 2003 р. № 1058-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 49–51. Ст. 376.

7. Коваль Л. Передпенсійник у законі. Урядовий кур'єр. 2017. № 80. С. 5.

8. Ткаченко Л.Г. Захист трудових прав людей похилого віку. URL: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwji3uiqufDeAhUIh6YKHVbBDjAQFjAAegQIARAC&url=https%3A%2F%2Fwww.idss.org.ua%2Farhiv%2F2013_14-15_11_Tkachenko_materjaly.doc&usg=AOvVaw3aQZKCBZUkPaII4kN4rmaC.

9. Kristie M. Engemann and Howard J. Wall. The Effects of Recessions Across Demographic Groups. Federal Reserve Bank of St. Louis Review. January / February 2010. № 92 (1). P. 1–26.

10. Older Workers Recommendation, 1980 (№ 162) / Information System on International Labour Standards NORMLEX. URL: http://www.ilo.org/ dyn/normlex/en/ f?p=1000:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R162.

ЯРОШЕНКО О. М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри трудового права,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

ВАПНЯРЧУК А. В.,
студентка факультету адвокатури
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 349.22

ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІЙ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРАЦІВНИКІВ

Стаття присвячена дослідженню функцій професійного розвитку працівників. Запропоновано функції професійного розвитку працівників розглядати як історично зумовлені й нормативно відображені в законодавстві основні напрями правового впливу на відповідну категорію суспільних відносин, у яких виявляється юридична природа такого розвитку, завдяки чому реалізується його призначення в суспільстві й державі.

Ключові слова: *працівник, роботодавець, професійний розвиток, функції, освіта.*

Статья посвящена исследованию функций профессионального развития работников. Предложено функции профессионального развития работников рассматривать как исторически обусловленные и нормативно отраженные в законодательстве основные направления правового воздействия на соответствующую категорию общественных отношений, в которых проявляется юридическая природа такого развития, благодаря чему реализуется его назначение в обществе и государстве.

Ключевые слова: *работник, работодатель, профессиональное развитие, функции, образование.*

The article is devoted to the study of the functions of professional development of employees. The functions of professional development of workers are proposed to consider as the historically predetermined and normatively reflected in the legislation the main directions of legal influence on the appropriate category of social relations, which reveals the legal nature of such development, which makes its purpose in society and the state realized.

Key words: *employee, employer, professional development, functions, education.*

Вступ. Професійний розвиток працівників є важливою умовою успішної діяльності будь-якого підприємства, установи чи організації. Це твердження особливо справедливо на сучасному етапі суспільних трансформацій, коли прискорення науково-технічного прогресу викликає швидкі зміни вимог до професійних знань, умінь і навичок. Сьогодні на зміну теорії, що розглядала персонал як чинник витрат, котрі необхідно скорочувати, прийшла теорія управління людськими ресурсами, згідно з якою персонал є одним із ресурсів організації, яким необхідно раціонально управляти, створювати сприятливі умови для його розвитку, вкладаючи в це значні кошти. Підтвердженням важливості професійного розвитку є той факт, що зарубіжні компанії виділяють на ці цілі до 10% фонду заробітної плати. Ці витрати постійно зростають. Питання професійного зростання працівників має загальнодержавний характер, бо висока кваліфікованість останніх є головним інструментом для розвитку економіки зарубіжних держав.

Актуальність і важливість професійного розвитку персоналу підкреслено в резолюції VI Міжнародної конференції з освіти дорослих (CONFINTEA VI), що проводилася в Бразилії в 2009 р. під егідою ЮНЕСКО. Серед головних інструментів у вирішенні глобальних проблем XXI століття поряд зі збереженням миру, розширенням демократії, дотриманням прав людини, стійким розвитком економіки й захистом довкілля передбачено вдосконалення людських ресурсів. Як зазначають аналітики Світового банку, формування не менше 80% ВВП розвинених країн безпосередньо залежить від якості трудового потенціалу й лише 20% – від матеріальних умов виробництва [1, с. 27].

Великий внесок у дослідження різних аспектів професійного розвитку працівників зробили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема А. Барський, Д. Богиня, О. Грішнова, А. Колот, Т. Петрова, В. Савченко, О. Ярошенко та інші.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд функцій професійного розвитку працівників підприємств.

Результати дослідження. Найважливішими завданнями в розкритті юридичної природи професійного розвитку працівників виступають виявлення й аналіз його функцій, оскільки будь-яке явище соціальної дійсності може реалізувати своє призначення лише за умови, якщо воно буде функціонувати. По тому, які функції воно здійснює, яким чином відбувається реалізація останніх і з якою ефективністю, можна судити про саме явище, про його основні риси, значення в житті суспільства й місце серед подібних явищ, а також про перспективи його існування й розвитку.

Як і будь-яке інше трудоправове явище, професійний розвиток працівників виконує власні, іманентно йому притаманні функції. Основними функціями професійного розвитку працівників є такі.

1. Освітня функція – формування в працівників нових або вдосконалення наявних професійних знань, умінь і навичок. Преамбула Закону України «Про освіту» [2] основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави визнає освіту, метою якої є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору.

Як зазначає Г.П. Климова, освіта є специфічним видом діяльності у процесі навчання й виховання людини, засобом залучення до культури, засвоєння культурної спадщини, формування її суб'єктності. За умов функціонування освіти як соціального інституту цей вид діяльності набуває сталого, організованого характеру й становить собою організовану спільність індивідів, які пов'язані поміж собою спеціальними установами, що здійсню-

ють навчання й виховання, трансляцію соціокультурних цінностей у системі дій і відносин [3, с. 116]. На думку Р.В. Шаповала, яку, до речі, ми підтримуємо, освіта зорієнтована на людину, на забезпечення її існування, розвитку й самореалізації; вона (а) є цінністю світової й національної культур, (б) допомагає людині оволодіти культурою свого народу на підставі врахування зв'язків із національними культурами інших народів і світової культури загалом, (в) сприяє адаптації людини до динамічно змінюваного соціуму, а також до професійної діяльності, (г) змінює статусно-рольові форми взаємодії людей, (ґ) оновлює арсенал знань і способів діяльності індивіда, (д) формує базис її науково-дослідницької діяльності, (е) залучає людей до інтегративної освітньо-науково-виробничої діяльності, (є) надає досвід інтеграції навчальних, наукових, практичних знань і вмінь, відкриває значні потенційні можливості цього процесу, (ж) розкриває сутність майбутньої професії, стабілізує потребу людини в її отриманні, сприяє вияву перспективи професійного розвитку й особистісного зростання людини [4, с. 40].

2. Статусна функція – набуття додаткових можливостей для кар'єрного просування й відзначення заохоченнями. Сутність терміна «статус» для всіх суб'єктів тотожна й означає те, що властиво низці чи роду явищ, а саме міру свободи, певну можливість поведінки суб'єкта або соціальної групи, інакше кажучи, слово «статус» передбачає соціально-типові аспекти поведінки [5, с. 33]. Тому відрізнити статус одного суб'єкта від статусу іншого можливо через з'ясування його місця в системі соціальних відносин шляхом з'ясування відповідної міри свободи, певної можливості поведінки.

Соціальний статус містить атрибутивні (щодо належності до колективу, соціальної групи), функціональні, оціночні й нормативні ознаки й об'єднує в собі функціональну й оціночну сторони, показує те, що особа може робити, що вона робить, які результати її дій і як вони оцінюються іншими особами, суспільством. Правовий статус, будучи складовою частиною системи прав, виступає відносно самостійним регулятором суспільних відносин. Держава впливає на соціальні процеси, зокрема, за допомогою правових установлень. Цей вплив може призвести (і призводить) до прогнозованих соціальних наслідків. При цьому держава може отримувати ті чи інші результати лише в певних межах і, головне, не сама по собі, не довільно, а тільки у взаємодії з іншими об'єктивними й суб'єктивними чинниками суспільного життя. Поряд із загальним правовим статусом існують спеціальні правові статуси різних категорій осіб, зокрема працівників. Невипадково М.М. Рассолов під правовим статусом розуміє сукупність прав і свобод, обов'язків і відповідальності особистості, що встановлюють її правове становище в суспільстві. «Державний службовець, суддя, військовослужбовець, студент, шановний громадянин – усе це правові статуси, що визначають правове становище конкретних осіб і характеризуються певним набором прав і свобод», – підкреслює фахівець-юрист [6, с. 217].

Успішно пройшовши професійне навчання, працівник отримує додаткові можливості для поліпшення свого професійно-посадового статусу.

3. Економічна функція – зростання продуктивності праці, підвищення якості виробленої продукції й надаваних послуг, зниження рівня виробничого травматизму. Важливу групу основних прав і свобод людини й громадянина становлять економічні права – можливості особи брати участь у виробництві матеріальних та інших благах. Ці права належать кожному громадянинові, саме вони визначають його місце в економічному й соціальному житті.

Економічна функція полягає у впливі права на групу відносин, пов'язаних зі зростанням продуктивності праці, підвищенням ефективності суспільного виробництва. Слушною треба визнати позицію О.І. Процевського, який вважає, що цілком природно, що труд і капітал є невід'ємними чинниками існування й розвитку суспільного виробництва. Але існують також об'єктивні речі, притаманні закономірностям зв'язку праці й капіталу, які виявляють як їхню єдність, так і протиріччя. Ці риси зв'язку об'єктивно трансформуються у зміст трудових відносин, визначають їхню складність і суперечності. Роботодавець володіє капіталом, працівник – здатністю до праці. З одного боку, обидва зацікавлені у стабільності трудових відносин, які виникають між ними, оскільки один без одного існувати не можуть,

а з іншого – їхні інтереси протилежні: працівник зацікавлений у зростанні заробітної плати, покращанні умов праці, збільшенні часу відпочинку тощо, а роботодавець − у збільшенні прибутку, зростанні продуктивності праці та іншому [7, с. 6].

Унаслідок професійного розвитку працівник отримує нові знання і вміння, що, у свою чергу, допомагає зростанню продуктивності праці, підвищенню якості виробленої продукції й надаваних послуг, а також зниженню рівня виробничого травматизму. Цьому сприяє й система матеріального стимулювання праці як сукупність основних і додаткових показників оцінювання колективних та індивідуальних результатів праці, за яким працівникам здійснюються різні виплати заохочувального характеру понад основну заробітну плату з метою використання їхньої матеріальної зацікавленості для підвищення продуктивності, ефективності й конкурентоспроможності виробництва.

4. Інноваційна функція – створення умов для формування, поширення і впровадження ідей, спрямованих на вирішення професійних завдань якісно нового класу. Загальна тенденція сучасного світового розвитку полягає в тому, що знання стають основною умовою досягнення запланованого кінцевого результату в будь-якій сфері діяльності. Одержання нових знань і технологій, особливо їх практичне використання, визначають роль і місце країни у світовому просторі, рівень життя населення й гарантування національної безпеки. Як резюмує О.В. Голяшкін, нові ідеї, технічні й організаційні рішення, прогресивні технології все більше впливають на економіку й визначають успіх підприємницької діяльності. Склалися якісно нові соціальні й економічні механізми, стимулюючі інноваційний поступальний розвиток соціуму, за якого необхідно забезпечити взаємодію науково-технічного прогресу із суспільством [8, с. 9]. На думку В. Гусєва, інноваційним процесом є впорядкована форма організації інноваційної діяльності, що передбачає послідовність дій, спрямованих на комерціалізацію науково-технічних розробок, запровадження новітніх прогресивних технологій, освоєння нових видів продукції, охоплює весь складний комплекс суспільно-виробничих і фінансово-кредитних відносин у циклі «наука – техніка – виробництво – споживання» і в кінцевому підсумку стає чинником прогресивних змін у техніці та технологіях, підвищує конкурентоспроможність виробництва, формує й задовольняє нові суспільні потреби [9, с. 45].

Стратегія розвитку законодавства про працю в сучасних умовах теж усе більше пов'язується з інноваційним складником. Як зазначається в Національній тристоронній угоді про зайнятість і робочі місця, «підвищення рівня зайнятості – ключ до посилення соціального захисту населення шляхом зростання економіки» від 1 червня 2012 р. [10] в умовах розвитку інтеграційних процесів української економіки на основі реалізації стратегії «Інноваційний прорив», спрямованої на запровадження інноваційних технологій, відбуватимуться структурні зміни в економіці держави, отже, якісні зрушення на національному ринку праці. Нові робочі місця покликані не лише забезпечити нову якість економічного зростання, але й підвищити продуктивність праці та сприяти збільшенню надходжень до фондів соціального страхування.

Інноваційний складник простежується й у випадку з конкретними різновидами професійного навчання. Як відомо, до форм підвищення кваліфікації робітників, що визначаються роботодавцями, належать виробничо-технічні курси, курси цільового призначення та інші. При цьому курси цільового призначення проводяться для вивчення робітниками нового обладнання, виробів, товарів, матеріалів, послуг, сучасних технологічних процесів, засобів механізації й автоматизації, що використовуються на виробництві, правил і вимог їх безпечної експлуатації, технічної документації, ефективних методів організації праці, питань економіки, законодавчих і нормативно-правових актів тощо.

5. Виховна функція – формування життєвих установок щодо правил поведінки, спрямованих на підвищення престижності певної професії, збільшення авторитету роботи на цьому підприємстві, в установі чи організації й на зміцнення репутації їхніх працівників. Соціально цінний досвід поколінь передається й засвоюється, безсумнівно, за допомогою виховання. В умовах здобуття освіти воно виступає спеціально організованим і цілеспрямованим процесом формування належного рівня свідомості й поведінки особистості. Одним

із головних завдань виховання є досягнення в особи стану вихованості, що виявляється в її ставленні до навколишнього середовища, повазі до загальнолюдських цінностей, закону, прав і свобод людини. Значну роль у цьому відіграють керівники працівників. Наприклад, за статтями 25 і 26 Дисциплінарного статуту служби цивільного захисту [11], начальник зобов'язаний бути прикладом у бездоганному виконанні службовцями вимог Присяги, наказів і розпоряджень, у дотриманні законності, службової дисципліни, професійної та службової етики, а також виховувати й підтримувати у підлеглих сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків, виявлення честі й гідності, заохочувати ініціативність, самостійність і старанність на службі.

Виховна функція трудового права полягає в тому, що його норми, передусім норми про матеріальне й моральне стимулювання, сприяють вихованню у працівників добросовісного ставлення до праці, тобто вона розглядається як напрям правового впливу, спрямований на прищеплення суб'єктам трудового права певних поглядів, навичок, правил поведінки. Сьогодні виховна функція трудового права дещо нівелюється, принижується виховна роль законодавства про працю. Але навіть в умовах ринкових відносин не можна не зважати, наприклад, на норму статті 145 КЗпП [12] щодо надання працівникам, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки, переваг під час просування по службі.

6. Розвиваюча функція – формування працівника як особистості, створення умов для його самореалізації. Однією з характерних рис життєдіяльності сучасних розвинених соціумів є підвищення ролі людської особистості, зростання соціальної значимості проблем, пов'язаних з індивідом. Це зумовлено багатьма чинниками, зокрема ускладненням форм соціального спілкування за умов прогресуючого поділу праці під впливом нових технологій, збільшенням інформаційного навантаження на психіку людини, зміною систем і способів управління соціальними й технічними процесами та іншим. Відповідно, вирішувані людиною завдання набувають дедалі більшої багатоплановості. Природно, що за цих умов підвищується значення як особистого досвіду, так і особистої відповідальності людини перед людьми, які її оточують, і суспільством узагалі.

Завдяки професійному розвитку не тільки роботодавець отримує професіонала, але й суспільство та держава – особу, яка одержала більш високу загальну культуру. Показово, що Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., затверджена Указом Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013 [13], наголошує, що якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства. Зусилля органів управління освітою, науково-методичних служб за підтримки всього суспільства й держави повинні бути зосереджені на реалізації стратегічних напрямів розвитку освіти, подоланні наявних проблем, виконанні перспективних завдань, серед яких: а) побудова ефективної системи національного виховання на засадах загальнолюдських, полікультурних, громадянських цінностей; б) забезпечення фізичного, морально-духовного й культурного розвитку дитини; в) формування громадянина України як соціально зрілої творчої особистості світу; г) підготовка молоді до свідомого вибору сфери життєдіяльності. Ця ідея знаходить своє відбиття й у Законі України «Про професійно-технічну освіту» [14], за яким професійно-технічна освіта є комплексом педагогічних та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на забезпечення оволодіння громадянами відповідними знаннями, вміннями й навичками в обраній ними галузі професійної діяльності, на розвиток компетентності та професіоналізму, на виховання загальної й професійної культури.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, функції професійного розвитку працівників пропонуємо розглядати як історично зумовлені й нормативно відображені в законодавстві основні напрями правового впливу на відповідну категорію суспільних відносин, у яких виявляється юридична природа такого розвитку, завдяки чому реалізується його призначення в суспільстві й державі.

До основних функцій професійного розвитку працівників пропонуємо зарахувати освітню, статусну, економічну, інноваційну, виховну й розвиваючу [15, с. 228–229].

Список використаних джерел:

1. Петрова Т.В. Професійний розвиток працівників: проблеми стимулювання персоналу та заінтересованості роботодавців. Україна: аспекти праці. 2010. № 2. С. 26–34.

2. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. Ст. 380.

3. Климова Г.П. Образование как феномен цивилизации: дисс. … д-ра филос. наук: спец. 09.00.03; Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого. Харьков, 1997. 418 с.

4. Шаповал Р.В. Адміністративно-правове регулювання освітньої діяльності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2011. 372 с.

5. Мартьянова С.М. Правовий статус суддів Війська Запорозького козацько-гетьманської доби: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2011. 208 с.

6. Теория государства и права: учебник / Под ред.: М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. Москва: ЮНИТИ ДАНА; Закон и право, 2001. 640 с.

7. Процевський О.І. Чи дійсно сучасному трудовому праву притаманні «каральна» і «репресивна» функції? Юридичний вісник України. 2010. № 29–30. С. 6–7.

8. Голяшкін О.В. Адміністративно-правове регулювання інноваційної діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2011. 221 с.

9. Гусєв В.О. Система пріоритетів державної інноваційної політики. Зб. наук. праць Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. 2002. Вип. 2. С. 44–48.

10. Національна тристороння угода про зайнятість та робочі місця «Підвищення рівня зайнятості – ключ до посилення соціального захисту населення шляхом зростання економіки» від 1 червня 2012 р. URL: http://hrliga.com/index.php?module=norm_base&op=view&id=792 (дата звернення: 09.11.2018).

11. Про Дисциплінарний статут служби цивільного захисту: Закон України від 5 березня 2009 р. № 1068-VI. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 29. Ст. 398.

12. Кодекс законів про працю України: затв. Законом УРСР від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. № 50 (Додаток). Ст. 375.

13. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013. Офіційний вісник України. 2013. № 50. Ст. 1783.

14. Про професійно-технічну освіту: Закон України від 10 лютого 1998 р. № 103/98-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 32. Ст. 215.

15. Правові засади функціонування системи професійного розвитку працівників: монографія / А.С. Барський, Ю.М. Бурнягіна, Н.М. Вапнярчук та ін.; за наук. ред. О.М. Ярошенка. Харків: «Юрайт», 2015. 240 с.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ВЕРЕМІЄНКО С. В.,
старший викладач кафедри теорії
та історії держави і права,
конституційного права
*(Чернігівський національний
технологічний університет)*

УДК 349.4:342.9.03

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПСУВАННЯ І ЗАБРУДНЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

У статті розглянуто проблеми застосування заходів адміністративної відповідальності за псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель. Автор пропонує збільшити розміри штрафних санкцій, застосовувати заходи відповідальності як до фізичних, так і до юридичних осіб, визнати повторність як кваліфікаційну ознаку об'єктивної сторони правопорушення.
Ключові слова: *земля, адміністративна відповідальність, псування земель, забруднення земель.*

В статье рассматриваются проблемы применения мер административной ответственности за порчу и загрязнение сельскохозяйственных и других земель. Автор предлагает увеличить размеры штрафных санкций, применять меры взыскания как к физическим, так и к юридическим лицам, признать повторность как квалифицирующий признак объективной стороны правонарушения.
Ключевые слова: *земля, административная ответственность, порча земель, загрязнение земель.*

The article examines the problems of applying administrative responsibility measures for spoilage and pollution of agricultural and other lands. The author proposes to increase the size of penalties, to apply measures of responsibility to both individuals and legal entities; recognize repetition as a qualifying sign of the objective side of the offense.
Key words: *land, administrative responsibility, spoilage land, pollution of land.*

Вступ. Відповідно до ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника реалізують органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією [1]. Не зменшуючи важливості решти природних ресурсів, можемо стверджувати, що саме земля є основним природним ресурсом, раціональне господарське використання якого сприяє розвитку економіки України, зростанню рівня життя населення та покращенню екологічної ситуації в державі. Про важливість цього ресурсу свідчить і той факт, що саме нормами про відповідальність за правопорушення, пов'язані із землею, починається глава 7 Кодексу України про адміністративні правопорушення [2] (далі – КУпАП). Проте на практи-

ці визнання землі власністю Українського народу означає, що визначити конкретного суб'єкта, який відповідає за певну територію, ділянку землі тощо буває досить важко, а притягти до відповідальності за безгосподарне ставлення до землі – ще важче.

Попри важливість землі як природного ресурсу, дослідження питань адміністративної відповідальності за псування та забруднення сільськогосподарських та інших земель майже не здійснювалося. Під час написання науково-практичного коментаря до КУпАП [3, с. 107–108] проблематика відповідальності за правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури вивчалася І.В. Арістовою. Окремі проблеми охорони та використання земель були предметом наукових досліджень І.М. Денисюк, В.Д. Колпакова, І.А. Куян, Ю.О. Легези, проте фундаментальних розвідок щодо застосування заходів адміністративної відповідальності за псування і забруднення земель немає.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей адміністративної відповідальності за псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель, а також окреслення шляхів удосконалення вітчизняного законодавства та практики його застосування з указаної проблематики.

Результати дослідження. Як справедливо зазначають автори науково-практичного коментаря до Кодексу України про адміністративні правопорушення, сучасне використання земельних ресурсів України не відповідає вимогам раціонального природокористування. Порушено екологічно допустиме співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових насаджень, що негативно впливає на стійкість агроландшафтів. Розораність земель є найвищою у світі. Інтенсивне сільськогосподарське використання земель призводить до зниження родючості ґрунтів через їх переущільнення (особливо чорноземів), втрати грудкувато-зернистої структури, водопроникності та аераційної здатності з усіма екологічними наслідками. Значної екологічної шкоди земельні ресурси зазнають через забруднення ґрунтів викидами промисловості (важкі метали, кислотні дощі тощо) та використання засобів хімізації в аграрному секторі. Понад 40% органіки, отримуваної в результаті діяльності великих тваринницьких комплексів та птахофабрик, з потенційних органічних добрив перетворюються на джерела забруднення довкілля [3, с. 108]. Саме тому стаття 52 КУпАП передбачає застосування заходів адміністративної відповідальності за псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель. Так, відповідно до згаданої статті, псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами, а також невжиття заходів із боротьби з бур'янами тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від двадцяти до вісімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [2].

Перше, що хотілося б підкреслити в аналізі згаданої норми, – це невиправдано низькі суми штрафів за псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель як для пересічних громадян, так і для посадових осіб. Взагалі, хоча ця норма і переглядалася вже декілька разів, проте, на жаль, останніми роками собівартість неоподатковуваного мінімуму доходів громадян суттєво зменшилася, а відтак зменшився й фактичний розмір штрафів, що накладаються за назване порушення, тобто сума штрафу суттєво втратила «каральну» властивість.

Друге, на що варто звернути увагу, – це неможливість накладання стягнень на юридичних осіб, в тому числі на сільськогосподарські кооперативи та інших юридичних осіб, господарська діяльність яких пов'язана з використанням землі та можливістю завдання їй шкоди. Тому вважаємо доцільним погодитися з позицією І.А. Куян, яка вказує, що притягнення до відповідальності посадових осіб не здійснює достатньої превенції власне на юридичну особу. Юридична особа, в діяльності якої проявилося правопорушення та яка отримала вигоду внаслідок цього протиправного діяння, залишається безкарною [4, с. 68], хоча повинна була би й могла б понести покарання, значно суворіше, ніж те, що накладається

на фізичних осіб. Посадова особа, з вини якої було допущено псування та/або забруднення земель, має сплатити штраф, який на сьогодні є неспіврозмірним як щодо заподіяної шкоди, так і отриманої вигоди. Тому доцільно поєднати адміністративну відповідальність юридичної особи за псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель (тобто за сам факт заподіяння шкоди визначеній земельній ділянці) та її посадових осіб, які внаслідок невиконання або неналежного виконання своїх посадових обов'язків допустили таке правопорушення. Це дозволить посилити превентивний складник під час накладення та виконання покарання.

По-третє, привертає увагу і той факт, що законодавцем передбачено застосування обмеженого кола санкцій за псування й забруднення земель. На сьогодні це можуть бути виняткова штрафи [2]. Проте у тих випадках, коли псування та/або забруднення земель здійснюється для отримання прибутку, справедливим буде застосування такої санкції, як конфіскація грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення, оскільки це буде такий склад правопорушення, який пов'язаний із фінансовою діяльністю особи [5, с. 36]. Якщо ж псування та/або забруднення сільськогосподарських та інших земель здійснюється як форма безхазяйного ставлення власника до земельної ділянки, його варто позбавити права користування землею на визначений строк. У багатьох випадках доцільне застосування і такого виду покарання, як попередження (особливо стосовно юридичних осіб).

По-четверте, для досягнення мети покарання, визначеної у ст. 23 КУпАП, а також для визначення розміру заподіяної шкоди для правильного розрахунку виду й міри покарання за псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель слід розробити методику визначення розміру завданої шкоди, яка би враховувала попередній стан земель, тривалість відновлювальних процесів, розміри викидів і скидів забруднювальних речовин та інші фактори, що впливають на кваліфікацію діяння як адміністративно караного.

По-п'яте, виходячи з того, що відповідні діяння, які проявляються як псування та/або забруднення земель, можуть здійснюватися систематично, що не сприяє покращенню якості відповідних земель та погіршує екологічний елемент навколишнього природного середовища, доречно ст. 52 КУпАП доповнити частиною другою, яка б передбачала застосування більш суворих покарань за вчинення відповідних протиправних дій повторно. Зокрема, відповідну норму можливо викласти у такій редакції: «Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного штрафу, тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від ста двадцяти до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від ста п'ятдесяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією грошей, отриманих внаслідок вчинення правопорушення або без такої».

По-шосте, для того, щоб визначити факт вчинення псування або забруднення сільськогосподарських та інших земель, має бути створено спеціальний державний або недержавний орган, який займався б моніторингом стану земель та мав би доступ до інформації про належність земельної ділянки конкретним суб'єктам. Інакше довести власне факти забруднення земель, їх псування тощо досить складно, особливо в тих випадках, коли обсяги таких забруднень є невеликими.

Варто також зазначити, що об'єктивна сторона правопорушення, передбаченого ст. 52 КУпАП, може проявлятися як активна чи пасивна поведінка, що виражається у вчиненні таких дій (і їх сукупності), як:

1) псування сільськогосподарських та інших земель;
2) забруднення земель хімічними речовинами;
3) забруднення земель радіоактивними речовинами;
4) забруднення земель нафтою;
5) забруднення земель нафтопродуктами;
6) забруднення земель неочищеними стічними водами;
7) забруднення земель виробничими та іншими відходами;
8) невжиття заходів щодо боротьби з бур'янами.

Так, визначення змісту окремих проявів об'єктивної сторони вказаного правопорушення викликає певні зауваження. У науково-практичному коментарі поняття «псування» частково визначається через поняття «забруднення»: «Псування земель – це порушення природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, зокрема тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель способом, що погіршує їх природну родючість» [3, с. 107–108]. У Законі України «Про охорону земель» визначається, що псування останніх здійснюється шляхом їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, заростання чагарниками, дрібноліссям і бур'янами [6].

Відтак вважаємо доцільним визначити поняття псування земель як такий спосіб їх використання, за якого порушується їхній природний стан, знижується родючість та погіршується хіміко-біологічний склад ґрунтів. Власне забруднення є самостійним проявом об'єктивної сторони та проявляється як викидання речовин та об'єктів на поверхню ґрунту, що негативно позначається на його якісних характеристиках та родючості, а також якості продукції, яка вирощується на забруднених земельних ділянках.

Досить важко на практиці кваліфікувати й факт псування або забруднення сільськогосподарських та інших земель, який проявляється як невжиття заходів із боротьби з бур'янами. Відповіді на це питання немає й у коментарі до КУпАП. Насамперед необхідно визначитися з поняттям «бур'яни» та способами боротьби з ними. Адже одна і та сама рослина, яка зростає на оброблюваних і необроблюваних площах, може визначатися як бур'ян або ж як дикорослa рослина.

Питанням боротьби з окремими видами бур'янів присвячено ряд документів. Так, у Концепції з ліквідації амброзії полинолистої [7] визначено, що під бур'янами розуміють рослини, які не культивуються людиною, але історично пристосувалися до умов розвитку культурних рослин, ростуть разом із ними і в процесі свого розвитку та росту за наявності міжвидової боротьби пригнічують їх. Видовий склад бур'янів у посівах сільськогосподарських культур змінюється за мікрорайонами залежно від зовнішніх умов, зокрема вологості й температури верхнього шару ґрунту. Зазвичай ідеться про боротьбу з бур'янами, карантинність яких проявляється передусім у: зниженні врожайності сільськогосподарських культур, луків і пасовищ; засміченні урожаю та погіршенні його якості; перенесенні збудників захворювань та накопиченні шкідників сільськогосподарських культур; токсичності для тварин, у збитках тваринництву; в негативному впливі на здоров'я людей.

Щодо заходів боротьби з бур'янами, то сьогодні досить поширеним способом є хімічна обробка ґрунту речовинами, які знешкоджують рослинність повністю або лише окремі її види. Проте такий спосіб досить негативно позначається на якості ґрунтів. Не можна також спалювати суху рослинність. Тому невжиття заходів боротьби з бур'янами – це насамперед невчасне скошування або ж нескошування рослинності на полях та територіях, що не належать до сільськогосподарських угідь і не використовуються як пасовища.

Варто зазначити, що залежно від виду бур'янів невжиття заходів боротьби з ними може мати надзвичайно негативні наслідки. Так, виходячи з даних Концепції з ліквідації амброзії полинолистої, яка визнана карантинним бур'яном, у результаті високої забур'яненості та внаслідок надмірного висушування й виснаження рослиною ґрунту урожай сільськогосподарських культур знищується практично на 100%, урожай із таких полів навіть не збирають, за середньої забур'яненості урожай сільськогосподарських культур знижується відповідно: соняшнику – на 40%, кукурудзи – до 35%. Відтак важливість застосування заходів адміністративної відповідальності за псування або забруднення сільськогосподарських та інших земель є очевидною.

Висновки. Земля є національним багатством України. Для її збереження та захисту необхідно застосовувати як заходи превентивного характеру, так і заходи відповідальності. Для посилення значення адміністративної відповідальності за псування і забруднення земель, на наш погляд, необхідно: збільшити розміри штрафів та передбачити можливість застосування інших видів стягнень, зокрема попередження, конфіскацію грошей; визнати юридичних осіб суб'єктами адміністративної відповідальності за правопорушення, передбачене ст. 52 КУпАП; сформулювати чітко зміст об'єктивної сторони такого правопорушення; розробити методику визначення збитків, заподіяних цим правопорушенням; визнати ознаку повторності вчинення правопорушення як кваліфікаційну.

Ефективне застосування юридичної відповідальності взагалі й адміністративної зокрема у сфері охорони земель від псування та забруднення має стимулювати землевласників і землекористувачів дотримуватися екологічних вимог, і тим самим забезпечити збереження якісного стану земель.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (в ред. Закону України від 30 вересня 2016 р.). Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X (в ред. Закону України від 25 травня 2018 р.). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10.

3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін.; Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 781 с.

4. Куян І.А. Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення: дис… канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2001. 208 с.

5. Шестак Л.В., Веремієнко С.В. Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення: правова природа та проблеми застосування. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2018. Вип. 1. Т. 2. С. 35–39.

6. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.

7. Концепція з ліквідації амброзії полинолистої на території України протягом 2005–2010 років. URL: http://ua-info.biz/legal/baselt/ua-smpazr.htm.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БЕРЕЗА В. В.,
аспірант
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 342.9

МІСЦЕ І РОЛЬ ДЕПАРТАМЕНТУ КІБЕРПОЛІЦІЇ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано місце Департаменту кіберполіції в системі органів Національної поліції України. Акцентовано увагу на відсутності в правовому полі чітко визначеної системи Національної поліції України, у зв'язку із чим серед науковців немає одностайності щодо місця Департаменту кіберполіції в системі органів Національної поліції України. Роль Департаменту кіберполіції визначається через його діяльність, яка орієнтована на виявлення, припинення, розслідування кримінальних і адміністративних правопорушень, що посягають на права та свободи громадян, інтереси держави в інформаційній сфері.

Ключові слова: *кіберполіція, департамент, місце, роль, правові основи, кіберпростір, кіберзагрози, кіберзлочини, кібербезпека.*

В статье проанализирована роль Департамента киберполиции в системе органов Национальной полиции Украины. Акцентировано внимание на отсутствии в правовом поле четко определенной системы Национальной полиции Украины, в связи с чем среди ученых нет единого мнения относительно места Департамента киберполиции в системе органов Национальной полиции. Место и роль Департамента киберполиции Украины определяется через его деятельность, ориентированную на выявление, пресечение, расследование уголовных и административных правонарушений, посягающих на права и свободы граждан, интересы государства в информационной сфере.

Ключевые слова: *киберполиция, департамент, место, роль, правовые основы, киберпространство, киберугрозы, киберпреступления, кибербезопасность.*

The article analyzes the role of the cyber police Department in the system of the national police of Ukraine. Attention is focused on the absence in the legal field of a clearly defined system of the National police of Ukraine, in connection with which among scientists there is no consensus on the place of the Department of cyber police in The system of national police. The place and role of the cyber police Department of Ukraine is determined through its activities, which are focused on the identification, suppression, investigation of criminal and administrative offenses that infringe on the rights and freedoms of citizens, the interests of the state in the information sphere.

Key words: *cyber police, Department, place, role, legal basis, cyberspace, cyber threats, cybercrime, cybersecurity.*

Вступ. У XXI ст. приватні, публічні особи та держава все більше залежать від інформації й інформаційних технологій. Приватні особи покладаються на інформаційні технології в повсякденному житті (від читання стрічок новин до платіжних операцій). Функціонування громадянського суспільства також багато в чому залежить від технологій, особливо в частині контролю за публічною владою, прозорості та відкритості, ефективності спільних дій. Комп'ютерні мережі та системи широко використовуються державою в цивільних і військових цілях. Тому вразливість усіх елементів суспільства у світлі можливих кіберзагроз досить висока [1, с. 14]. Водночас сучасні виклики і загрози, насамперед гібридні, зумовлені впливом комплексу соціально-демографічних, економічних, політичних, правових, психологічних і технологічних чинників, потребують системного реагування, адекватної трансформації органів публічної влади, зокрема правоохоронних органів, серед яких чільне місце відводиться Національній поліції України. Роль останньої полягає у створенні умов розвитку безпечного середовища життєдіяльності як основи безпеки на території України. Сьогодні основні сподівання щодо убезпечення сучасного кіберпростору покладаються на Департамент кіберполіції Національної поліції України як міжрегіональний територіальний орган зі статусом юридичної особи публічного права.

Постановка завдання. Формування нового правоохоронного органу виконавчої влади зі статусом юридичної особи публічного права – Департаменту кіберполіції Національної поліції України – визначило вектор нових досліджень, зокрема, присвячених місцю і ролі Департаменту кіберполіції в системі органів Національної поліції України. **Мета статті** – визначення місця Департаменту кіберполіції в системі органів Національної поліції України та його ролі в суспільному житті.

Результати дослідження. Розмірковуючи над змістом питання місця і ролі Департаменту кіберполіції в системі органів Національної поліції, спочатку варто дослідити саму систему органів Національної поліції. На превеликий жаль, аналіз нормативно-правових актів різного законодавчого рівня не дає змістовної й однозначної відповіді на питання щодо системи органів Національної поліції України. Та, мабуть, юридична техніка формування правового поля цього б і не дозволила. Однак положення ст. 13 Закону України «Про Національну поліцію» [2] прямо визначають загальну систему поліції: центральний орган управління поліцією та територіальні органи поліції. До складу апарату центрального органу управління поліції входять організаційно поєднані структурні підрозділи, що забезпечують діяльність керівника поліції, а також виконання покладених на поліцію завдань. У складі поліції функціонують: кримінальна поліція, патрульна поліція, органи досудового розслідування, поліція охорони, спеціальна поліція, поліція особливого призначення. У системі поліції також можуть утворюватися науково-дослідні установи й установи забезпечення.

А от на сторінках правової літератури вже наявні перші спроби визначити систему органів Національної поліції. Так, колектив авторів підручника «Управління органами Національної поліції України» визначає організаційну структуру Національної поліції України як сукупність її структурних елементів (підрозділів, установ, посадових осіб) та системоутворюючих зв'язків між ними, яка зумовлена її завданнями, функціями, принципами діяльності та забезпечує надання поліцейських послуг у сферах гарантування публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, а також послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [3, с. 82]. Ю. Хатинюк та Ю. Кіцул акцентують увагу на тому, що конкретно-історичні особливості відображають специфіку діяльності органів Національної поліції в реальних соціальних умовах. Це стосується тактичних прийомів оперативно-службової діяльності, зміни організаційно-штатної структури, інтенсифікації нормотворчої діяльності, насамперед із питань соціального захисту громадян, розмаїття форм і методів застосування сил та засобів [4, с. 78]. Подальший аналіз правової літератури дозволяє дійти висновку, що через активний період формування органів Національної поліції, правових підстав їхньої діяльності більшість науковців однозначно не визначають систему органів Національної поліції України.

Поділяємо наукову позицію Ю. Битяка про те, що систему органів виконавчої влади в нашій країні побудовано з урахуванням її адміністративно-територіального устрою, а також їхніх особливостей і функцій, характеру й обсягу покладених на них завдань. Будь-які ланки цієї системи є водночас керуючою і керованою системами [5, с. 82–83]. В основу нашого розуміння системи органів Національної поліції покладаємо такі спеціальні принципи їхньої побудови, як: територіальний та функціональний. Така позиція цілком кореспондується із положеннями згаданої вище ст. 13 Закону України «Про Національну поліцію». Так, згідно з територіальним принципом і постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення територіальних органів Національної поліції та ліквідацію територіальних органів Міністерства внутрішніх справ» [6] від 16 вересня 2015 р. № 730, територіальні органи Національної поліції створені згідно з адміністративно-територіальним поділом України.

Якщо розглядати систему органів Національної поліції крізь призму функціонального принципу її (системи) побудови, то зазначимо, що структура центрального органу управління поліцією складається з таких підрозділів функціонального спрямування: Департамент карного розшуку (у складі кримінальної поліції); Департамент протидії наркозлочинності (у складі кримінальної поліції); Департамент оперативної служби (у складі кримінальної поліції); Департамент превентивної діяльності; Департамент «Корпусу оперативно-раптової дії» (у складі поліції особливого призначення); Департамент міжнародного поліцейського співробітництва; Головне слідче управління; Департамент кадрового забезпечення; Департамент комунікації; Департамент фінансового забезпечення та бухгалтерського обліку; Департамент документального забезпечення; Управління режиму та технічного захисту інформації; Управління забезпечення прав людини [5, с. 82–83].

Оскільки представлене дослідження ставить за мету визначити місце і роль Департаменту кіберполіції в системі органів Національної поліції, то, з урахуванням функціонального принципу побудови такої системи, зосередимо увагу саме на Департаменті кіберполіції. Як вже зазначалося, Департамент кіберполіції – це міжрегіональний територіальний орган зі статусом юридичної особи публічного права. Чинне ж правове поле до міжрегіональних територіальних органів Національної поліції України відносить:

1. Департамент патрульної поліції.
2. Департамент внутрішньої безпеки (у складі кримінальної поліції).
3. Департамент кіберполіції (у складі кримінальної поліції).
4. Департамент захисту економіки (у складі кримінальної поліції).
5. Департамент поліції охорони.

До складу Департаменту кіберполіції входять структурні підрозділи, які діють за міжрегіональним принципом та безпосередньо підпорядковані начальникові Департаменту (Донецьке, Карпатське, Київське, Подільське, Поліське, Придніпровське, Причорноморське та Слобожанське управління кіберполіції, а також управління інформаційних технологій та програмування в західному, південному та східному регіонах).

Що стосується органів, які входять до структури Національної поліції (Департамент кіберполіції (міжрегіональний територіальний орган), Департамент карного розшуку, Департамент кримінальної розвідки, Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, Департамент превентивної діяльності, Департамент Інтерполу та Європолу), то свого часу В. Негодченко слушно зазначив, що їхня діяльність орієнтована на виявлення, припинення, розслідування кримінальних та адміністративних правопорушень, що посягають, серед іншого, і на права та свободи громадян, законні інтереси суспільства та держави в інформаційній сфері [7, с. 143–144]. Відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність» [8], з метою забезпечення міжнародної діяльності кіберполіції у штатній структурі Департаменту кіберполіції створено сектор Національного контактного пункту з реагування на кіберзлочини.

Висновки. У підсумку дослідження зазначимо низку важливих висновків.

По-перше, беручи до уваги стан національного правового забезпечення діяльності Департаменту кіберполіції в системі органів Національної поліції, його місце варто визна-

чати крізь призму територіального та функціонального принципів організації. Так, згідно з територіальним принципом, до складу Департаменту кіберполіції входять структурні підрозділи, які діють за міжрегіональним принципом і безпосередньо підпорядковані начальникові Департаменту (Донецьке, Карпатське, Київське, Подільське, Поліське, Придніпровське, Причорноморське, Слобожанське управління кіберполіції, а також управління інформаційних технологій та програмування в західному, південному та східному регіонах). Відповідно до функціонального принципу, Департамент кіберполіції – це міжрегіональний територіальний орган зі статусом юридичної особи публічного права, який діє в складі кримінальної поліції.

По друге, роль Департаменту кіберполіції в системі органів Національної поліції визначається через його діяльність, яка орієнтована на виявлення, припинення, розслідування кримінальних та адміністративних правопорушень, що посягають, серед іншого, і на права та свободи громадян, законні інтереси суспільства та держави в інформаційній сфері. Однак, щоби визначити більш чіткі межі правоохоронної діяльності Департаменту кіберполіції в системі органів Національної поліції, у рамках чинного законодавства необхідно перелічити ключові в діяльності згаданого правоохоронного органу дефініції: «кіберпростір», «кіберзагрози» та «кіберзлочини».

По-третє, варто приділити увагу законодавчому закріпленню терміна «кібербезпека». Сьогодні відбувається перетворення колишньої моделі підрозділів боротьби з кіберзлочинністю на новітній орган правозахисного призначення, який за своїми технічними та професійними можливостями матиме змогу миттєвого реагування на кіберзагрози, відповідно до кращих європейських та світових стандартів, налагоджуватиме міжнародну співпрацю зі знешкодження транснаціональних злочинних угрупувань у даній сфері.

Список використаних джерел:

1. Размєтаєва Ю. Кібервійна: загальнотеоретичні аспекти. Вісник Академії митної служби України. Серія «Право». 2015. № 1. С. 12–22.

2. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580–VIII (станом на 1 листопада 2018 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2015. № № 40–41. С. 1970. Ст. 379.

3. Управління органами Національної поліції України: підручник / за заг. ред. В. Сокуренка, О. Бандурка, О. Безпалова, О. Джафарова та ін.; передм. В. Сокуренка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Стильна типографія, 2017. 580 с.

4. Хатнюк Ю., Кіцул Ю. Основи організації діяльності органів Національної поліції України у боротьбі з рейдерством. Історико-правовий часопис: журнал / упоряд. О. Крикунов. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. № 1 (9). С. 77–81.

5. Адміністративне право: підручник / Ю. Битяк (кер. авт. кол.), В. Гаращук, В. Богуцький та ін.; за заг. ред. Ю. Битяка, В. Гаращука, В. Зуй. Харків, 2010. 624 с.

6. Про утворення територіальних органів Національної поліції та ліквідацію територіальних органів Міністерства внутрішніх справ: постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 730. Урядовий кур'єр. 2015. № 176.

7. Негодченко В. Адміністративно-правове забезпечення державної інформаційної політики органами Національної поліції України: моногр. Харків: Діса-плюс, 2016.

8. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність: Закон України від 7 вересня 2005 р. № 2824–IV (станом на 1 листопада 2018 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 5. С. 128. Ст. 71.

БУДЬ О. А.,
ад'юнкт докторантури та аспірантури
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

ПОЛІЦЕЙСЬКІ ЗАХОДИ В СИСТЕМІ ЗАСОБІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ПОЛІЦІЇ

У статті досліджено систему поліцейських заходів, розглянуто особливості їх застосування поліцейськими, значення поліцейських заходів у системі засобів реалізації правоохоронної функції держави. З допомогою аналізу категорій «функція» і «правоохоронна функція» автор окреслив місце Національної поліції в системі суб'єктів забезпечення правоохоронної функції держави. Особливу увагу приділено превентивній функції як одному з ключових напрямів поліцейської діяльності. У підсумку автор зазначає, що відсутність чіткого законодавчого закріплення функцій поліції, наявність наукових розбіжностей у визначенні завдань поліції зумовлюють зниження ефективності роботи різних структурних підрозділів Національної поліції України.

Ключові слова: *Національна поліція, завдання, функції поліції, правоохоронна функція, превентивна функція.*

В статье дана характеристика полицейских мер, рассмотрены особенности их применения полицейскими в ходе реализации правоохранительной функции государства. С помощью анализа категорий «функция» и «правоохранительная функция» автор очертил место Национальной полиции в системе субъектов обеспечения правоохранительной функции государства. Особое внимание уделено превентивной функции как одному из ключевых направлений полицейской деятельности. В итоге автор отмечает, что отсутствие четкого законодательного закрепления функций полиции, наличие разногласий в определении задач полиции обусловливают снижение эффективности работы различных структурных подразделений Национальной полиции Украины.

Ключевые слова: *Национальная полиция, задачи, функции полиции, правоохранительная функция, превентивная функция.*

The article describes the system of police measures, the features of their application by the police in the implementation of the law enforcement function of the state. With the help of the analysis of the categories "function" and "law enforcement function" the author outlined the place of the National police in the system of subjects of law enforcement function of the state. Particular attention is paid to the preventive function as one of the key areas of police activity. As a result, the author notes that the lack of a clear legislative consolidation of the functions of the police, the presence of scientific disagreements in determining the tasks of the police contributes to the reduction of the effectiveness of the various structural units of the National police of Ukraine.

Key words: *national police, tasks, police functions, law enforcement function, preventive function.*

Вступ. Натепер у нашій державі відбувається велика кількість змін, пов'язаних із реформуванням різних сфер суспільного життя й органів влади всіх рівнів, що забезпечують упровадження державної політики. Не стало винятком у цьому плані Міністерство внутрішніх справ України. Разом із тим створення та розвиток сучасної правоохоронної системи України зумовлюють проведення цілого комплексу заходів, спрямованих на побудову дієвого механізму захисту прав, свобод і законних інтересів громадян [1, с. 8]. Саме цим зумовлена підвищена увага до новоствореної Національної поліції України, оскільки існує нагальна потреба у вирішенні багатьох питань організаційно-правового характеру, пов'язаних із функціонуванням цього органу. При цьому мова йде не лише про належне матеріально-технічне забезпечення та якісне кадрове наповнення поліції, а й про потребу у формуванні нових підходів у дослідженні та розробленні теоретичних засад діяльності поліції. Доцільним є визначення мети, основних завдань і функцій поліції, реальної можливості їх реалізації в умовах сьогодення. На важливість дослідження питань функцій поліції загалом і превентивної функції зокрема наголошують у працях такі провідні вчені України, як В.Б. Авер'янов, А.Т. Комзюк, О.М. Бандурка, О.С. Проневич, Р.А. Калюжний, В.К. Колпаков, Д.С. Денесюк, С.О. Шатрава, Д.М. Ластович та інші. Разом із тим, незважаючи на широке висвітлення проблеми науковцями і практиками, значне коло питань щодо визначення видів функцій поліції та їх реалізації окреслено лише фрагментарно й потребує додаткового вивчення.

Постановка завдання. Мета статі полягає у визначенні завдань і функцій, які притаманні поліції, окресленні ролі поліцейських заходів у процесі реалізації правоохоронної функції держави.

Результати дослідження. Національна поліція України (далі – поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку [2]. Виходячи з визначення цього органу, можна впевнено стверджувати, що саме суспільство передусім зацікавлене в належному функціонуванні поліції як ефективного правоохоронного органу в державі. Крім того, саме з мети випливають завдання та функції конкретного органу, що є базовим фактором формування його структури. При цьому залежно від мети, з якою створюється система, визначається загальна спрямованість організаційної структури управління [3, с. 181].

Варто зауважити, що завдання характеризують соціальне покликання, призначення того або іншого суб'єкта, вони ближче стоять до мети його утворення, водночас є визначальними для функцій, тобто функції, які, безумовно, також свідчать про призначення суб'єкта, деталізують і конкретизують завдання, передбачають напрями діяльності суб'єкта, в яких ці завдання виконуються [4, с. 169–170]. На думку О.М. Литвинова, завдання визначаються цілями, що випливають із них. Мета формує конкретні завдання соціального суб'єкта в реалізації його інтересів. Зміст поняття «завдання», що є правильно теоретично розтлумаченим і практично сприйнятим, включає можливість з'ясування причин недосягнення мети. При цьому вказана вище умова, на думку вченого, необхідна для того, щоб органи та посадовці, уповноважені суспільством (державою) здійснювати відповідну діяльність, орієнтувалися у відповідних процесах і процедурах, а в окремих випадках могли обґрунтовано відмовитися від реалізації певних повноважень. Проте вищенаведене може відбутися в тому випадку, якщо немає об'єктивної можливості погоджувати ідеальну модель майбутнього результату з реальною можливістю його досягнення або залучити для реалізації завдань необхідні та достатні засоби й ресурси [5, с. 34–35].

Дещо іншою є позиція В.О. Климкова, на думку якого завдання ототожнюється з метою, досягнення якої є бажаною до відповідного моменту в межах періоду, на який розраховано управлінське рішення. Завдання вказує на безпосередню мету організації, що піддається кількісній характеристиці. Більше того, зауважує вчений, завдання являють собою сукупність вимог для прийняття рішень у конкретній ситуації [6, с. 99].

Варто погодитися з точкою зору В.В. Шилова, який, досліджуючи цілі та завдання профілактичного напряму діяльності органів прокуратури, зазначає, що оскільки мета має

доволі загальний, а в низці випадків навіть абстрактний характер, то з метою конкретизації обсягів і характеру роботи, яку необхідно здійснити тим чи іншим суб'єктам на шляху до мети, визначаються завдання. Фактично завдання – це також цілі, втім вони є значно меншими за обсягом і більш чітко визначеними. Так, якщо мета (цілі) мають стратегічний характер, то завдання – тактичний, оскільки саме завдання впливають на обрання форм, способів і методів дії (поведінки) суб'єктів, що їх виконують [7, с. 98]. Отже, виходячи з вищевикладеного, можемо зробити висновок, що завдання завжди є похідними від мети, яка формується з урахуванням соціальних потреб.

Очевидно, що досягнення певної мети, яка стоїть перед органами поліції, передбачає неухильне та послідовне виконання визначеного кола завдань. При цьому під завданнями органів Національної поліції як суб'єкта забезпечення правопорядку в регіоні, на думку О.Ю. Прокопенка, варто розуміти визначену в законах і підзаконних нормативно-правових актах сукупність дій, які вчиняються цими органами задля досягнення конкретного результату – забезпечення правопорядку в регіоні [8, с. 115].

Сьогодні нормативно-правовим актом, який безпосередньо визначає завдання поліції, є Закон України «Про Національну поліцію». Законодавець визначає спрямованість роботи поліції, яка, на його думку, полягає в наданні поліцейських послуг. На цьому також акцентує увагу й О.В. Кузьменко, яка підкреслює, що Закон України «Про Національну поліцію» закріплює принципову зміну розуміння місця та ролі поліції у відносинах «поліція – особа (суспільство)», яке полягає в тому, що основне завдання поліції побудоване на загальному концепті надання послуг державою населенню та сформульоване в ст. 3 Закону як «надання поліцейських послуг щодо підтримання публічного порядку та безпеки». Таке розуміння відповідає розумінню поліції як цивільної організації та сприятиме досягненню мети реформи – перетворенню системи державного примусу (міліції) на сервісну службу (поліцію) [9, с. 196]. Крім того, запровадження терміна «поліцейські послуги» й уведення його у правовий обіг потрібні з такою метою: 1) зробити поліцію захисником прав і свобод людини, а також прав і законних інтересів суспільства, як це, власне кажучи, і має бути в сучасній демократичній державі; 2) повернути довіру населення, передусім шляхом наближення правоохоронців до громадян через максимальне залучення поліцейських до роботи на вулицях, а не в кабінетах; 3) підвищити якість та ефективність взаємодії правоохоронців з усіма інститутами громадськості, а також з іншими органами влади й місцевого самоврядування; 4) забезпечити високий рівень мобільності й оснащеності поліцейських; 5) оптимізувати організаційно-функціональну і штатну структури поліцейських сил, а також витрати на їх утримання [10, с. 142].

Отже, Закон України «Про Національну поліцію» визначає такі завдання, що стоять перед органами поліції:

1) забезпечення публічної безпеки й порядку;

2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства й держави;

3) протидія злочинності;

4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [2].

Між тим Положення про Національну поліцію дещо інакше формулює завдання, які покладено на поліцію: 1) реалізація державної політики у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку; 2) унесення на розгляд міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики в зазначених сферах; 3) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [11].

Викладена подібним чином позиція законодавця є дещо нелогічною, особливо якщо враховувати той факт, що зазначені нормативні акти мають різну юридичну силу. Також варто звернути увагу на те, що до структури Національної поліції входять різні підрозді-

ли, а отже, перед ними, враховуючи їх специфіку, законодавець ставить додаткові завдання. Зокрема, як приклад можна навести поліцію охорони, перед якою поставлені такі завдання: 1) визначення основних напрямів роботи підрозділів поліції охорони, надання їм організаційно-методичної та практичної допомоги; 2) розроблення та здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення охорони об'єктів усіх форм власності майна й фізичних осіб; 3) керівництво підрозділами поліції охорони, надання їм практичної допомоги в організації службової діяльності; 4) забезпечення додержання законності в діяльності працівників поліції охорони; 5) організація роботи з кадрами, виховна робота, забезпечення професійної підготовки та психологічного супроводу особового складу, вирішення організаційно-штатних питань; 6) ужиття відповідно до законодавства заходів щодо забезпечення правового й соціального захисту працівників поліції охорони, розроблення пропозицій із цих питань і внесення їх на розгляд до відповідних органів; 7) постійне здійснення організаційних заходів, спрямованих на зміцнення та розвиток матеріально-технічної бази поліції охорони; 8) забезпечення проведення єдиної технічної політики поліції охорони з розроблення, проектування й виробництва технічних засобів охоронного призначення; 9) організація співробітництва поліції охорони з відповідними службами правоохоронних органів інших держав, іноземними суб'єктами господарювання з питань охорони власності й забезпечення безпеки фізичних осіб; 10) взаємодія з іншими силовими структурами, державними установами, органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами господарювання з питань підтримання публічної безпеки й порядку, захисту об'єктів державної ваги, уразливих у терористичному стосунку, службової діяльності підпорядкованих підрозділів поліції охорони в мирний час та особливий період; 11) запобігання правопорушенням, виявлення та припинення правопорушень у межах постів і маршрутів охорони поліції охорони в порядку й на умовах, визначених органами Національної поліції [12].

Також доцільно відзначити позицію О.Ю. Прокопенка, який виокремлює такі завдання Національної поліції як суб'єкта забезпечення правопорядку в регіоні: 1) з реалізації державної політики на регіональному рівні у сферах охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави; протидії злочинності; підтримання публічної безпеки; 2) охорона прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави на регіональному рівні; охорона й забезпечення громадського порядку; захист власності від злочинних і кримінально протиправних посягань; забезпечення публічної безпеки; забезпечення безпеки дорожнього руху; 3) профілактика, виявлення й розкриття правопорушень; виявлення кримінальних та адміністративних правопорушень; запобігання злочинам, виявлення та припинення злочинів, учинених із терористичною метою; запобігання злочинам проти власності, виявлення, припинення, розкриття й розслідування злочинів проти власності; 4) надання в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [8, с. 119–120].

До того ж «природним посередником між завданнями й очікуваним результатом (метою) управління є управлінська функція як практична діяльність на шляху реалізації цих завдань» [13, с. 22]. До речі, варто зазначити, що єдиного підходу до визначення терміна «функція» натепер не існує. Можна зустріти низку підходів до її тлумачення, насамперед під функцією розуміють виконання [14, с. 498].

Крім того, зазначений термін часто використовується в таких значеннях: специфічна діяльність організму людини, тварин, рослин, їхніх органів, тканин і клітин; величина, яка змінюється зі зміною незалежної змінної величини (аргументу); позначення дій над кількістю [15, с. 824]; явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення та змінюється відповідно до його змін; робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось; призначення, роль чого-небудь [16, с. 1552]. Отже, вищезазначене свідчить про те, що функція є не самостійним явищем, а тісно пов'язана з низкою інших правових категорій у різних сферах. Схожу позицію підтримує й В.А. Шатіло, який зазначає, що функція та компетенція будь-якого органу держави перебувають у тісному зв'язку між собою.

Функція державного органу вказує на головний напрям його діяльності, шлях до загальної мети [17, с. 11]. Водночас існує твердження, що функції та компетенція – це різні аспекти правового статусу державного органу. Функція передбачає певний напрям діяльності, орієнтований на відповідний результат, а компетенція означає юридичні можливості реалізації цієї діяльності [4, с. 169–170].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що під функціями поліції варто розуміти основні напрями діяльності, за допомогою яких визначається її сутність і призначення суб'єкта в соціумі. Відповідно, логічною є й наявність зв'язку між завданнями та функціями.

Зауважимо, що вітчизняний законодавець, на жаль, виключив із Закону України «Про національну поліцію» перелік функцій, які містив його попередник. Проте реформи, проведені в цьому органі, спрямовані на зміну структури національної поліції та механізму реалізації функцій органів. Разом із тим напрями діяльності поліції залишаються такими самими, як і були окреслені в п. п. 1 і 2 ст. 23 Закону України «Про міліцію», а саме: 1) поліція здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень; 2) поліція виявляє причини й умови, що сприяють учиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, уживає в межах своєї компетенції заходів для їх усунення [2]. Тому правильною є позиція Д.М. Ластовича, який наголошує, що поліція в рамках надання послуг може виконувати лише ті функції, які безпосередньо випливають із поставлених перед нею завдань [10, с. 144]. Певна річ, сьогодні питанням дослідження функцій поліції свою увагу приділяє низка науковців, проводячи поділ їх на групи та виокремлюючи певні види. Так, О.С. Проневич виокремлює такі функції поліції [18, с. 142–145]: адміністративну (адміністративно-виконавчу; виконавчо-примусову); оперативно-розшукову; кримінально-процесуальну; превентивно-соціальну (попереджувально-профілактичну, соціально-сервісну); охоронну.

Крім того, можна навести позицію А.Є. Крищенка, який уважає, що функції, визначені для міліції, не втратили актуальності, їх так само мають виконувати представники Національної поліції. З огляду на це, поліція має виконувати адміністративну, профілактичну (превентивну), соціальну, оперативно-розшукову, кримінальну процесуальну, контрольну, виконавчу, охоронну функції. При цьому він виділяє додаткові (внутрішні) функції, тобто ті, що покликані забезпечити виконання основних функцій і сприяти належній діяльності правоохоронного органу, а саме: інформаційно-аналітичну, кадрову, матеріально-забезпечувальну, просвітницьку, функцію співробітництва [19]. Певна річ, функції можна класифікувати й за іншими критеріями, проте доцільно погодитися з думкою А.Є. Крищенка, що й натепер поліція продовжує виконувати основні функції свого попередника. При цьому варто зауважити, що функції, які стоять перед органами Національної поліції, мають системний характер і спрямовані на виконання завдань, що ставить перед нею держава. Аналізуючи названі функції, неможливо надати перевагу якійсь окремій. Вони є взаємопов'язаними між собою, оскільки спрямовані на досягнення спільної мети – забезпечення публічної безпеки й порядку в державі, дотримання прав, свобод і законних інтересів громадян. Разом із тим неможливо не відзначити, що структура Національної поліції складається з різних підрозділів. Зважаючи на це, виокремлені основні функції для одних із них будуть першочерговими, а для інших мати другорядний характер. Крім того, всі функції, які реалізовуються поліцією під час виконання покладених на неї завдань, є похідними від правоохоронної функції. Водночас держава наділила поліцію правом застосовувати поліцейські заходи (комплекс дій превентивного або примусового характеру) відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень під час реалізації правоохоронної функції, які, у свою чергу, обмежують певні права і свободи людини [2]. Окрема роль серед наявних засобів поліції відведена саме превентивним засобам, від яких залежить стан правопорядку як у конкретному регіоні, так і в державі загалом. Так, О.В. Волошенюк зауважує, що значення профілактики як головного напряму протидії злочинності зумовлено такими обставинами: це найбільш гуманний спосіб підтримання правопорядку й забезпечення безпеки суспільства;

це найбільш ефективний засіб протидії злочинності, адже покарання як регулятор людської поведінки має обмежені можливості; це найбільш економічний спосіб реалізації правоохоронної функції, оскільки дешевше запобігти злочину, ніж витрачати кошти на його розслідування [20, с. 42–43].

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що основним завданням поліції є забезпечення публічної безпеки та порядку, охорони прав і свобод людини й інтересів суспільства та держави, належне виконання яких залежить насамперед від чіткого визначення функцій і повноважень цього органу. Визначивши поліцію як суб'єкта реалізації правоохоронної функції, держава наділила її низкою специфічних засобів впливу примусового та превентивного характеру. Саме застосування поліцейських заходів охоплює значну частину роботи поліцейських і вимагає деталізації порядку їх застосування. При цьому особливу увагу варто приділяти саме превентивним поліцейським заходам, оскільки від розробленості механізму їх реалізації залежить кількість правопорушень у різних сферах суспільного життя. Разом із тим відсутність чіткого законодавчого закріплення функцій поліції, наявність розбіжностей у визначенні завдань поліції в правовій базі зумовлюють неузгодженість дій у повсякденній роботі структурних підрозділів поліції.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про національну поліцію»: наук.-практ. коментар / за заг. ред. докт. юрид. наук, доц. В.В. Сокуренка. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 408 с.

2. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII (станом на 06.02.2018). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

3. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. канд. юрид. наук. Ф. Кравченка. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. 281 с.

4. Сквірський І.О. Теорія і практика громадського контролю у публічному управлінні: адміністративно-правове дослідження: монографія. Харків: Диса плюс, 2013. 428 с.

5. Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади): дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харків, 2010. 432 с.

6. Климков В.О. Організаційно-правові засади діяльності спеціального органу з питань банкрутства: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2010. 205 с.

7. Шилов В.В. Цілі та завдання профілактичного напрямку діяльності органів прокуратури. Наше право. 2014. № 8. С. 142–147.

8. Прокопенко О.Ю. Діяльність органів національної поліції України як суб'єкта забезпечення правопорядку у регіоні: адміністративно-правові засади: монографія. Харків: В справі, 2016. 448 с.

9. Кузьменко О.В. Завдання Національної поліції України: проблеми правового регулювання. Юридичний науковий електронний журнал. 2016. № 2. С. 196–197. URL: http://lsej.org.ua/2_2016/61.pdf. (дата звернення: 02.06.2018).

10. Ластович Д.М. Місце та значення поліцейських послуг в діяльності національної поліції. Форум права. 2016. № 1. С. 41–146.

11. Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 877 (станом на 20.07.2017). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1321-05.

12. Про затвердження Положення про Державний Департамент служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх прав України від 13 травня 2005 р. № 878. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF.

13. Коваль Л. Адміністративне право України: курс лекцій (Загальна частина). Київ: Основи, 1994. 154 с.

14. Философский энциклопедический словарь. Москва: ИНФРА-М, 2012. 576 с.

15. Даль В.И. Толковый словарь русского языка: иллюстрированное издание. Москва: Эксмо, 2011. 896 с.

16. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

17. Шатіло В.А. Співвідношення функцій державного апарату та механізму державної влади. Вісник Академії адвокатури України. 2013. № 2 (27). С. 5–11.

18. Проневич О.С. Функції поліції (міліції): нормативно-доктринальна інтерпретація. Право і Безпека. 2010. № 4. С. 141–146.

19. Крищенко А.Є. Завдання та функції Національної поліції як учасника адміністративно-правових відносин у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 2 (103). URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/2360.

20. Волошенюк В.О. Європейський досвід запобігання вчинення правопорушень. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. круглого столу (м. Харків, 27 жовт. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 228 с.

ЖУКОВ С. В.,
кандидат юридичних наук, докторант
(Міжрегіональна Академія управління персоналом)

УДК 342.98

ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ ПОСАДОВИХ ОСІБ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

У статті досліджуються проблеми підвищення ефективності системи адміністративно-правових актів, якими регулюються вимоги до доброчесності посадових осіб сектору безпеки і оборони України. Проаналізовано правові акти у вказаній сфері, акцентовано увагу на їх недоліках та шляхах подолання останніх.

Ключові слова: *доброчесність, адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-правові акти, сектор безпеки і оборони, посадові особи.*

В статье исследуются проблемы повышения эффективности системы административно-правовых актов, которые регулируют требования к добропорядочности должностных лиц сектора безопасности и обороны Украины. Проанализированы правовые акты в указанной сфере, акцентировано внимание на их недостатках и путях преодоления последних.

Ключевые слова: *добропорядочность, административно-правовое обеспечение, административно-правовые акты, сектор безопасности и обороны, должностные лица.*

The article examines the problems of improving the efficiency of the system of administrative legal acts that regulate the requirements for the integrity of officials of the security and defense sector of Ukraine. Analyzed legal acts in this area, focused on their shortcomings and ways to overcome the latter.

Key words: *integrity, administrative and legal support, administrative and legal acts, security and defense sector, officials.*

Вступ. Однією з умов зміцнення правової демократичної держави, реалізації у суспільних відносинах принципу верховенства права, формування зрілого громадського суспільства є досконала система адміністративно-правового забезпечення доброчесності посадових осіб державних інституцій. Особливої важливості ці положення набувають в умовах гібридної війни, коли невідповідність посадових осіб етичним стандартам може бути використана у численних інформаційно-психологічних операціях, спрямованих на дискредитацію держави Україна як серед її громадян, так і на міжнародній арені. Вказане обумовлює актуальність дослідження особливостей адміністративно-правового забезпечення посадових осіб сектору безпеки і оборони. На жаль, попри дослідження етичних стандартів та їх правового відображення у роботах таких учених, як М.М. Бурбика, О.І. Величко, Д.І. Єрмаков, М.В. Косюта, Л.М. Москвич та інших, тема доброчесності посадових осіб сектору безпеки і оборони ще не набула достатнього висвітлення у теоретико-правових дослідженнях. Вказане свідчить про актуальність та важливість теми цієї статті.

Постановка завдання. Метою статті є визначення проблем, які впливають на підвищення ефективності адміністративно-правового забезпечення доброчесності посадових осіб сектору безпеки і оборони.

Результати дослідження. Результати соціологічних опитувань, здійснених протягом 2014–2018 років, свідчить, що органи, що входять до сектору безпеки і оборони України, характеризуються досить значною диференціацією довіри до них з боку населення. Зокрема, Збройні Сили України користуються в українському суспільстві більшою повагою, ніж правоохоронні органи, займаючи разом із церквою провідні позиції у рейтингу громадської довіри. Причиною такого явища став комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів, аналіз яких може бути темою окремого дослідження. Разом з тим слід сказати, що керівництво Збройних Сил України проводить постійну роботу, спрямовану на підтримання та розвиток указаних тенденцій. Так, 15 березня 2017 року Міністром оборони України було затверджено Кодекс доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України [1]. Указаним нормативно-правовим актом, положення якого базуються на нормах Конституції України [2], антикорупційного законодавства України, рекомендаціях Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікованої Законом України № 251-V від 18.10.2006 року [3], інших документах Організації Об'єднаних Націй і Ради Європи, а також вимогах Закону України «Про державну службу» [4], Статутів Збройних Сил України та інших нормативно-правових актів, встановлено вимоги, яких рекомендовано дотримуватися під час виконання своїх службових обов'язків.

Аналіз вказаного Кодексу свідчить, що нормотворцем було зроблено спробу узагальнити стандарти професійної етики, що було спрямовано на досягнення триєдиної мети: 1) запобігти проявам корупції в оборонному секторі; 2) підвищити авторитет Збройних Сил України; 3) зміцнити репутацію військовослужбовців та цивільного персоналу Збройних Сил України.

Частина друга Кодексу доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, присвячена принципам доброчесної поведінки, до яких віднесено пріоритет службових інтересів; політичну нейтральність; неупередженість; компетентність і ефективність; прозорість; нерозголошення службової інформації (конфіденційність); утримання від виконання незаконних наказів (розпоряджень); корпоративність [1].

Якщо зіставити зміст указаних принципів і досягнення визначених вище цілей, можна побачити, що формулювання деяких із них навряд чи сприятиме досягненню таких цілей. Так, наприклад, принцип пріоритету службових інтересів передбачає виявлення абсолютної відданості державним інтересам країни, свідоме підпорядкування власних інтересів суспільним вимогам та державним пріоритетам, обов'язок старанно діяти виключно в ін-

тересах служби, забезпечувати найефективніше і вміле розпорядження військовим майном та коштами, за які військова (цивільна) посадова особа несе відповідальність [1]. На нашу думку, для повного усвідомлення військовими посадовими особами спрямованості своїх дій у даному формулюванні не вистачає врахування положень ст. 3 Конституції України [2], яка визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави.

Формулюючи зміст принципу прозорості, нормотворець подає його у надзвичайно вузькому розумінні – як обов'язок військової (цивільної) посадової особи не обмежувати доступ інших осіб до публічної інформації та не зловживати правом виконавця щодо надання грифу секретності, крім мотивованих обмежень, встановлених законодавством про державну таємницю [1]. Однак, окрім можливості обмежувати (чи не обмежувати) доступ до певних відомостей, законодавство України про доступ до публічної інформації містить надзвичайно широкий перелік дій, сукупність яких, власне, і утворює правовий механізм реалізації означеного інформаційного права. Зокрема, відповідно до положень ст.ст. 14, 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [5] розпорядники інформації зобов'язані оприлюднювати інформацію, передбачену цим та іншими законами; систематично вести облік документів, що знаходяться в їхньому володінні; вести облік запитів на інформацію; визначати спеціальні місця для роботи запитувачів із документами чи їх копіями, а також надавати право запитувачам робити виписки з них, фотографувати, копіювати, сканувати їх, записувати на будь-які носії інформації тощо; надавати та оприлюднювати достовірну, точну та повну інформацію, а також у разі потреби перевіряти правильність та об'єктивність наданої інформації і оновлювати оприлюднену інформацію; оприлюднювати інформацію про організаційну структуру, місію, функції, повноваження, основні завдання, напрями діяльності та фінансові ресурси (структуру та обсяг бюджетних коштів, порядок та механізм їх витрачання тощо); нормативно-правові акти, акти індивідуальної дії (крім внутрішньоорганізаційних), прийняті розпорядником, проекти рішень, що підлягають обговоренню, інформацію про нормативно-правові засади діяльності; порядок складання, подання запиту на інформацію, оскарження рішень розпорядників інформації, дій чи бездіяльності; перелік наборів даних, що оприлюднюються у формі відкритих даних; інформацію про механізми чи процедури, за допомогою яких громадськість може представляти свої інтереси або в інший спосіб впливати на реалізацію повноважень розпорядника інформації, і цей перелік можна ще продовжувати. Натомість, нормотворець з-поміж наведеного переліку наводить лише окремі його елементи, що може сприяти виникненню у військових посадових осіб хибного уявлення про неважливість виконання інших обов'язків в інформаційній сфері. До того ж варто зазначити, що підвищення рівня інформаційної культури посадових осіб сектору безпеки і оборони уявляється важливим фактором розвитку їх професійно важливих якостей, тут ми погоджуємося з думкою про те, що проблема підвищення рівня інформаційної культури в умовах збройного конфлікту має значення не лише для Збройних Сил України, а для всіх органів держави, персонал яких має володіти вміннями та навичками ефективного виконання своїх обов'язків за умов впливу деструктивної пропаганди [6, с. 119].

Крім того, покладаючи на військову (цивільну) посадову особу обов'язки у межах компетенції взаємодіяти з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян під час здійснення покладених на неї завдань і функцій, нормотворець залишає поза увагою велику кількість впливових міжнародних організацій (ООН, НАТО, ОБСЄ тощо), які є постійно й активно здійснюють співробітництво зі Збройними Силами України.

На нашу думку, урахування цих суперечностей у визначеннях принципів доброчесної поведінки військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, у Міністерстві оборони України та Збройних Силах Укра-

їни, дозволить досягти більшої відповідності поставлених у документі цілей і засобів їх досягнення, сприятиме збільшенню рівня доброчесності у воєнній сфері.

Висновки. На підставі викладеного вище можна зробити висновок, що проблемами, які заважають досягти оптимального рівня ефективності посадових осіб сектору безпеки і оборони є недостатнє застосування комплексного підходу до створення адміністративно-правового забезпечення вказаних процесів. На жаль, процеси відомчої нормотворчості відрізняються певною автономністю, деякою неузгодженістю із системою правових актів держави, якими визначено низку прав та обов'язків посадових осіб у всіх сферах суспільних відносин (наприклад, як у Законі України «Про доступ до публічної інформації»). На нашу думку, для подолання цих негативних тенденцій доцільно активніше використовувати процеси громадського обговорення проектів підзаконних правових актів сектору безпеки і оборони, які стосуються взаємодії з населенням, стандартів діяльності військовослужбовців тощо. Як ми вважаємо, це дозволить знизити рівень ризиків у секторі безпеки і оборони внаслідок зниження впливу тенденцій правового нігілізму та сприятиме підвищенню довіри до органів та військових формувань, що входять до його структури.

Список використаних джерел:

1. Кодекс доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України: затверджено Міністром оборони України 15 березня 2017 року. URL: http://www.mil.gov.ua/content/coruption/Codecs.pdf.

2. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

3. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2006. №50. Ст. 496.

4. Про державну службу: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 4. Ст.43.

5. Про доступ до публічної інформації: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст.314.

6. Інформаційна культура в Україні: правовий вимір: монографія / За ред. К. І. Бєлякова. Київ: Квіц, 2018. 168 с.

ЛОМАКІНА І. Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін
*(Білоцерківський національний
аграрний університет)*

УДК 342.951

РОЛЬ САМОРЕГУЛІВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РЕГУЛЮВАННІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

У статті визначена роль саморегулівних організацій у сільському господарстві. Зроблено висновок, що саморегулівні організації у сільському господарстві – це неприбуткові організації, які діють із метою власного упорядкування діяльності її учасниками в окремому виді, галузі, сегменті сільського господарства. Проведено класифікацію видів саморегулівних організацій у сільському господарстві: за суб'єктним аспектом; залежно від галузі, сегменту сільського господарства; за певним територіальним принципом; залежно від визначення офіційного статусу.

Ключові слова: *саморегулювання сільського господарства, саморегулівні організації у сільському господарстві, неприбуткові організації, сільське господарство, офіційний статус, галузь.*

В статье определена роль саморегулируемых организаций в сельском хозяйстве. Сделан вывод, что саморегулируемые организации в сельском хозяйстве – это некоммерческие организации, которые действуют с целью собственного упорядочения деятельности ее участниками в отдельном виде, отрасли, сегменте сельского хозяйства. Проведена классификация видов саморегулируемых организаций в сельском хозяйстве: по субъектному аспекту; в зависимости от отрасли, сегмента сельского хозяйства; по определенному территориальному принципу; в зависимости от определения официального статуса.

Ключевые слова: *саморегулирование сельского хозяйства, саморегулируемые организации в сельском хозяйстве, неприбыльные организации, сельское хозяйство, официальный статус, отрасль.*

The article defines the role of self-regulatory organizations in agriculture. It is concluded that self-regulatory organizations in agriculture are non-profit organizations that operate with the aim of organizing its activities by its participants in a separate type, industry, and agriculture segment. The classification of types of self-regulatory organizations in agriculture is carried out: on the subject aspect; depending on the industry, the segment of agriculture; according to a certain territorial principle; depending on the definition of official status.

Key words: *self-regulation of agriculture, self-regulating organizations in agriculture, non-profit organizations, agriculture, official status, branch.*

Вступ. Становлення інституту саморегулівних організацій (далі – СРО) у сільському господарстві сприятиме розвитку громадянського суспільства в Україні, адже відповідальний бізнес – це розквіт держави й економіки. Функціонування СРО у цій сфері

є особливо важливим з огляду на євроінтеграційний напрям і гармонізацію законодавства України із законодавством ЄС щодо безпечності та якості продукції. Наразі у сільському господарстві діє невелика кількість СРО із офіційно зареєстрованим статусом. Інші ж громадські об'єднання та господарські асоціації, діяльність яких тяжіє до сільського господарства, не є визнаними як СРО, оскільки законодавство не передбачає підстав для їх саморегулівної легалізації. Проблематика законодавчої невизначеності статусу неофіційних СРО, суперечливість і недосконаліть положень щодо діяльності уже визнаних СРО у сільському господарстві потребує ретельного наукового дослідження.

Вивченням проблем правового статусу СРО з позиції цивільного та господарського права займалися такі українські вчені: О. Гончаренко, О. Ковальова, В. Кочин, В. Махінчук, В. Полюхович, Н. Філатова, В. Щербина та ін. Конкретизація правового статусу, повноважень, функцій СРО у сільському господарстві є малодослідженим питанням через акцентування уваги вчених на проблематиці державного регулювання сільського господарства. Однак в умовах сьогодення саморегулювання є явищем, яке допомагає збалансувати публічні та приватні інтереси, а СРО, у свою чергу, – це інституційний засіб саморегулювання, тому їх дослідження є не менш важливим завданням.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі СРО у сільському господарстві.

Результати дослідження. СРО у сільському господарстві зазвичай діють у межах правового поля, і тому від належного законодавчо-виконавчого забезпечення залежить ефективне функціонування їх зокрема та всього державного механізму в цілому.

Ефективність державно-правового регулювання сільського господарства залежить від ефективності законодавчого забезпечення; ефективності виконавчо-розпорядчої діяльності, що забезпечує конкретизацію норм закону на підзаконному рівні; ефективності діяльності щодо застосування положень закону спеціальними суб'єктами [1, с. 140].

Статус СРО для об'єднання учасників ринку – це ознака високої самовідповідальності, дієвий спосіб завоювання довіри споживачів, можливість донесення консолідованої позиції до органів державної влади під час формування заходів аграрної політики [2, с. 24].

СРО у сільському господарстві можна класифікувати за певними видами. По-перше, слід виходити з того, який саме суб'єкт здійснює саморегулівну діяльність: представники певної професії чи галузі у сільському господарстві. Тому пропонуємо таку класифікацію СРО за суб'єктним аспектом: за професійним спрямуванням або представництвом певної галузі. Всеукраїнська громадська організація «Спілка оцінювачів землі» є СРО за професійним спрямуванням, а ось безстатусна Громадська спілка «Органічна Україна» – це СРО за представництвом у певній галузі сільського господарства.

По-друге, СРО також можна класифікувати залежно від галузі, сегменту сільського господарства (наприклад, СРО молочної, органічної, рибної, м'ясної та інших галузей).

По-третє, СРО функціонують за певним територіальним принципом. Тому виділяють міжнародні, всеукраїнські (національні), регіональні та локальні СРО у сільському господарстві.

По-четверте, класифікація СРО залежить від визначення їх офіційного статусу. Так, О.М. Гончаренко зазначає: «Сьогодні в Україні склалася ситуація, яка дає привід для поділу СРО на три основні підвиди: 1) статусні (офіційні) СРО, визнані як такі у встановлений законом спосіб і наділені / не наділені відповідними делегованими повноваженнями; 2) безстатусні (неофіційні) СРО, які не визнані саморегулівними через відсутність законодавчого підґрунтя (визначеності), однак виходячи з мети, завдань і функцій яких можна стверджувати про їх фактичну діяльність як СРО (зазвичай це громадські об'єднання підприємців певної галузі, виду господарської діяльності; господарські асоціації, т. зв. «бізнес-асоціації»); 3) безстатусні (неофіційні) спеціалізовані СРО, які не визнані саморегулівними та мають особливе законодавче регулювання (торгово-промислові палати; фондові та товарні біржі)» [3, с. 109]. Погоджуємося з такою думкою науковця, адже й у регулюванні сільського господарства склалася ситуація, коли безстатусні СРО діють як фактичні СРО, оскільки

законодавством не встановлена можливість їх діяльності як статусних. Виходячи з наведеного, пропонуємо поділяти СРО у сільському господарстві на: статусні СРО (визнані компетентним органом як такі) та безстатусні (не визнані компетентним органом як СРО, однак мають властивий їм обсяг повноважень). Наприклад, до статусних можна віднести Всеукраїнську громадську організацію «Спілка оцінювачів землі», яка діє відповідно до Наказу Державного комітету України по земельним ресурсам «Про визнання статусу Всеукраїнської громадської організації «Спілка оцінювачів землі» як саморегулівної організації оцінювачів з експертної грошової оцінки земельних ділянок» від 15 травня 2006 р. № 164 [4]. Також згідно із Наказом Державного комітету України по земельним ресурсам від 18 жовтня 2004 р. № 342 Всеукраїнську громадську організацію «Ліга оцінювачів земель» визнано як СРО оцінювачів, що проводять експертну грошову оцінку земельних ділянок [5].

Н. Філатова визначає такі ознаки СРО: 1) утворення СРО у формі непідприємницького товариства, заснованого шляхом добровільного об'єднання учасників певного виду підприємницької та / або професійної діяльності; 2) наявність подвійної мети утворення таких організацій; 3) наявність низки специфічних функцій, не властивих іншим різновидам непідприємницьких товариств. Ці функції можуть бути обов'язковими і факультативними [6, с. 284–285]. З цього приводу О.В. Ковальова підсумовує: «Аналіз нормативно-правових актів, що визначають параметри функціонування чотирьох СРО в аграрному секторі, свідчить про наявність спільних рис, які в цілому відповідають характеристикам інституту саморегулювання» [7, с. 285].

Нормативно затверджено вимоги щодо визнання статусу СРО. Зокрема, «Порядок визнання Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру статусу саморегулівної організації оцінювачів, що проводять експертну грошову оцінку земельних ділянок» від 05 жовтня 2004 р. № 1303, затверджений постановою Кабінету Міністрів України, встановлює таке: «Всеукраїнська громадська організація фізичних осіб-оцінювачів, що проводять експертну грошову оцінку земельних ділянок, може набути статусу СРО оцінювачів у разі, якщо: вона утворена і діє на засадах самоврядування, а її діяльність не передбачає отримання прибутку; її статутними документами передбачено фіксоване індивідуальне членство; кількісний склад цієї організації налічує не менш як 250 оцінювачів, кваліфікацію яких посвідчено свідоцтвом, виданим Держгеокадастром на підставі відповідного рішення екзаменаційної комісії; установлено відповідно до статутних документів процедуру внутрішньої сертифікації її членів» [8].

Згідно із положеннями Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 09 грудня 2012 р. № 5462-VI передбачено створення СРО, яка об'єднує суб'єктів дорадчої діяльності [9]. Відповідно до ст. 7 цього Закону СРО може: брати участь у розробленні державних цільових програм сільськогосподарської дорадчої діяльності; вести реєстри дорадників, дорадчих служб; здійснювати методичне забезпечення суб'єктів дорадчої діяльності, розробляти і впроваджувати правила їх поведінки; брати участь у професійній підготовці суб'єктів дорадчої діяльності; проводити збір, узагальнення та попередній аналіз інформації про діяльність суб'єктів дорадчої діяльності. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 листопада 2009 р. № 21 затверджено «Порядок надання всеукраїнській громадській професійній організації статусу саморегулівної організації» [10]. Статус СРО надає Мінагрополітики всеукраїнській громадській професійній організації, яка утворена і діє на засадах самоврядування; до складу якої входить не менш як 50% суб'єктів дорадчої діяльності, що внесені до Реєстру сільськогосподарських дорадчих служб і Реєстру сільськогосподарських дорадників і експертів-дорадників; яка об'єднує членів не менш як із 17 областей України; 75% загальної кількості членів – фізичних осіб якої провадять сільськогосподарську дорадчу діяльність на професійній основі та яка проводить відповідно до статутних документів підвищення кваліфікації своїх членів [10]. Водночас Л. Полюхович стверджує: «оскільки чинне законодавство України передбачає складну процедуру реєстрації дорадчих служб і високі вимоги до професійної підготовки радників, а також обмеження фінансування їх діяльності (з бюджету фінансуються лише соціально спрямовані програ-

ми та лише на підставі акта виконаних робіт) і жорсткий контроль перевіряючих органів за використанням бюджетних коштів, діяльність дорадників є неефективною, не забезпечує потреб суб'єктів господарювання (зокрема щодо роз'яснення специфіки діяльності в контексті членства України в СОТ)» [11, с. 88]. Такий стан дорадчої служби впливає і на функціонування СРО у цій сфері професійної діяльності. Тобто можна говорити про декларативність норм Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» щодо створення інституту СРО у дорадчій діяльності.

До безстатусних СРО у сільському господарстві можна віднести такі: Національну асоціацію цукровиків України, Національну асоціацію виробників м'яса та м'ясопродуктів України «Укрм'ясо», Асоціацію виробників молока України, Громадську організацію «Асоціація виробників амаранту та амарантової продукції», Українську асоціацію виробників картоплі та багато інших. До прикладу, до сфери діяльності, закріпленої у Статуті, Національна асоціація виробників м'яса та м'ясопродуктів України, яка позиціонує себе як добровільна недержавна організація, відносить: постійну координацію виробничої діяльності її учасників; сприяння розвитку ринків м'яса та м'ясопродуктів в Україні та поза її межами; представництво інтересів членів асоціації у державних і громадських органах; створення нормативно-технічної документації; участь у розробці нормативно-правових актів [12]. Проведений аналіз повноважень статусних і безстатусних СРО у сфері сільського господарства дає підстави стверджувати про відсутність суттєвих відмінностей у функціях, що здійснюють ці СРО. Відмінності зазвичай стосуються специфіки галузі, яка має бути врахована у діяльності СРО. Однак слід резюмувати, що безстатусні СРО створюються у тих сферах, галузях, де законодавством не встановлена можливість діяльності статусних СРО.

Отже, виходячи із нормативно-правової бази щодо регулювання правового статусу СРО, можна дійти висновку: СРО у сільському господарстві також утворюються як непідприємницькі товариства з добровільним членством. Вони можуть реалізувати як публічну мету – допомогу державним органам в упорядкуванні діяльності у певній галузі, так і приватну – представництво та захист інтересів, врегулювання конфліктів між представниками певної галузі.

До кваліфікаційних вимог СРО у сільському господарстві можна віднести: кількісний склад учасників, особливості суб'єктного складу, наявність процедури кваліфікації членів, встановлення порядку сертифікації членів. Статус офіційної СРО надається відповідним органом державної влади, який регулює діяльність у цій сфері або галузі.

До функцій СРО у сільському господарстві можна віднести: нормативну (створення норм для регулювання галузі: етичних кодексів, стандартів, технічних регламентів; здійснення методичного забезпечення суб'єктів тощо); комунікативно-представницьку (СРО взаємодіють з органами державної влади, громадським організаціями споживачів і представляють інтереси своїх членів тощо); нормативно-проектну (СРО беруть участь у розробці проектів законів, цільових програм інших нормативно-правових актів); внутрішньо-регулятивну (проведення професійної підготовки учасників СРО, ведення реєстрів, сертифікацію членів, проведення семінарів, тренінгів, круглих столів); захисну (захист інтересів своїх членів у органах виконавчої та судової влади); посередницьку (допомогу у врегулюванні спорів між членами СРО, членами СРО та споживачами); контрольну (розробку та впровадження механізму контролю за діяльністю членів СРО у межах наданих повноважень). Для статусних СРО характерним є сертифікація її членів, створення реєстрів професійних учасників ринку.

Слід наголосити на ролі СРО щодо забезпечення якості та безпеки сільськогосподарської продукції. Саме СРО забезпечать належний контроль, у т. ч. і за допомогою власних розроблених добрих практик, сертифікації, власних технічних регламентів, кодексів поведінки. Зазвичай це фактично підвищені зобов'язання у певній сфері (наприклад, не використовувати пальмову олію для виробництва молочної продукції учасниками певної сільськогосподарської асоціації).

Крім того, ефективною є система внутрішньої добровільної оцінки відповідності. Згідно із Законом України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» від 15 січня 2015 р. № 124-VIII можливою є добровільна оцінка відповідності, яка здійснюється на добровільних засадах, у будь-яких формах, включаючи випробування, декларування відповідності, сертифікацію та інспектування, відповідність будь-яким заявленим вимогам. За певними винятками оцінку відповідності вимогам технічних регламентів виробники та інші особи застосовують самостійно, а у випадках, визначених у технічних регламентах чи передбачених ними процедурах оцінки відповідності, – із залученням органів з оцінки відповідності [13]. Така добровільна оцінка є ознакою зрілості учасників СРО, усвідомлення важливості довіри до виробленої ними продукції з боку споживачів і водночас певним виграшним моментом у світі глобальної конкуренції. Не поодинокими в Україні є випадки запровадження учасниками відповідного ринку сільськогосподарської продукції власних «добрих знаків», що вигідно відрізняє їх від інших суб'єктів господарювання. Тобто, певна СРО сама установлює змістове наповнення такого «доброго знака» і гарантує, що її учасники добросовісно дотримуються взятих на себе підвищених вимог щодо гарантій якості сільськогосподарської продукції.

У Європейському Союзі сфера органічного виробництва урегульована Постановою Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 р. «Про органічне виробництво та маркування органічних продуктів та про скасування Регламенту (ЄЕС) № 2092/91» [14]. Положення цього нормативно-правового акту вказує на потребу у декларації виробника (vendor declaration), якою він гарантує відповідність продукту забороні використання ГМО.

Отже, держави Європейського Союзу уже давно працюють у системі «власного контролю» якості товарів. Зокрема, підприємства гарантують, що продукція виготовлена відповідно до певних стандартів, у т. ч. і стандартів СРО.

Висновки. Отже, СРО у сільському господарстві – це неприбуткові організації, які діють з метою власного упорядкування діяльності її учасниками в окремому виді, галузі, сегменті сільського господарства. Офіційно визнані СРО мають законодавчо визначені права й обов'язки, їм можуть делегуватися державою певні повноваження.

СРО у сільському господарстві можна класифікувати за певними критеріями: за суб'єктним аспектом (за професійним спрямуванням або представництвом певної галузі); залежно від галузі, сегменту сільського господарства; за певним територіальним принципом (міжнародні, всеукраїнські (національні), регіональні та локальні СРО); залежно від визначення офіційного статусу (статусні СРО, які визнані компетентним органом як такі, та безстатусні).

Кваліфікаційні вимоги СРО у сільському господарстві такі: кількісний склад учасників, особливості суб'єктного складу, наявність процедури кваліфікації членів, встановлення порядку сертифікації членів.

Список використаних джерел:

1. Ломакіна І. Державно-правове регулювання сільського господарства України. Підприємництво, господарство і право. 2009. № 10. С. 138–140.

2. Стратегічні напрями інституційного забезпечення розвитку аграрного сектору в Україні. К.: НІСД, 2014. 45 с.

3. Гончаренко О. Види саморегулівних організацій у господарській діяльності. Право і суспільство. № 4. С. 109.

4. Про визнання статусу Всеукраїнської громадської організації «Спілка оцінювачів землі» як саморегулівної організації оцінювачів з експертної грошової оцінки земельних ділянок»: Наказ Державного комітету України по земельним ресурсам від 15 травня 2006 р. № 164. URL: http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0164219-06.

5. Про визнання статусу Всеукраїнської громадської організації «Ліга оцінювачів земель» як саморегулівної організації оцінювачів з експертної грошової оцінки земельних ділянок: Наказ Державного комітету України поземельним ресурсам від 15 травня 2006 р. № 164. URL: http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0342219-04.

6. Філатова Н. Поняття та ознаки саморегулівних організацій. Вісник Академії правових наук України. 2013. № 1. С. 280–290.

7. Ковальова О.В. Нормативно-правові рамки становлення інституту саморегулювання в аграрному секторі економіки України. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2014. № 1. С. 283–287.

8. Порядок визнання Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру статусу саморегулівної організації оцінювачів, що проводять експертну грошову оцінку земельних ділянок від 05 жовтня 2004 р. № 1303: затверджений постановою Кабінету Міністрів України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1303-2004-%D0%BF.

9. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 09 грудня 2012 р. № 5462-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15?find=1&text=%F1%E0%EC%EE%F0%E5%E3%F3%EB.

10. Порядок надання всеукраїнській громадській професійній організації статусу саморегулівної організації: затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 18 листопада 2009 р. № 21. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1221-2009-%D0%BF.

11. Полюхович Л. Деякі організаційно-правові питання підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника в контексті вимог Світової організації торгівлі. Підприємництво, господарство і право. 2011. № 10. С. 86–89.

12. Національна асоціація виробників м'яса та м'ясопродуктів України. URL: http://www.rada.com.ua/ukr/catalog/19899/.

13. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України від 15 січня 2015 р. № 124-VIII. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/124-19/page.

14. Council Regulation (EC) № 834/2007 of 28 June 2007 on organic production and labelling of organic products and repealing Regulation (EEC) № 2092/91. URL: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.

МАМЧУР Л. О.,
здобувач
(Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»)

УДК 342.951

ДО ПИТАННЯ ПРО МІЖСУБ'ЄКТНУ ВЗАЄМОДІЮ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті автор дослідив передумови та необхідність переосмислення адміністративно-правових засад взаємодії правоохоронних органів на засадах всебічного використання інформаційно-телекомунікаційних та аналітичних технологій. Встановлено відмінності у співвідношенні понять «взаємодія у сфері правоохоронної діяльності» та «взаємодія правоохоронних органів». Виокремлено переваги від побудови відносин взаємодії правоохоронних органів на основі принципу інформатизації. Встановлено взаємозумовленість розвитку інформаційних технологій і захищеності кіберпростору. У висновках узагальнено інші організаційно-правові заходи, реалізація яких є необхідною для забезпечення системи інформаційного супроводження процедур взаємодії інституцій правоохорони.

Ключові слова: *інформаційні технології, високі технології, міжсуб'єктна взаємодія, правоохоронні органи, інформаційне супроводження, бази даних, кібербезпека.*

В статье автор исследовал предпосылки и необходимость переосмысления административно-правовых основ взаимодействия правоохранительных органов на базе всестороннего использования информационно-телекоммуникационных и аналитических технологий. Установлены различия в соотношении понятий «взаимодействие в сфере правоохранительной деятельности» и «взаимодействие правоохранительных органов». Выделены преимущества от построения отношений взаимодействия правоохранительных органов на основе принципа информатизации. Установлено взаимообусловленность развития информационных технологий и защищенности киберпространства. В заключении обобщены другие организационно-правовые мероприятия, осуществление которых необходимо для обеспечения системы информационного сопровождения процедур взаимодействия институтов охраны права.

Ключевые слова: *информационные технологии, высокие технологии, межсубъектное взаимодействие, правоохранительные органы, информационное сопровождение, базы данных, кибербезопасность.*

In the article, the author researches the preconditions and necessities for rethinking the legal principles of interaction between law enforcement bodies based on telecommunication and analytical technologies comprehensive using. The author finds differences in the ratio between the concepts of “interaction in the field of law enforcement” and “interaction of law enforcement”. Among other things, the author defines the advantages of constructing law enforcement bodies interaction basing on informatization. Also, is established the influence of information technologies development and cyberspace security status. In the conclusions are summarized other organizational and legal measures which should be implemented to ensure the informative support of the law enforcement institutions interaction activity.

Key words: *information technologies, high technologies, inter-subject cooperation, law enforcement bodies, information support, databases, cybersecurity.*

Вступ. Сучасні глобалізаційні інформаційні процеси здійснюють свій вплив на всі сфери економічного, політичного та правового життя. Розвиток цифрової економіки, інформатизація бізнес-процесів, створення е-уряду та загалом стрімкі темпи продукування інформації переформовують постіндустріальне суспільство в інформаційне, а транзитивність соціуму породжує неможливість гальмування чи стримування інформатизації. Ефект, без сумніву, позитивно проявляється у всіх напрямках економіко-правового та культурного життя: прозорості владних процесів, капіталізації економіки, рості ВВП, зміцненні позицій держави на міжнародній арені тощо. Водночас «іншою стороною медалі» є створення та використання все більш різноманітних способів, схем і механізмів у вчиненні правопорушень із застосуванням латентних, на перший погляд, непомітних засобів, які складно виявляти, відстежувати та локалізувати. За таких умов діяльність правоохоронних органів потребує переосмислення на базовому інституційному рівні з урахуванням інформаційних технологій. На наш погляд, одним із найбільш перспективних напрямків такого удосконалення є розвиток нових форм, методик та інструментів взаємодії й обміну інформацією в системі правоохоронних органів.

Незважаючи на те, що в методологічному контексті «взаємодія правоохоронних органів» є широко розповсюдженим предметом наукового пізнання, глобальні тенденції розвитку високих технологій висувають нові вимоги до організації, планування та реалізації політики міжсуб’єктної взаємодії правоохоронних органів із використанням електронних, цифрових засобів комунікації. Такі тенденції потребують переосмислення інформаційно-правових та адміністративних догм. А з урахуванням нещодавно створених в Україні нових правоохоронних органів, таких як Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро роз-

слідувань, а також реформування органів прокуратури та внутрішніх справ, налагодження взаємодії на засадах інформатизації є запорукою успішності майбутньої співпраці як у сфері розслідувань, так і в управлінні.

Вагомий внесок у розробку різних аспектів взаємодії в державному управлінні, адміністративному праві, а також в теорії адміністративної діяльності зробили відомі вчені-юристи: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.Т. Білоус, І.Л. Бородін, І.П. Голосніченко, Є.О. Дідоренко, Є.В. Додін, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, В.К. Колпаков, В.О. Шамрай, В.К. Шкарупа та ін.

Постановка завдання. Отже, метою статті є наукове узагальнення й аналіз теоретичних аспектів питань міжсуб'єктної взаємодії правоохоронних органів із використанням інформаційних технологій.

Результати дослідження. Загалом, значення феномену «взаємодія» можна відшукати у багатьох сенсах, проте в найбільш узагальненому вигляді його зміст означає взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджену дію між ким-, чим-небудь [9]. Взаємодію С.К. Гречанюк трактує як галузевий інститут теорії управління, що визначає закономірності ефективної організації спільної діяльності різних інституцій щодо досягнення цілей (у цьому разі – законності, захисту прав та інтересів держави й осіб), котрі реалізуються на нормативно визначеній основі за допомогою відповідних засобів [1, с. 27]. У відносинах правоохорони ряд вчених обґрунтовано розширюють суб'єктний склад і зміст феномену взаємодії. Наприклад, В.А. Оніськів взаємодію розглядає як спільну налагоджену діяльність двох і більше органів, служб, відомств, що припускає раціональне поєднання процесуальних і оперативно-розшукових дій, які здійснюються кожним із них у межах наданих їм законом повноважень [8, с. 7]. О.М. Клюєв розмірковує, що взаємодією правоохоронних органів є наявність стійких взаємозв'язків між інституціями системи правоохорони, за яких вони здійснюють взаємний вплив один на одного та на відповідну сферу діяльності з метою ефективного виконання як загальних, так і спеціальних завдань [2]. Досить широкий зміст «взаємодії» у сфері забезпечення правоохоронної діяльності розкривається О.М. Ярмаком, який вважає, що це найважливіша та найбільш розвинута форма відносин між суб'єктами правоохоронної системи, якій притаманні такі ознаки, як взаємна відповідальність, безперервність, рівність, цільовий характер, фундаментальність, умова здійснення управління [11, с. 8–9]. Отже, з цього стає зрозумілим, що взаємодія у правоохоронній сфері не є ідентичною взаємодії правоохоронних органів, оскільки перший термін охоплює суб'єктів, які за своїм правовим статусом можуть не належати до правоохоронних органів, але безпосередньо чи опосередковано брати участь у правоохоронній діяльності. Слід додати, що такий вид взаємодії охоплюватиме більш широку систему інформаційно-аналітичного та телекомунікаційного забезпечення.

Досліджуючи питання суб'єктів правоохоронної взаємодії, слід наголосити на наявній досі проблемі розмежування та присвоєння статусу правоохоронного органу. У єдиному визначенні, яке міститься в ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів», до правоохоронних органів віднесено органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [4]. Незважаючи на те, що поданий у Законі термін не є вичерпним, наведений у ньому перелік органів не охоплює весь список суб'єктів, які безпосередньо реалізують правоохоронні функції. Чомусь не знайшлося місця органам Державного бюро розслідувань України, що відповідно до Закону України «Про Державне бюро розслідувань» є центральним органом виконавчої влади, який здійснює правоохоронну діяльність з метою запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, віднесених до його компетенції [3].

Без уточнення конкретних суб'єктів взаємодії зазначимо, що концепція взаємодії правоохоронних органів охоплює вид організаційно-правових відносин, упорядкованих на основі нормативно-правових актів, змістом яких є комплекс взаємних організаційних, управлінських, стратегічних, методологічних та інформаційних рішень, дій, заходів, що вживаються суб'єктами правоохоронної діяльності з метою досягнення цілей правоохорони.

Встановлюючи місце інформаційних технологій у взаємодії, терміни «інформаційні технології», «високі технології», «засоби інформатизації», незважаючи на їх різне змістовне наповнення, гіперболізують управлінський механізм комунікації інформаційною складовою частиною. Таким чином, засоби забезпечення та супроводження взаємодії виходять на перший план і справляють найбільший ефект на результат взаємодії. У теорії управління правоохоронною діяльністю інформаційні технології, що використовуються на всіх стадіях вироблення та прийняття рішень, дають можливість активізувати й ефективно використовувати наявні ресурси правоохоронних органів. Така особливість є найважливішим фактором стратегічного розвитку не тільки окремої правоохоронної сфери.

Іншим ключовим напрямком є оптимізація, автоматизація та пришвидшення тих процесів взаємодії, які є шаблонними. Поява можливостей інтелекту дозволяє обраховувати та прогнозувати майбутні рішення без людського фактору. І нарешті, електронні дані, що піддаються легкій обробці, довготривалому зберіганню без пошкодження їх цілісності, є засобом отримання нових знань.

Одною з найважливіших вимог до ефективної роботи інформаційних технологій у разі взаємодії правоохоронних органів є їх уніфікація та стандартизація. Загалом у світі використання різноманітних інформаційних систем різними суб'єктами є можливим завдяки дотриманню спільних вимог.

Під час здійснення взаємодії правоохоронних органів уніфікація дає можливість:

– здійснювати розробку програмних та аналітичних систем на єдиній платформі;

– дотримуватися певного стилю під час вироблення управлінських рішень та оперативних заходів;

– отримувати однакову і безперебійну роботу апаратного та програмного забезпечення;

– створювати узгоджену систему підтримки з координуючим центром;

– забезпечувати централізований доступ до публічної інформації, що є результатом взаємодії, широким верствам суспільства;

– здійснювати оцінку, аналіз поточної та майбутньої обстановки у сферах взаємодії.

Розвиток інформаційних технологій у системі правоохоронної діяльності корелятивний розвитку злочинності, виробленню нових методів приховування злочинів і результатів злочинної діяльності. У сучасному світі намагання правоохоронних органів інтегрувати у свою діяльність інформаційні технології зумовлено організованою злочинністю, яка характеризується високою координацією та конспіративністю, ієрархічною структурою, стійкою взаємодією. Найбільш високотехнологічними є механізми протиправної діяльності у фінансовій сфері. Використання новітніх технологій відбувається поза межами національних юрисдикцій, із використанням численних платіжних інструментів, у т. ч. електронних грошей. Такий стан речей породжує необхідність формування особливих видів взаємодії правоохоронних органів на міждержавному рівні, створення міжнародних правоохоронних організацій і міжнародних інформаційних систем обміну даними.

Необхідно відзначити, що забезпечення функціональної діяльності правоохоронних органів – не єдина причина, що породжує необхідність розвитку та впровадження hi-tech технологій. Відповідно до Стратегії кібербезпеки України створення безпечного функціонування кіберпростору, його використання в інтересах особи, суспільства і держави досягається взаємодією державних органів, органів місцевого самоврядування, військових формувань, правоохоронних органів, наукових установ, навчальних закладів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, які провадять діяльність у сфері електронних комунікацій, захисту інформації та / або є власниками (розпорядниками) об'єктів критичної інформаційної інфраструктури [7]. Стратегія

вимагає не тільки створення та використання інформаційно-телекомунікаційних систем і баз даних правоохоронними органами в процесі їх взаємодії, а й забезпечення безпеки, безперебійності роботи таких технологій, надійності обміну відомостями.

Сьогодні в Україні одним із найбільш перспективних інформаційно-аналітичних способів створення, обміну та поширення інформації є використання правоохоронними органами реляційних систем баз даних і реєстрів органів державної влади. Практика адміністрування систем управління базами даних та інтегрованих інформаційно-аналітичних систем пішла шляхом надання прав на розробку таких інструментів тим правоохоронним органам, функції яких передбачають накопичення, збір, обробку та фрагментацію відповідних даних.

Наприклад, на підставі Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України від 12 жовтня 2009 р. в системі органів внутрішніх справ створене автоматизоване Робоче Місце Оперативника (АРМ), яке було прийняте за базу в усіх обласних управліннях МВС України і нині є інтегрованою інформаційно-пошуковою системою органів внутрішніх справ України (ІІПС) [10]. До каналу обміну інформацією були також підключені органи безпеки, податкової міліції тощо.

На виконання функцій досудового розслідування органами прокуратури ведеться Єдиний реєстр досудових розслідувань, користувачами якого є: керівники прокуратур та органів досудового розслідування; прокурори; слідчі органів поліції, безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної кримінально-виконавчої служби України та Державного бюро розслідувань, детективи Національного бюро; інші уповноважені особи органів прокуратури та досудового розслідування, які виконують функції з інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів і ведення спеціальних обліків (оперативних, оперативно-облікових, дактилоскопічних тощо) відповідно до чинного законодавства [6]. Функціонування Реєстру забезпечує швидкий обмін інформацією у сфері досудового розслідування, можливість здійснення контролю за правоохоронною діяльністю органів слідства, облік і статистику стану злочинності.

Організація взаємодії правоохоронних органів України з органами іноземних держав відбувається за допомогою захищених інформаційно-телекомунікаційних каналів зв'язку в системі Інтерполу. За наявності інформації про причетність конкретних осіб до міжнародного наркобізнесу правоохоронні органи України можуть звернутися до Національного центрального бюро Інтерполу для одержання щодо цих осіб відомостей, що знаходяться в базах даних Генерального секретаріату Інтерполу. А для надсилання запитів щодо проведення правоохоронними органами зарубіжних держав необхідних оперативно-розшукових заходів, а в деяких випадках – слідчих дій, іншої інформації правоохоронні органи України використовують усі наявні в них канали зв'язку, в т. ч. шифрованого [5].

Висновки. Отже, сучасне інформаційне суспільство продукує високі стандарти інформаційної взаємодії. Побудова відносин взаємодії між правоохоронними органами з використанням широкої інформаційної інфраструктури – не рекомендація, а пряма необхідність стратегії управління правоохоронною системою. Розробка єдиного нормативного документа щодо забезпечення електронної комунікації правоохоронних органів є першочерговим заходом до уніфікації, стандартизації відносин зі створення, адміністрування й удосконалення інформаційних технологій. До організаційних заходів, які потребують здійснення в цьому контексті, належать: підготовка кадрів із високим рівнем знань, вміння роботи з інформаційними технологіями, розширення системи правоохоронних інституцій з інформаційно-телекомунікаційною спеціалізацією; удосконалення інформаційно-правового законодавства у сфері е-урядування тощо.

Список використаних джерел:

1. Гречанюк С.К. Теорія та практика взаємодії органів та установ Державної пенітенціарної служби України з державними та неурядовими інституціями: автореф. дис. … док. юрид. наук: 12.00.07. 2011. 44 с.

2. Клюєв О.М. Проблеми взаємодії підрозділів органів внутрішніх справ на регіональному рівні: автореф. дис. … док. юрид. наук: 12.00.07; Харківський національний університет внутрішніх справ, 2010. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgin/irbis_low.

3. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/794-19.

4. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/3781-12.

5. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів: Наказ МВС України від 09 січня 1997 р. № 3/1/2/5/2/2 / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/z0054-97.

6. Про затвердження Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань: Наказ Генеральної прокуратури України від 06 квітня 2016 р. № 139 / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/z0680-16.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 р. «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України; Стратегія від 15 березня 2016 р. № 96/2016 / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/96/2016.

8. Онісьєв В.А. Взаємодія правоохоронних органів у розкритті легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09; Київський національний університет внутрішніх справ, 2010. 18 с.

9. Словник української мови: в 11 т. 1970. Т. 1. С. 346. URL: http://sum.in.ua/s/vzajemodija.

10. Цимбалюк В.І., Олексін Ю.П., Міщук І.В., Петровський О.М., Сахнюк В.В. Проблеми та перспективи удосконалення законодавства щодо інформаційного забезпечення правоохоронних органів / Національний університет водного господарства та природокористування, Навчально-науковий інститут права. URL: https://www.sworld.com.ua/simpoz9/30.pdf.

11. Ярмак О.М. Адміністративно-правові засади взаємодії органів державної влади України у правоохоронній сфері: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07; Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України, 2009. 22 с.

МЕЛЬНИЧЕНКО Б. Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та
міжнародного права
*(Інститут права та психології
Національного університету «Львівська
політехніка»)*

УДК 342.951:351

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

У статті проаналізовано сучасний стан і проблеми розвитку адміністративно-правового забезпечення публічного управління в Україні в економічній сфері. Автор акцентує увагу на тому, що основною метою реформ у цій сфері є впровадження ефективних інституційно-правових, фінансових, інвестиційних важелів стимулювання економічної активності на регіональному та місцевому рівнях, що забезпечить сприятливі умови для економічного зростання національної економіки в цілому.

Ключові слова: *публічне управління, адміністративно-правове забезпечення публічного управління, економічна сфера, євроінтеграція.*

В статье проанализировано современное состояние и проблемы развития административно-правового обеспечения публичного управления в Украине в экономической сфере. Автор акцентирует внимание на том, что основной целью реформ в данной сфере является внедрение эффективных институционально-правовых, финансовых, инвестиционных рычагов стимулирования экономической активности на региональном и местном уровнях, что обеспечит благоприятные условия для экономического роста национальной экономики в целом.

Ключевые слова: *публичное управление, административно-правовое обеспечение публичного управления, экономическая сфера, евроинтеграция.*

The article analyzes the current state and problems of the development of the administrative and legal support of public management in Ukraine in the economic sphere. The author emphasizes that the main goal of reforms in this area is the introduction of effective institutional, legal, financial and investment incentives for economic activity at the regional and local levels, which will provide favorable conditions for the economic growth of the national economy as a whole.

Key words: *public management, administrative and legal support of public management, economic sphere, European integration.*

Вступ. Європейський вибір України, демократизація українського суспільства та розбудова сучасної системи публічного управління зумовлюють необхідність створення належної нормативно-правової основи організації та діяльності органів публічного управління, яка повинна бути максимально наближеною до європейських стандартів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблеми адміністративно-правового забезпечення публічного управління в Україні в економічній сфері.

Результати дослідження. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, укладена 27 червня і ратифікована 16 вересня 2014 р., передбачає проведення масштабних інституціональних і структурних реформ у соціально-культурній, економічній, адміністративно-політичній сфері тощо. Зокрема, цілями асоціації є запровадження умов для посилених економічних і торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у т. ч. завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ), як це визначено у Розділі IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею») Угоди, та підтримка зусиль України стосовно завершення переходу до діючої ринкової економіки, у т. ч. шляхом поступової адаптації її законодавства до acquis ЄС [1].

Ще одним нормативно-правовим актом, що визначає основні засади внутрішньої політики України в економічній сфері, є Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» від 01 липня 2010 р. № 2411-VI [2]. Відповідно до ст. 7 Закону основними засадами в економічній сфері є:

– забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, досягнення високих темпів її зростання, забезпечення макроекономічної стабільності та низького рівня інфляції;

– розвиток внутрішнього ринку, підвищення ефективності його функціонування і вдосконалення механізмів державного регулювання, забезпечення збалансованості попиту та пропозиції на окремих ринках;

– проведення прозорої та виваженої бюджетної політики як дієвого інструменту соціально-економічного розвитку, захисту вразливих верств населення й інвестування в реальний сектор економіки для підтримки національного товаровиробника і збереження робочих місць;

– реалізація прозорої політики закупівель за державні кошти, яка гарантуватиме раціональне використання ресурсів;

– забезпечення економічної збалансованості розвитку регіонів, узгодженості напрямів їх розвитку із загальнонаціональними потребами;

– створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, спрощення умов започаткування бізнесу та виходу з нього, зменшення втручання держави в економічну діяльність суб'єктів господарювання, спрощення системи отримання дозволів, зниження тиску на бізнес із боку контролюючих органів;

– перехід на європейську модель ринкового нагляду, якості та безпеки продукції;

– впровадження європейських підходів у сфері делегування функцій держави суб'єктам господарювання;

– розвиток конкуренції як основного чинника підвищення ефективності економіки, забезпечення дієвого регулювання діяльності природних монополій, недопущення проявів монополізму на державному та регіональному рівнях та ін.

Основні види економічної політики держави закріплені в ст. 10 Господарського кодексу України: структурно-галузева (промислова, аграрна, будівельна та інші сфери економічної політики, щодо яких держава здійснює відносно самостійний комплекс заходів стимулюючого впливу); інвестиційна; амортизаційна; політика інституційних перетворень; цінова; антимонопольно-конкурентна; бюджетна; податкова; грошово-кредитна; валютна; зовнішньоекономічна політика [3].

Адміністративно-правове забезпечення публічного управління в Україні в економічній сфері здійснюється за кількома основними напрямами:

1) забезпечення стратегічних пріоритетів розвитку економіки: стимулювання розвитку окремих галузей і виробництв, сфер економічного розвитку; залучення іноземних інвестицій; ціноутворення тощо (Закони України: «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» від 07 лютого 2002 р. № 3023-III [4]; «Про Державну програму зайнятості населення на 2001–2004 рр.» від 07 березня 2002 р. № 3076-III [5]; «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльно-

сті» від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV [6]; «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р. № 1621-IV [7] та ін.);

2) впорядкування відносин власності шляхом визначення тих сфер економіки, які можуть складати об'єкт недержавної власності та механізм її набуття, наприклад, шляхом приватизації, а також антимонопольного регулювання (створення конкурентного середовища) та чітке закріплення статусу суб'єктів державної власності (Закони України: «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 р. № 2269-VIII [8]; «Про Антимонопольний комітет України» від 26 листопада 1993 р. № 3659-XII [9]; «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07 червня 1996 р. № 236/96-ВР [10]; «Про природні монополії» від 20 квітня 2000 р. № 1682-III [11]; «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р. № 2210-III [12] та ін.);

3) адміністративно-правове регулювання зовнішньоекономічних відносин (основним нормативно-правовим актом, який регулює ці відносини, є Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. № 959-XII [13]. Крім того, експортно-імпортні операції регулюють, зокрема, Закони: «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» від 22 грудня 1998 р. № 332-XIV [14]; «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» від 22 грудня 1998 р. № 330-XIV [15]; «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 р. № 4002-XII [16]; «Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності» від 23 грудня 1998 р. № 351-XIV [17] та ін.);

4) адміністративно-правові засоби державного впливу у сфері економіки: реєстрація, ліцензування, патентування, квотування, сертифікація, надання дозволів, реалізація адміністративно-юрисдикційних прав тощо (Закони України: «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. № 755-IV [18]; «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 02 березня 2015 р. № 222-VIII [19] та ін., а також Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 р., який регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків і зборів, які справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків і зборів, їх права й обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження й обов'язки їх посадових осіб під час адміністрування податків, а також відповідальність за порушення податкового законодавства) [20; 21].

Беззаперечним є той факт, що за роки незалежності в економіці країни відбулися суттєві зміни, які вимагають застосування нових підходів до системи управління в економічній сфері. Впроваджуючи нові інструменти ринкового регулювання соціально-економічних процесів, Україна потребує чітко визначеної та прийнятної для суспільства стратегії досягнення цілей розвитку.

У контексті дослідження зауважимо, що стратегічне планування в Європейському Союзі – це чітко сформована ієрархічна система стратегічних документів на довгостроковий, середньостроковий і короткостроковий період, спрямованих на задоволення, насамперед, громадських інтересів. Процес стратегічного планування супроводжується кваліфікованим методичним забезпеченням побудови стратегій. Під час розроблення стратегічних документів увага акцентується на формуванні бачення як концептуального опису бажаного майбутнього та понятті національної стратегії розвитку як дорожньої карти для досягнення визначеного майбутнього [22, с. 192].

Так, 12 січня 2015 р. Президент Петро Порошенко підписав Указ «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». Стратегія сталого розвитку України на період до 2020 р. визначає мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети й індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України. Метою Стратегії є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі [23].

Дерегуляція та розвиток підприємництва є одним із найважливіших напрямів розвитку національної економіки. Стратегічними цілями реформ у цій сфері є такі:

– створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвитку малого і середнього підприємництва, залучення інвестицій, спрощення міжнародної торгівлі та підвищення ефективності ринку праці. Необхідно скоротити кількість документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності та видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, скасувати регуляторні акти, які ускладнюють ведення підприємницької діяльності, скоротити кількість органів державного нагляду (контролю), забезпечити надання послуг для громадян і бізнесу в електронному вигляді;

– з метою розширення та спрощення доступу українських товарів на ринки держав-членів Європейського Союзу необхідно привести систему технічного регулювання у відповідність до європейських вимог і завершити реформування системи державного контролю за безпечністю та якістю харчових продуктів;

– для підтримки інвестиційної активності та захисту прав інвесторів потрібно забезпечити ефективний захист права приватної власності, у т. ч. судовими органами, гармонізувати із законодавством Європейського Союзу положення законодавства України щодо захисту прав національних та іноземних інвесторів і кредиторів, захисту економічної конкуренції, запровадити стимулюючі механізми інвестиційної діяльності, виходячи із найкращої світової практики [24].

Забезпечення ефективного впровадження положень Стратегії залежить від багатьох факторів. Значне навантаження лягає на процедурні та інституційні аспекти управлінського процесу. Беззаперечною умовою успішності програм розвитку є оперування єдиними критеріями та баченнями стратегічних цілей. Зазначені цілі мають бути конкретними, реалістичними, досяжними, мати чіткі часові рамки. Окремою передумовою ефективності впровадження Стратегії є активна участь різних зацікавлених груп у впровадженні її цілей. Це те, що названо у Стратегії суспільним договором між владою, бізнесом і громадянським суспільством, де кожна сторона має свою зону відповідальності:

– відповідальність влади – провести реформи, забезпечити баланс інтересів між громадянським суспільством, державою і бізнесом, прозоро та якісно працювати за новими підходами, гарантувати дотримання прав людини;

– відповідальність бізнесу – підтримувати та розвивати державу, бізнес-середовище та громадянське суспільство, сумлінно сплачувати податки, здійснювати ефективні інвестування в економіку держави, дотримуватися принципів чесної праці та конкуренції;

– відповідальність громадянського суспільства контролювати владу, жити відповідно до принципів гідності та неухильно додержуватися Конституції України та Законів України [24].

Водночас узгодження інтересів та об'єднання зусиль усіх сторін у цій сфері передбачається міжнародним і гарантується національним законодавством України: право на свободу інформації, на індивідуальні та колективні звернення до органів влади та посадових осіб, на участь в управлінні державними справами. На практиці найбільш часто застосовуються процедурні норми Законів України «Про звернення громадян» від 02 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР [25]; «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 р. № 2657-XII [26]; «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI [27]. Так, органи державної влади й органи місцевого самоврядування зобов'язані надавати повну інформацію про свою діяльність через відповідні інформаційні служби, забезпечувати вільний доступ до такої інформації, крім випадків, передбачених Законом України «Про державну таємницю» [28, с. 35–36].

Висновки. Зважаючи на зазначене, основним завданням адміністративно-правового забезпечення публічного управління в Україні у сфері економіки на сучасному етапі є посилення ролі інституційного, соціального й економічного середовища на регіональному та місцевому рівнях на засадах сталого розвитку та на основі відкритого діалогу «громадянське суспільство – бізнес – влада», що створить сприятливі умови для економічного зростання національної економіки в цілому та підвищення рівня добробуту населення.

Список використаних джерел:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

2. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики: Закон України від 01 липня 2010 р. № 2411-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 527.

3. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18. № 19–20, № 21–22. Ст. 144.

4. Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу: Закон України від 07 лютого 2002 р. № 3023-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 24. Ст. 167.

5. Про Державну програму зайнятості населення на 2001–2004 рр.: Закон України від 07 березня 2002 р. № 3076-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 31. Ст. 215.

6. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 9. Ст. 79.

7. Про державні цільові програми: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1621-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 25. Ст. 352.

8. Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України від 18 січня 2018 р. № 2269-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 12. Ст. 68.

9. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26 листопада 1993 р. № 3659-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 50. Ст. 472.

10. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07 червня 1996 р. № 236/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 36. Ст. 164.

11. Про природні монополії: Закон України від 20 квітня 2000 р. № 1682-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 30. Ст. 238.

12. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 р. № 2210-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 12. Ст. 64.

13. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 р. № 959-XII. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 29. Ст. 377.

14. Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну: Закон України від 22 грудня 1998 р. № 332-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 11. Ст. 78.

15. Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту: Закон України від 22 грудня 1998 р. № 330-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 9–10. Ст. 65.

16. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4002-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 25. Ст. 198.

17. Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності: Закон України від 23 грудня 1998 р. № 351-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 5–6. Ст. 44.

18. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 31–32. Ст. 263.

19. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02 березня 2015 р. № 222-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 23. Ст. 158.

20. Податковий кодекс України: Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–14, № 15–16. № 17. Ст. 112.

21. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України: підручник. Київ: Істина, 2008. 219 с.

22. Євмєшкіна О.Л. Особливості стратегічного планування в Європейському Союзі. Вісник НУЦЗУ. Серія: Державне управління. 2017. Вип. 1 (6). С. 186–193.

23. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/ show/5/2015.

24. Путівник по реформах: книга для розуміння сімнадцяти ключових реформ в Україні. URL: http://reformsguide.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/ ReformsGuide_UA.pdf.
25. Про звернення громадян: Закон України від 02 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 257.
26. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.
27. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 314.
28. Стимулювання економічного зростання на місцевому рівні: аналітична доповідь / С.О. Біла, О.В. Шевченко, М.О. Кушнір, В.І. Жук. К.: НІСД, 2013. 54 с.

ПАНЧИШИН Р. І.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри
конституційного права
та порівняльного правознавства
(Ужгородський національний університет)

УДК 342.5

ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ І МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

У статті висвітлюється питання щодо визначення поняття та форм взаємодії органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної виконавчої влади. Сформульовано поняття взаємодії, визначено її пріоритетні форми. На підставі проведеного науково-правового аналізу автором розроблені пропозиції щодо подальшого розвитку форм взаємодії між досліджуваними органами.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, місцеві державні адміністрації, взаємодія, форми.*

В статье освещается вопрос об определении понятия и форм взаимодействия органов местного самоуправления и местных органов государственной исполнительной власти. Сформулировано понятие взаимодействия, определены его приоритетные формы. На основании проведенного научно-правового анализа автором разработаны предложения по дальнейшему развитию форм взаимодействия между исследуемыми органами.

Ключевые слова: *местное самоуправление, местные государственные администрации, взаимодействие, формы.*

The article deals with the issue of defining the concept and forms of interaction between local self-government bodies and local bodies of state executive power. Formulated the concept of interaction, defined the priority forms of interaction. On the basis of the conducted scientific-legal analysis, the author developed proposals for the further development of forms of interaction between the investigated bodies.

Key words: *local self-government, local state administrations, interaction, forms.*

Вступ. Найбільш тісно об'єднана територіальна громада й органи місцевого самоврядування взаємодіють із місцевими органами виконавчої влади, що зумовлено, головним чином, їх територіальною близькістю та безпосередньою контактністю. Водночас у цій сфері виникає найбільше спірних питань, зокрема щодо розмежування компетенції між місцевими органами державної влади й органами місцевого самоврядування, тобто щодо розподілу сфер відповідальності та предмету відання.

У зв'язку з цим виникає необхідність дослідження деяких науково-теоретичних і практичних питань, пов'язаних із визначенням поняття та форм взаємодії між органами місцевого самоврядування і місцевими органами державної виконавчої влади.

Окремі аспекти проблеми взаємодії між органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями досліджували такі науковці, як: Н.Т. Гончарук, Ю.В. Ковбасюк, А.Р. Крусян, Л.Л. Прокопенко, Г.В. Шатілін та ін. Однак у більшості з наведених робіт не враховано особливості, зумовлені реформою децентралізації, що наразі триває в Україні.

Постановка завдання. Отже, метою статті є визначення поняття та форм взаємодії органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної виконавчої влади з урахуванням особливостей, зумовлених сучасним етапом проведення реформи децентралізації, а також розроблення пропозицій щодо подальшого розвитку форм такої взаємодії.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 118 Конституції України виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня [1].

Повноваження державних місцевих адміністрацій і порядок їх реалізації регламентовано Законом України «Про місцеві державні адміністрації» [2]. Зокрема, ст. 1 Закону передбачено, що місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Досліджуючи питання про напрями взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади, необхідно погодитися з думкою А.Р. Крусян, яка зазначає, що взаємний зв'язок місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування очевидний вже в силу того, що в сукупності вони є органами публічної влади, які виконують спільну функцію, а саме: управління на місцях. Для її оптимального здійснення потрібна взаємна підтримка цих «зведених» у систему органів, узгодження та єдина спрямованість їх дій. Тільки за цих умов можливе ефективне, децентралізоване управління територіями. Таким чином, науковець сформулювала поняття взаємодії органів місцевого самоврядування з місцевими органами виконавчої влади як необхідний, об'єктивно зумовлений, законодавчо визначений зв'язок самостійних органів публічної влади, їх взаємна підтримка, кооперація управлінських зусиль із метою здійснення узгодженого дієвого й ефективного управління справами (питаннями) місцевого значення в межах Конституції і законів України [3, с. 16].

Слід погодитися з наведеним зауваженням, оскільки взаємодія органів публічного управління на місцевому рівні є обов'язковою умовою формування ефективної системи регулювання та місцевого управління, яка забезпечує: 1) ефективне вирішення питань місцевого значення на основі оптимального поєднання місцевих і загальнодержавних інтересів;

2) дотримання балансу між правом держави в особі її органів здійснювати контроль за всіма правовідносинами, що виникають у державі, та їх суб'єктами; 3) урахування стратегічних напрямів державного розвитку, зовнішньої державної політики під час формування стратегії регіонального розвитку; 4) залучення державних ресурсів, якими недостатньо забезпечені територіальні громади (об'єднані громади), для вирішення завдань місцевого значення.

Отже, взаємодія органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади є необхідним елементом системи публічного регіонального управління.

Визначаючи форми взаємодії зазначених органів, передусім варто з'ясувати етимологічне значення базової категорії «взаємодія».

Так, у тлумачному словнику термін «взаємодія» визначається, як: 1) взаємозв'язок явищ; 2) взаємна підтримка [4, с. 48]. Тобто, досліджуване поняття етимологічно розглядається через категорії «зв'язок», «взаємне», «підтримка».

У свою чергу, «взаємний» означає «такий, що однаково виявляється з обох сторін, між ким-, чим-небудь один щодо одного; обопільний» [4, с. 47]. Поняття «зв'язок» застосовується у такому значенні: 1) спілкування, можливість спілкування з ким-, чим-небудь; 2) засіб спілкування на відстані; 3) установа чи установи, що забезпечують технічні засоби спілкування на відстані; 4) ділові, офіційні і т. ін. відносини, стосунки між ким-, чим-небудь; 5) співвідношення між різними факторами, явищами, подіями і т. ін., засновані на взаємозалежності і взаємозумовленості; 6) внутрішня близькість з ким-, чим-небудь; 7) міцне сполучення, скріплення, з'єднання чого-небудь із чимось; 8) виведення з вільного стану [5, с. 504].

Отже, у контекстному та буквальному значеннях поняття «взаємодія» визначається як комунікативні, технічні, організаційні, управлінські та інші зв'язки, які встановлюються між елементами системи та завдяки яким здійснюється взаємне зумовлення та взаємна їх залежність.

Поняття «взаємодія» широко вживається у різних галузях суспільних, природничих і точних наук, зокрема у філософії, соціології, державному управлінні, біології, математиці тощо.

Наприклад, у філософії категорія «взаємодії» застосовується у розумінні діючих зв'язків і реального впливу взаємодіючих елементів один на одного і є абстракцією вищого порядку щодо всіх інших його значень [6, с. 9]. Соціальна взаємодія визначається як система взаємозумовлених соціальних дій, за якої дії одного суб'єкта одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших [7, с. 149].

У науці публічного управління взаємодія постає як постійна співпраця у вирішенні значних і повсякденних питань. Взаємодія різних органів державної влади зумовлена реалізацією функцій держави і спрямована на розробку та реалізацію довгострокових програм і планів соціально-економічного розвитку регіонів; координацію зусиль для виконання завдань, що мають велике значення для населення регіону; створення умов для структурної перебудови місцевого господарства та створення спільних державно-самоврядних організацій [8, с. 253].

На думку деяких науковців, взаємодія – це побудований на демократичних засадах, взаємний, узгоджений за часом, місцем і змістом зв'язок не менше, ніж між двома суб'єктами, який передбачає диференціацію їх функцій і завдань, спрямований на досягнення певного визначеного результату із можливістю внесення пропозицій і впливу на прийняття рішень із конкретних питань [9, с. 127].

Отже, взаємодія як управлінська категорія характеризується такими ознаками: 1) виникає між формально рівними суб'єктами для забезпечення виконання ними спільних завдань або завдань одного з цих суб'єктів спільними зусиллями; 2) предметом є взаємне узгодження, координація дій, поєднання ресурсів з метою спільної реалізації заходів організаційного та іншого управлінського характеру; 3) в основі лежать правовідносини, спрямовані на збалансування, досягнення оптимального співвідношення інтересів їх суб'єктів.

У науковій літературі висловлюються різні думки щодо визначення напрямів, форм і методів взаємодії державних місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування.

Так, Г.В. Шатілін вважає, що взаємодія між місцевими держадміністраціями та місцевим самоврядуванням здійснюється в інституційних, правових, організаційних, інформаційних і матеріально-фінансових формах; використовуються такі організаційно-правові методи, як прогнозування, планування, координація діяльності, погодження актів і рішень, вироблення спільних рішень, контроль за виконанням прийнятих рішень, інформаційне забезпечення, делегування повноважень, матеріально-фінансове забезпечення рішень, робота з кадрами [10].

Н.Т. Гончарук і Л.Л. Прокопенко до головних напрямів взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій відносять:

– участь депутатів і керівників виконавчого апарату обласної ради в роботі колегій, нарад, семінарів, круглих столів, конференцій, які проводяться адміністрацією;

– участь керівників облдержадміністрації в сесіях, засіданнях президії, постійних комісій облради;

– спільна робота депутатів облради та керівників управлінь, відділів облдержадміністрації у підготовці проектів рішень, що вносяться на розгляд сесій, засідань президії, постійних комісій;

– надання методичної та консультативної допомоги міським, селищним, сільським радам виконавчим апаратом обласної ради разом з облдержадміністрацією [11, с. 33].

Деякі науковці виокремлюють такі основні організаційно-правові форми взаємодії місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування:

– утворення спеціальних органів на паритетних началах для реалізації спільних програм, здійснення конкретних дій у певних сферах життєдіяльності території;

– проведення координаційних нарад (семінарів) за участю керівників і посадових осіб місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування;

– проведення спільних дій із комплексних питань і планування з розподілом обов'язків між учасниками їх реалізації;

– проведення спільних засідань колегій і президій та прийняття спільних розпоряджень головою відповідної місцевої державної адміністрації та головою обласної (районної) ради;

– складання аналітичних оглядів спільної діяльності органів місцевого управління з метою виявлення позитивного досвіду і його впровадження тощо [12, с. 297].

Тож слід розрізняти форми та види (напрями) взаємодії органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної виконавчої влади. Взаємодія у кожному конкретному напрямі може виражатися в одній або декількох формах.

Наприклад, взаємодія органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної виконавчої влади у сфері формування та реалізації регіональної політики здійснюється у таких формах: утворення спільних робочих груп щодо розробки проектів документів державної регіональної політики; організації та проведення спільних засідань представників відповідних органів з метою узгодження змісту актів державного регіонального розвитку; організації та проведення громадських слухань, консультацій із територіальною громадою щодо визначення напрямів регіонального розвитку тощо.

Досліджуючи форми взаємодії між органами місцевого самоврядування та місцевими органами державної виконавчої влади, необхідно погодитися з науковцями, які зауважують, що за чинним законодавством основним механізмом взаємодії рад із відповідними місцевими державними адміністраціями залишається делегування повноважень від органів місцевого самоврядування місцевим органам державної виконавчої влади, що призводить до фактичного двовладдя в районах та областях. На думку вчених, цей механізм взаємодії у нинішньому вигляді не відповідає реаліям сьогодення, які вимагають розширення прав місцевого самоврядування та наділення його широким колом власних повноважень щодо вирішення питань місцевого і регіонального значення [8, с. 255].

Так, згідно з положеннями ст. 14 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» місцеві державні адміністрації здійснюють повноваження місцевого самоврядування, деле-

говані їм відповідними радами. Передача місцевим державним адміністраціям повноважень інших органів супроводжується передачею їм відповідних фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень [13]. Види повноважень, які можуть бути делеговані органам місцевого самоврядування (їх виконавчим органам), визначаються Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Як зазначає Т. Ященко, на основі аналізу норм Закону України «Про місцеві державні адміністрації» можна дійти висновку, що законодавець не виокремив ті повноваження, які можуть бути надані органам місцевого самоврядування. Це питання урегульоване уповноважуючою нормою, що означає можливість надання місцевими державними адміністраціями органам місцевого самоврядування окремих повноважень, передбачених Законом України «Про місцеві державні адміністрації», але тільки за умови забезпечення фінансування їх здійснення (ст. 143 Конституції України) [14, с. 185].

Умова щодо обов'язкового супроводу делегування повноважень місцевою державною адміністрацією органам місцевого самоврядування фінансуванням їх здійснення зумовлена передусім тим, що за своїм характером повноваження, які передаються (делегуються) місцевою державною адміністрацією, є державними, відповідно, їх виконання першочергово покладається на державу, тобто за рахунок державних коштів та інших державних ресурсів. Відтак, передаючи свої повноваження, держава має відшкодувати відповідному органу місцевого самоврядування їх реалізацію, якщо така реалізація потребує відповідного фінансування.

Висновки. Проведений у статті аналіз дозволяє зробити такі висновки й узагальнення.

Взаємодія органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади – це особливий вид управлінських правовідносин, у які відповідні органи вступають з метою реалізації спільних цілей і завдань у сфері муніципального управління на засадах рівності й оптимального співвідношення інтересів і які виражаються у координації та узгодженні дій учасників цих відносин, а також поєднанні ресурсів.

Під формою взаємодії слід розуміти способи зовнішнього вираження правовідносин, що складаються у зазначеній сфері. Найбільш поширеними формами взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади є: утворення спільних робочих груп; організація і проведення спільних засідань представників відповідних органів з метою узгодження деяких питань; організація та проведення громадських слухань, консультацій із територіальною громадою тощо.

З метою розвитку форм взаємодії місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування необхідно: 1) Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» доповнити окремою статтею, у якій визначити напрями (сфери) та форми взаємодії органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної виконавчої влади; 2) визначити питання, віднесені до сфери відання місцевих державних адміністрацій, вирішуючи які, останні мають в обов'язковому порядку проводити консультації з громадою (об'єднаною громадою).

Подальші наукові пошуки у цій сфері можна спрямувати на дослідження напрямів взаємодії між вказаними органами та визначення перспектив утворення інституту префектури в Україні.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09 квітня 1999 р. № 586-XIV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14.

3. Крусян А.Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 1999. 21 с.

4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русск. яз., 1990. 917 с.

5. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І.К. Білодід та ін. К.: Наукова думка, 1970. Т. 3. 871 с.

6. Готовцев А.В. Организационно-правовые вопросы взаимодействия милиции и внутренних войск в охране общественного порядка: автореф. дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.02. М., 2000. 23 с.

7. Социология: учеб. пособ. / под общ. ред. Э.В. Тадевосяна. М.: Знание, 1995. 270 с.

8. Ковбасюк Ю.В., Ващенко К.О., Сурмін Ю.П. Державне управління: підручник: у 2 т. К., Дніпропетровськ: НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.

9. Шевчук О.М. Взаємодія та координація органів державної влади щодо забезпечення державного контролю у сфері обігу наркотичних засобів та психотропних речовин. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2014. № 8. С. 126–129.

10. Шатілін Г.В. Взаємодія та розмежування повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Електронний журнал. 2013. № 4. URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2013-4/doc/2/19.pdf.

11. Гончарук Н.Т., Прокопенко Л.Л. Взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування: правові й функціональні аспекти. Публічне управління. 2011. Вип. 3. С. 31–38.

12. Малик Я.Й. До питання про взаємодію органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні. Збірник наукових праць «Ефективність державного управління». 2015. Вип. 43. С. 295–302.

13. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09 квітня 1999 р. № 586-XIV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14.

14. Ященко Т. Взаємовідносини органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій з питань реалізації делегованих повноважень. Державне управління та місцеве самоврядування. 2016. Вип. 2 (29). С. 183–189.

ТОПЧІЙ О. В.,
кандидат педагогічних наук

УДК 342.9

ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ УКРАЇНИ

Необхідність формування цілісного уявлення про правові засади інформаційної безпеки неповнолітніх зумовлює потребу в систематизації наявних сьогодні наукових знань щодо ключового поняття дослідження. Розглянуто й творчо продовжено ідею періодизації наукової думки в зазначеній галузі. Представлено логіку еволюції поглядів і динаміку змін у підходах до тлумачення базового термінологічного сполучення, окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: *безпека особистості, інформаційна безпека неповнолітнього, періодизація наукових досліджень.*

Необходимость формирования целостного представления о правовых основах информационной безопасности несовершеннолетних обусловливает потребность в систематизации имеющихся сегодня научных знаний о ключе-

вом понятии исследования. Рассмотрена и творчески продолжена идея периодизации научной мысли в обозначенной сфере. Представлена логика эволюции взглядов и динамика изменений в подходах к толкованию базового терминологического словосочетания, обозначены перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: *безопасность личности, информационная безопасность несовершеннолетнего, периодизация научных исследований.*

The need to form a holistic view of the legal basis of information safety for minors necessitates the systematization of scientific knowledge about the key concept of the study. The idea of periodization of scientific thought in the mentioned branch is considered and creatively continued. The logic of the evolution of views and the dynamics of changes in the approaches to the interpretation of the basic terminological communication is presented, prospects of further research are outlined.

Key words: *personal safety, information safety of a minor, periodization of scientific research.*

Вступ. Діалектика дослідження інформаційної безпеки (далі – ІБ) у праві виявляється в тому, що цей напрям є відносно новим, проте стрімко оновлюваним у зв'язку з дією екстраюридичних чинників, таким, що стимулює науковий інтерес у багатьох учених, перебуває в центрі їхньої уваги. Через це важливою є не лише кількість публікацій, але й вибудовування чітко окресленої системи знань, що слугуватиме підґрунтям для подальшої правотворчої та правозастосовної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатоаспектність проблеми передбачає проведення аналізу публікацій, які слугують основою дослідження, за принципом угрупування залежно від їхньої предметної домінанти.

Є всі підстави стверджувати, що більш-менш усталене наукове уявлення про систему інформаційної безпеки в її гуманітарному вияві сформувалося нині завдяки науковим розвідкам таких учених, як І. Березовська, В. Бурячко, В. Васьковська, Н. Волошина, А. Головка, В. Гурковський, О. Дзьобань, І. Діордіца, О. Довгань, Б. Кормич, Г. Линник, В. Ліпкан, О. Логінов, Ю. Максименко, В. Петрик, І. Сопілко, Т. Субіна, В. Цимбалюк, М. Швець, та інших.

Інформаційна безпека особи як наукова проблема плідно розроблялася та продовжує розроблятися у вітчизняній науці такими дослідниками, як В. Абакумова, О. Гладківська, О. Головко, О. Золотар, Я. Жарков, В. Фурашев, К. Юдкова, та іншими.

Окремий масив наукових розвідок становлять дослідження, присвячені правовому статусу, захисту прав і свобод дитини. У цьому напрямі варто назвати праці, автори яких – М. Герасимчук, Е. Костіна, С. Кушнарьов, О. Лисенко, О. Можайкіна, К. Музикант, Н. Новицька, Н. Ортинська, С. Резніченко, О. Синєгубов, О. Чернецький, Н. Юськів та інші науковці.

Варто виокремити також низку праць, у яких відображено проблему протистояння негативному впливу інформації на дітей. У цьому напрямі чимало зроблено такими вченими, як І. Артемович, В. Галаган, В. Ковальчук, Н. Куницький, О. Лисенко, М. Мокряк, Т. Перетятко, І. Припхан, О. Радзієвська, та іншими.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значний масив публікацій, дотичних до визначеної нами проблеми дослідження, самі по собі вони не були об'єктом теоретичного дослідження, а тому сьогодні наявні в них ідеї та перспективні погляди не систематизовані. Через це виникають складнощі як у проведенні подальших наукових розвідок, так і у створенні концептуальних засад удосконалення чинного законодавства.

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні стану дослідженості обраної для статті теми, систематизації наукових поглядів учених-правників на проблему забезпе-

чення інформаційної безпеки неповнолітніх та узагальненні періодизації наукових тенденцій у напрямі дослідження ІБ.

Результати дослідження. Сучасний етап розвитку адміністративно-правової науки характеризується тим, що в її лоні активно розвивається теорія інформаційного права та інформаційної безпеки. Їх інституціональне оформлення відбувається завдяки ряду наукових досліджень, які важко кваліфікувати за поглядами авторів як однотипні. У зв'язку з цим виникає потреба у виділенні тих фундаментальних компонентів, які набули усталеності та можуть слугувати підвалинами для формування теоретичних засад забезпечення інформаційної безпеки неповнолітніх. Цілком погоджуємося з позицією Ю. Сурміна, який зазначає, що «наука стає настільки складною, багатоманітною, величною, що сама перетворюється на предмет наукових досліджень» [1, с. 10].

Попри відносно невеликий відрізок часу, відколи з позицій права почала активно досліджуватися інформаційна безпека та її забезпечення, вже є намагання здійснити її періодизацію. Наприклад, Г. Линник – автор дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата юридичних наук на тему «Адміністративно-правове регулювання інформаційної безпеки України» – пропонує виділяти три етапи становлення наукової думки в цій сфері [2, с. 8–10]. Перший етап (1991–1996 рр.), на його думку, характеризується відсутністю ґрунтовних наукових досліджень, а також поверховістю поглядів на національну безпеку без пріоритету інформаційної безпеки щодо інших видів. Другий етап (1996–2000 рр.) вирізняється виходом ІБ на ключові позиції у зв'язку з її закріпленням у Конституції України. Учений зазначає, що на цьому етапі увага дослідників здебільшого прикута до безпеки держави, при цьому залишаються осторонь такі важливі об'єкти, як людина і громадянин, а також суспільство. Сильною стороною наукових праць на вказаному етапі, як уважає автор, є акцентування уваги на превентивній діяльності. Проте в багатьох доробках є стійка асоціація лише з комп'ютерною технікою, що обмежує поняття ІБ. Крім того, активізується нахил до розгляду цього виду безпеки в аспекті кримінального спрямування. Принагідно зазначимо, що, незважаючи на достатній часовий інтервал, який минув від зазначеного Г. Линником періоду до сьогодення, за нашими спостереженнями, багато в чому вказані тенденції збереглися.

По-перше, ще й досі в більшості наукових робіт є пріоритет ІБ держави над ІБ особи. В умовах надзвичайної інтенсифікації інформаційного протиборства, у зв'язку із появою нових нормативно-правових актів у сфері ІБ, порівняно з попередніми періодами, кількість наукових праць щодо ІБ держави збільшилася у рази. І це не безпідставно. Проте подібне не означає, що за таких умов треба залишати на периферії науки питання ІБ особи, особливо маючи на увазі нерозривний зв'язок усіх елементів інформаційної безпеки.

По-друге, ще й досі чимало вчених розуміє ключове поняття у його вузькому змісті, обмежуючи семантичне поле термінологічного сполучення ІБ суто категоріями технологічних підходів і не приділяючи належної уваги гуманітарній компоненті. Симптоматично, що автор періодизації цим часом датує появу інформаційного тероризму та кібербезпеки як явищ, що потрапили в поле зору науковців. Прокоментуємо, що, можливо, в умовах українських реалій так і було, але в інших країнах ці явища виникли значно раніше, тож, відповідно, описуватися стали задовго до того, як до них прийшла вітчизняна правова наука.

Третій етап (2001–2008 рр.) згідно з авторською концепцію вченого вирізняється інтенсифікацію розвідок міжнародних засад ІБ. На його думку, це пов'язано з переорієнтацією України на курс євроінтеграції, проблемами адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. Другою важливою рисою наукових праць цього періоду, за Г. Линником, є «інтенсифікація наукових розвідок, що присвячені ролі, місцю, завданням тощо окремих органів влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки України, та загалом ґрунтовна деталізація окремих її засад» [2, с. 10].

Оскільки розглядувана дисертація подавалася до захисту у 2010 р., цілком зрозуміло, чому авторська періодизація закінчується 2008 р. За цей короткий у масштабах світової історії час в Україні відбулися епохальні події, які створюють підстави для логічного продовження запропонованої хронології.

По-перше, як нам здається, варто третій період обмежити не 2008, а 2010 р. (тобто роком перевиборів Президента України, а у зв'язку з цим і суттєвих трансформацій у державній інформаційній політиці).

По-друге, на наш погляд, до розглянутої періодизації треба додати ще два етапи, а саме: *четвертий етап* (2010–2013 рр.), який характеризується намаганням правників з'ясувати на методологічних засадах глибинну сутність правової природи інформаційних правовідносин, специфіку інформаційної функції держави, протиріччя між реалізацією свободи слова та державним контролем над інформаційними ресурсами. У цьому ж періоді у наукових дослідженнях закладаються основи розширення меж інформаційної безпеки з деталізованим охопленням ІБ особи та суспільства. Врешті-решт, *п'ятий етап* (2014 – по сьогодні) характеризується тим, що внаслідок екстраюридичних чинників, потрапляння України у площину спрямованої проти неї неприхованої інформаційної агресії, яка переросла в гібридну війну із проведенням спеціальних інформаційно-психологічних операцій, відбулася надзвичайна актуалізація досліджень у галузі ІБ. Ще ніколи правова наука не була настільки витребуваною. Від неї очікують не тільки діагностики сучасного стану інформаційних правовідносин у контексті інформаційних загроз і ризиків, протидії інформаційній зброї, не тільки ревізії попередніх наукових поглядів, концептуалізації принципово нових засад, що увійдуть до сучасних нормативно-правових актів, але й прогнозування подальшого розвитку України в процесі глобалізації, різноспрямованості міжнародних відносин, ужиття превентивних правових заходів, які б дали змогу державі бути готовою до спрямованих проти неї та її громадян деструктивних виявів в інформаційній сфері.

Контраст порівняно з дослідженнями попередніх часів виявляється в широті діапазону розглядуваних об'єктів і явищ, у прагматизації результатів, які мають на меті не тільки і не стільки теоретико-методологічний ефект, скільки практичну спрямованість.

Саме в п'ятому (за нашим уявленням) періоді відбувається суттєва активізація правових досліджень, пов'язаних з інформаційною безпекою особи. Насамперед, стає нагальною потреба у формуванні чітко визначеного погляду на те, що являє собою ІБ особи, у яких взаємозв'язках вона перебуває з ІБ суспільства та держави, як має забезпечуватися ІБ особи в умовах інформаційних війн тощо.

Формуючи сутність ключового поняття «інформаційна безпека особи», дослідники намагаються поєднати доктринальні підходи, запропоновані насамперед в теорії держави та права, окремих правових галузях, із дефініціями, представленими в інших науках (психології, соціології, валеології, військовій справі), а також із поодинокими визначеннями в чинних нормативних актах. Другим шляхом стає творчий розвиток розуміння ідеї ІБ держави з виявленням інтегральних ознак, притаманних не тільки соціальним інституціям, але й особі.

Одним зі шляхів формування цілісної концепції ІБ особи може бути логічний ланцюг, що передбачає розвиток ідеї в переході від родового поняття до видового.

Скажімо, О. Дубенко у своїй дисертації «Адміністративно-правовий механізм забезпечення безпеки особи» розглядає ключове поняття як систему «внутрішніх і зовнішніх умов економічного, політичного, соціального, юридичного, техногенного та іншого характеру, що запобігають загрозі невизначеному колу осіб, їхньому життю та здоров'ю, правам і свободам, які здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [3, с. 8–9]. Тут же надається визначення поняття «особиста безпека», яке трактується автором як «елемент адміністративно-правового статусу громадянина – урегульований адміністративно-правовими нормами стан захищеності прав, свобод і законних інтересів особистості від чинників і умов, що створюються адміністративними правопорушеннями, шкідливими природними, техногенними та соціальними явищами дійсності» [3, с. 6]. На думку автора, відмінність між наведеними поняттями виявляється в тому, що «за особистої безпеки сукупність суспільних відносин спрямована на захист життя, здоров'я, недоторканності та свободи конкретної людини від внутрішніх і зовнішніх загроз, а під час забезпечення безпеки особи передбачається невизначене коло осіб» [3, с. 10]. Принагідно зазначимо, що, віддаючи

належне намаганню вченого дати обґрунтоване тлумачення ключових понять, диференціювати безпеку особи й особисту безпеку, вбачаємо в зазначеному деякі дискусійні моменти.

По-перше, наведені дефініції роблять акцент на тому, що головними суб'єктами забезпечення безпеки є органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Тож за такого бачення абсолютно не залишається місця ані для інститутів громадянського суспільства, ані для самої особистості, яка не є пасивною щодо власної безпеки. *По-друге,* з позицій лінгвістики атрибутивний компонент, що передує вказівці на об'єкт, має узагальнене значення, а словосполучення, у складі якого означальну функцію виконує другий іменник, що вживається у непрямому відмінку, навпаки, конкретизує поняття. З цього випливає, що пояснення вченого щодо відмінностей понять «особиста безпека» і «безпека особи», відповідно до законів мови, треба розуміти з точністю до навпаки: перше термінологічне сполучення семантично має охоплювати універсалію, яка стосується невизначеного кола осіб, друге («безпека особи») – імпліцитно несе в собі вказівку на конкретну абстраговану людину, яка може розглядатися вченими в контексті соціальних, вікових, гендерних та інших категорій. Для порівняння досить навести пару термінологічних сполучень – «інформаційне право» і «право на інформацію». Без сумніву, друге з них є більш вузьким і конкретним за своїм значенням.

О. Дубенко, відштовхуючись від родового поняття, виділяє юридичну безпеку, розрізняючи при цьому вузький і широкий підходи. За першого (вузького) – це є «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від загроз, що виникають у сфері юридичних відносин» [3, с. 8]; за другого (широкого) – «юридична безпека розширюється до меж розгляду стану юридичної захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави» [3, с. 8]. Водночас зазначається, що юридична безпека є ширшою, аніж правова, оскільки передбачає не тільки правове забезпечення, але й діяльність певних органів.

Розвиваючи ці ідеї, А. Лобода додає до основного термінологічного сполучення означення «правова» і трактує правову безпеку особи як «стан правової захищеності інтересів людини та громадянина, які виступають суб'єктом безпекових правовідносин, від реальних і потенційних загроз у будь-якій сфері національної безпеки, за якого забезпечується реалізація її інтересів, гармонійний розвиток і баланс з інтересами інших об'єктів національної безпеки» [4, с. 12].

Спільним в обох підходах є те, що, по-перше, дослідники інтерпретують безпеку через вказівку на стан захищеності, по-друге, включають до дефініції згадку про реальні та потенційні загрози. Це є логічно виправданим, оскільки поняття безпеки не є відірвано абстрагованим, воно потребує розгортання смислу: що саме може загрожувати безпеці.

Органічним продовженням попередньо закладених підвалин у розумінні видів інформаційної безпеки стає теорія інформаційної безпеки особи. Цьому присвячена ціла низка досліджень, серед яких особливо варто виділити наукові праці О. Золотар [5–7]. Ряд фундаментальних положень, розроблених названим ученим, є принципово важливими для формування теорії інформаційної безпеки неповнолітнього. Водночас тут є також широке поле для наукової дискусії. Однією з таких позицій є трактування дослідником поняття «інформаційна безпека людини», під якою пропонується розуміти «захищеність людини від шкоди або інших небажаних результатів для її гідності та вільного розвитку, які завдаються негативними інформаційними впливами та порушенням її інформаційних прав і свобод, і полягає у гарантуванні можливості задоволення своїх інформаційних потреб і свободи інформації, а також приязного інформаційного середовища» [7, с. 15].

На відміну від наведених до цього тлумачень, О. Золотар віддає перевагу не «стану захищеності», а самій «захищеності», що суттєво розширює семантичне поле поняття, оскільки передбачає не тільки стан, але й процес і результат діяльності. По-друге, авторське бачення базується не на згадці про загрози, а на зверненні до негативних інформаційних впливів і порушень інформаційних прав і свобод. У такий спосіб загрози й ризики, що мають високу частотність вживання у наукових доробках із питань ІБ, в цьому випадку мають більш чітку конфігурацію. Особливо важливим є опертя на компоненти, що нерозривно

пов'язані із вченням про права і свободи людини («гідність», «вільний розвиток», «інформаційні права та свободи», «задоволення інформаційних потреб», «свобода інформації», «приязне інформаційне середовище»). Водночас наведена дефініція не є вичерпною. Це перше і досить принципове положення. Авторське тлумачення не залишає місця для суб'єкт-об'єктних відносин у частині забезпечення проголошеної захищеності. Незрозуміло, у який спосіб вона досягається, завдяки чому, яке місце права в цих процесах. Крім того, гарантування можливостей абсолютно не означає їх реального втілення. Ще одне: автор недооцінює роль інформаційної безпеки у збереженні життя та здоров'я людини (що вкрай актуально для досліджень з ІБ неповнолітнього), виділяючи лише гідність і вільний розвиток. І насамкінець – загальне враження від сформульованого автором оригінального визначення суттєво погіршується через стилістичну шорсткість: у межах одного речення у ролі однорідних членів надається віддієслівний іменник («захищеність») і дієслово («полягає»).

Характерно, що пріоритет негативних інформаційних впливів, порівняно із загрозами та ризиками, притаманний також іншому представнику НДІ інформатики і права НАПрН України – О. Радзієвській. Досліджуючи правові засади протидії негативним інформаційним впливам на дітей в Україні, вона бере за основу запозичене з військових наук визначення, згідно з яким інформаційна безпека особи є станом захищеності «психіки та свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання, дезінформування, спонукання до девіантної поведінки» [8, с. 91]. Безумовно, з позицій тематичної спрямованості дослідження вказаного автора подібне визначення є зручним, тому що акцент уваги падає саме на небезпеку інформаційних впливів із подальшою їх конкретизацією. Водночас із позицій правової науки подібна дефініція не відповідає принципам релевантності, оскільки вона не містить жодного натяку на правове регулювання інформаційних відносин у сфері ІБ.

Загалом, можна стверджувати, що простежується тенденція пояснювати феномен інформаційної безпеки особи у невід'ємному зв'язку із захистом від негативних впливів. Це характерно, насамперед, для політології, соціології, теорії управління та деяких інших наук. Наприклад, Г. Сащук вважає, що «інформаційна безпека особистості може характеризуватися як стан захищеності особистості, різноманітних соціальних груп та об'єднань людей від впливів, здатних проти їхньої волі та бажання модифікувати її поведінку й обмежувати свободу вибору» [9, с. 50].

Не можемо погодитися і з занадто спрощеним трактуванням феномена ІБ В. Фурашевим, який безпідставно ставить знак рівності між інформаційною безпекою та «безпекою інформації» або «безпекою від інформації» залежно від об'єкта дослідження» [10, с. 49]. Можливо, будучи кандидатом технічних наук, автор механічно переносить математичні правила, за яких від переміни місць складників сума не змінюється, на тонку лінгвістичну матерію. Через це замість висвітлення семантики поняття відбувається його спотворення, намагання замінити співзвучними, але не тотожними категоріями.

Доречно вказати, що були спроби дати визначення інформаційної безпеки особи неповнолітнього, щоправда, за межами правової науки. Наприклад, В. Ковальчук пропонує таку дефініцію: «Інформаційна безпека особистості – це стан захищеності інтересів особистості підлітка, що характеризується здатністю особистості здійснювати санкціонований доступ до інформаційних ресурсів і забезпечувати безпеку персонального комп'ютера, конфіденційність і цілісність власної інформації, уникати негативних інформаційних впливів і негативних наслідків застосування інформаційних технологій, протизаконних способів збору, розповсюдження й використання інформації та інформаційних технологій» [11, с. 6] Позитивним у наведеному визначенні є те, що воно стосується безпосередньо тієї категорії осіб, яка обрана нами для дослідження. Як бачимо, пояснення ключового поняття за усталеною традицією відбувається через розуміння ІБ як стану захищеності. Незважаючи на те, що дефініція наведена у педагогічній праці, в ній міститься проекція на законність/протизаконність дій, що відсутнє в деяких раніше розглянутих юридичних розвідках. Недоліками є те, що автор прирівнює поняття ІБ особистості й ІБ неповнолітнього, хоча, ясна річ, що вони не є еквівалентними, оскільки друге – лише сегмент першого. Крім того, інформаційна безпе-

ка в уявленні автора обмежується тільки діяльністю у сфері інформаційно-комунікативних технологій, що безпідставно звужує сферу охоплення предмета.

Найбільш прийнятним для формування цілісної теорії забезпечення інформаційної безпеки неповнолітнього нам здається визначення, запропоноване у словнику «Стратегічні комунікації» Т. Поповою і В. Ліпканом. За їхньою інтерпретацією, інформаційна безпека людини – це «складник національної безпеки, свідомий цілеспрямований вплив суб'єкта управління на загрози та небезпеки, за якого державними та недержавними інституціями створюються необхідні та достатні умови для реалізації інформаційних прав людини» [12, с. 138]. Сильною стороною наведеного тлумачення є, по-перше, згадка на нерозривний зв'язок ІБ із національною безпекою; по-друге, розуміння того, що ІБ досягається через діяльність певних суб'єктів, серед яких представлений і державний, і недержавний сектори; по-третє, чітко визначається сутність і цілі такої діяльності. Авторам вдалося уникнути вживання лексем «стан», «процес», «захищеність», які превалюють в інших варіантах інтерпретації ключового поняття. З огляду на це виникають усі підстави надалі творчо розвивати цей варіант інтерпретації поняття для науково обґрунтованого формування дефініції «інформаційна безпека неповнолітнього».

Висновки. Унаслідок проведеного дослідження вдалося встановити, що сьогодні у наукових працях із правових аспектів інформаційної безпеки відсутня релевантна дефініція щодо ІБ неповнолітніх, незважаючи на значну кількість визначень поняття інформаційної безпеки, зокрема ІБ особи. З позицій динаміки наукової думки простежено, що логіка розвитку ідеї в контексті понятійно-категоріального апарату базувалася на русі від родового поняття «безпека особи» до його змін у видових поняттях через додавання атрибутивного компонента, який конкретизував, про яку саме безпеку йдеться (соціальну, правову, юридичну, інформаційну тощо).

Аналіз одного з авторських варіантів періодизації досліджень у галузі ІБ виявив, що ґрунтовне звернення до інформаційної безпеки особистості завжди перебувало в тіні проблем ІБ держави й лише віднедавна актуалізувалося повною мірою. Взята до розгляду періодизація, датована 2010 р., знайшла свій творчий розвиток, що також відображено у статті. Тож надалі під час фундаментального дослідження ІБ неповнолітніх треба обирати комплексний підхід, який враховує не тільки полісемію, комплексність ключового поняття, але й динаміку поглядів на нього у сучасній правовій науці України.

Список використаних джерел:

1. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: підручник для науковця. К.: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. 302 с.

2. Линник Г.М. Адміністративно-правове регулювання інформаційної безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2010. 20 с.

3. Дубенко О.І. Адміністративно-правовий механізм забезпечення безпеки особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12. 00.07; Нац. ун-т держ. подат. служби України. Ірпінь, 2009. 18 с.

4. Лобода А.М. Правова безпека особи в сучасній українській державі (теоретико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01; Нац. акад. внутр. справ. К., 2013. 198 с.

5. Золотар О.О. Загрози інформаційній безпеці людини. Правова інформатика. 2014. № 2 (442). С. 70–79.

6. Золотар О. Информационная безопасность человека: доктринальные подходы к определению категории. SCI-ARTICLE.RU: научный периодический электронный журнал. 2017. № 52 (декабрь). URL: http://sci-article.ru/stat.php?i=1513689444.

7. Золотар О.О. Правові основи інформаційної безпеки людини: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Х., 2018. 36 с.

8. Радзієвська О.Г. Правові засади та пріоритети розвитку протидії негативним інформаційним впливам на дітей. Інформація і право. 2017. № 2 (21). С. 88–98.

9. Фурашев В.М. Питання законодавчого визначення понятійно-категоріального апарату у сфері інформаційної безпеки. Інформація і право. 2012. № 1 (4). С. 46–55.

10. Сащук Г.М. Безпекові імперативи телевізійного простору України : дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.03; Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, Ін-т журналістики. К., 2005. 175 с.

11. Ковальчук В.Н. Забезпечення інформаційної безпеки старшокласників у комп'ютерно-орієнтованому навчальному середовищі: автореф. дис. … канд. пед. наук: спец. 13.00.10; Ін-т інформ. технологій і засобів навчання НАПН України. К., 2011. 20 с.

12. Попова Т.В., Ліпкан В.А. Стратегічні комунікації: словник. К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2016. 416 с.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

АТАМАНЧУК Н. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового права
*(Національний університет
державної фіскальної служби України)*

УДК 347.73

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ НЕПРЯМИХ ПОДАТКІВ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено висвітленню теоретичних аспектів поділу податків на прямі та непрямі. Детально проаналізовано особливості, ознаки, позитивні та негативні риси непрямих податків в Україні. Автором узагальнено ознаки непрямих податків та запропоновано згрупувати їх у дві групи: загальні ознаки непрямих податків та спеціальні ознаки непрямих податків. Запропоновано власне визначення поняття «непрямі податки».

Ключові слова: *податки, непрямі податки, ознаки непрямих податків, непряме оподаткування, Податковий кодекс України.*

Статья посвящена освещению теоретических аспектов разделения налогов на прямые и косвенные. Детально проанализированы особенности, признаки, положительные и отрицательные черты косвенных налогов в Украине. Автором обобщены признаки косвенных налогов и предложено сгруппировать их в две группы: общие признаки косвенных налогов и специальные признаки косвенных налогов. Предложено собственное определение понятия «косвенные налоги».

Ключевые слова: *налоги, косвенные налоги, признаки косвенных налогов, косвенное налогообложение, Налоговый кодекс Украины.*

The article focuses on the theoretical aspects of taxes division into direct and indirect. The study proposes the thorough analysis of peculiarities, distinguishing features, positive and negative characteristics of indirect taxes in Ukraine. The author consolidates distinguishing features of indirect taxes and identifies two groups of such features: general features of indirect taxes and specific features of indirect taxes. The definition of the notion “indirect taxes” is provided.

Key words: *taxes, indirect taxes, distinguishing features of taxes, indirect taxation, Tax Code of Ukraine.*

Вступ. Оскільки непрямі податки займають важливе місце в системі оподаткування нашої країни і є стабільною основою наповнення її бюджету, вдосконалення непрямого оподаткування покликане покращити функціонування національної економіки для реалізації всіх необхідних загальнодержавних завдань. До основних видів непрямих податків в Україні належать податок на додану вартість, акцизний податок та мито.

Чимало напрацювань щодо дослідження непрямих податків в Україні зроблено В.Л. Андрущенком, Г.В. Бех, О.Д. Василиком, В.П. Вишневським, Д.О. Волковим, Д.О. Гетманцем, С.М. Грецею, О.М. Десятнюк, Ю.Б. Івановим, Т.І. Єфименко, Л.М. Касьяненко,

А.І. Крисоватим, М.П. Кучерявенком, І.О. Луніною, І.О. Лютим, К.О. Міняйленко, А.М. Соколовською, Л.Л. Тарангул, В.М. Федосовим, С.І. Юрієм, М.В. Ярош та іншими.

Проте, незважаючи на вивчення порушеної проблеми, непрямі податки залишаються актуальними та потребують подальшого опрацювання.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі наявних теоретичних підходів до поділу податків на прямі та непрямі, визначенні поняття непрямих податків, проаналізі особливостей, ознак, позитивних та негативних рис непрямих податків в Україні і наданні пропозицій для удосконалення податкового законодавства.

Результати дослідження. Як відомо, вперше необхідності розподілу податків на прямі й опосередковані приділив увагу Дж. Локк під час дослідження природи оподаткування ще наприкінці XVII ст. Ученим було запропоновано використовувати як підставу такої класифікації критерій перекладання податків, за яким усі податки, що не перекладаються, належать до прямих, а ті, що включають механізм перекладання, – до непрямих [1, с. 121].

Як слушно зазначає Д.О. Волков [2, с. 29], серед фахівців триває дискусія щодо доцільності та обґрунтованості розподілу податків за формою оподаткування на прямі та непрямі. Ученим виділено два принципові підходи: перший полягає в тому, що такий розподіл податків не має під собою економічного підґрунтя і, відповідно, виокремлювати такі види податків недоцільно; другий підхід заснований на тому, що між податками існує ряд відмінностей, прояв яких потребує їх подальшого дослідження.

В.Л. Андрущенко [3] дійшов висновку, що на сьогодні відсутні вагомі теоретичні аргументи щодо виокремлення прямих та непрямих податків. Він указує на архаїчність та надмірні умовності такого розподілу, що не відповідає вимогам сучасного рівня фінансової науки у сфері оподаткування та фінансів. Так, на початку XX ст. відомими західними теоретиками виокремлювалося до 10 різних версій розподілу податків на прямі та непрямі. Серед них слід виділити такі: перекладність податку з виробників на споживачів; порядок оцінки платоспроможності платника податку; спосіб справляння податку; тіснота зв'язку оподаткування із платником податку чи видом діяльності; характер взаємовідносин між платниками податків та державою; регресивність податкових зобов'язань.

Слід зазначити, що саме багатогранність прояву податку потребує виокремлення та поєднання декількох ключових ознак, за якими його доцільно буде визначати як прямий чи непрямий. Такого підходу дотримуються вітчизняні фахівці І.О. Лютий, А.Б. Дрига та М.О. Петренко, які класифікують податки як прямі і непрямі за критеріями перекладності податкового зобов'язання і платоспроможності платника [4]. Відповідно, на їхню думку, непрямі податки слід трактувати як такі, що встановлюються у ціні товарів та послуг і їх розмір для окремого платника визначається величиною споживання та прямо не залежить від його доходів.

Погоджуючись із зазначеним підходом щодо визначення непрямих податків, Д.О. Волков [2, с. 30] зауважує, що характеристика згаданих критеріїв потребує певного уточнення. Слід акцентувати не на встановленні непрямих податків у цінах товарів та послуг, а на формі їх включення до ціни. Можливі два варіанти такого включення – у формі самостійного складника ціни та у формі частини об'єкта оподаткування, який є елементом ціни товару чи послуги.

Відтак виваженою є позиція поєднання декількох критеріїв для класифікації податку як прямого і, відповідно, непрямого. Одним із таких критеріїв має бути форма включення податків до ціни, тобто за непрямої форми податки включаються до ціни продукції чи послуги безпосередньо як окремий складник, а за прямої форми – як елемент бази оподаткування.

Характеризуючи податки, А.Н. Гур'єв акцентував на ряді способів поділу їх на прямі і непрямі:

а) перший спосіб виходив із виділення розходжень прямих і непрямих податків за ознакою сплати (прямі сплачуються до казни дійсними платниками; непрямі перераховуються до казни третіми особами, а потім перекладаються на дійсних платників);

б) другий спосіб припускав як критерій класифікації зовнішню ознаку способу стягнення (прямі стягуються за окладними аркушами, кадастрами; непрямі сплачуються виходячи з тарифної системи);

в) третій спосіб розглядав як основу класифікації економічну підставу стягнення податку (прямі сплачуються з виробництва; непрямі – зі споживання) [5, с. 7–10].

Вважаємо цікавим підхід до класифікації непрямих податків І.І. Кучерова, який виділяє: індивідуально-непрямі – податки щодо певних груп товарів (акцизи); універсальні – непрямі податки щодо всіх або практично всіх товарів, робіт, послуг (податок на додану вартість, податок із продажів); мита – податок, що стягується з осіб, які здійснюють експортно-імпортні операції [6, с. 39].

Як зазначає Д.О. Гетманцев [7, с. 29–30], до загальних рис непрямого податку належать такі:

– законність встановлення податку, що полягає у погодженні його визначеним Конституцією державним органом та відповідно до певної процедури (принцип, що не завжди виконується в нашій державі в частині строків внесення змін до елементів відповідних податків);

– публічність податку, що полягає в односторонній реалізації державою права на встановлення податку на власній території (реалізація податкового суверенітету), якому кореспондує публічно-правовий обов'язок платника сплачувати податок;

– обов'язковість сплати податку, що передбачає загальнообов'язковість виконання платниками їхніх публічних зобов'язань зі сплати податків;

– майновий характер податку, що передбачає його сплату передусім грошима, в окремих випадках – іншим майном;

– перехід права власності у процесі сплати податку, що передбачає примусове відчуження частини майна платника у процесі оподаткування на користь держави;

– встановлений порядок сплати податку, що передбачає належне виконання податкового зобов'язання платника податку лише у разі дотримання всіх встановлених процедур із його сплати (обрахування податку, подання декларації, сплати податку);

– нецільовий характер податку, що передбачає його зарахування до загального фонду державного або місцевого бюджету без заздалегідь встановленої мети його використання. В Україні зазначена ознака порушується саме щодо непрямих податків, цілий ряд з яких передбачає цільове використання коштів, отриманих у процесі оподаткування, як виняток із загального правила (наприклад, акцизний податок на нафтопродукти);

– примусовий платіж, що передбачає можливість державного примусу в процесі оподаткування, не виключаючи сплати податку за загальним правилом добровільно;

– безумовність, що передбачає сплату податків, незалежно від умов, та неможливість повернення сплаченого відповідно до законодавства податку;

– індивідуальна безвідплатність, що передбачає неможливість одержання платником податку індивідуального зустрічного еквівалентного задоволення від держави за сплату ним податку та водночас передбачає обов'язок держави забезпечити гарантовані соціальні стандарти життєдіяльності для власних громадян-платників податку, що мають на це право відповідно до закону.

На думку К.О. Міняйленко [8, с. 101–103], непрямі податки, на відміну від прямих: більш ефективні у фіскальному аспекті, оскільки оподатковують споживання, яке є більш стабільною і менш гнучкою величиною, ніж прибутки; від них важко ухилитись і досить легко контролювати їх сплату; регресивні в соціальному аспекті і значно впливають на загальні процеси ціноутворення. Підкреслюють такі переваги непрямих податків: регулярне надходження коштів до бюджету; регулювання деяких видів виробництва, споживання; не мають примусового характеру, оскільки визначаються розміром споживання; знімають напругу в міжрегіональному розподілі доходів, оскільки споживання більш-менш рівномірне в територіальному розрізі.

Аналізуючи особливості непрямих податків, можемо дещо узагальнити їхні ознаки та поділити їх на дві групи: загальні ознаки непрямих податків та спеціальні ознаки непрямих податків.

Так, до загальних ознак непрямих податків можемо віднести такі, як законність встановлення, публічність, обов'язковість сплати, майновий характер, перехід права власності у процесі сплати податку, встановлений порядок сплати, нецільовий характер, примусовість сплати, безумовність, індивідуальна безвідплатність.

До спеціальних ознак непрямих податків належать: відокремлення формального та реального платників податків; диференціювання складників податкового обов'язку між формальним і реальним платниками; законодавчо закріплений механізм перекладення податку з реального платника на формального; включення у вигляді надбавки до ціни реалізації товарів, робіт та послуг; швидке надходження до бюджету; відносна рівномірність надходжень у територіальному розрізі; охоплення товарів громадського споживання та послуг, робіт; застраховані від ризику несплати у разі нерентабельного виробництва, оскільки не залежать від прибутку підприємства.

Незважаючи на значні переваги й особливості непрямих податків, залишаються певні недоліки, які потребують розгляду та пошуку шляхів вирішення.

Поділяємо думку І.О. Лютого [4, с. 33], що серед властивостей непрямих податків, які загалом характеризують їх із негативного боку, слід насамперед виділити таку: сплата непрямих податків не залежить від розміру доходу їх платників. Це створює ситуацію, коли бідніше населення несе значно більший тягар сплати непрямих податків, ніж значно багатше, тобто чим нижчий рівень доходів, тим вища в них частка непрямого податку. Проте, як наголошує вчений, водночас вплив непрямих податків на зміну особистого доходу платника не такий, що безпосередньо зменшує його розмір. Частка податку є стабільною в ціні товару, і обсяг сплаченого податку повністю залежить від рівня фактичного споживання.

До інших недоліків непрямих податків можемо віднести такі: відносна (порівняно із прямими податками) дорожнеча їх адміністрування, інертність платників податку щодо податкової політики держави завдяки відсутності безпосередніх відносин із ними податкових органів (це стосується фактично кінцевої стадії споживання товару), недостатня ефективність у частині поліпшення структури споживання через зменшення в ній частки шкідливих товарів, оскільки відбувається зміщення попиту в тіньовий сектор, властивий інфляційно утворювальний елемент [4, с. 34].

Варто зазначити, що вчені по-різному трактували поняття непрямих податків.

Так, академік М.П. Кучерявенко [9, с. 60] непрямими податками називає такі, які стягуються у процесі придбання матеріальних благ та визначаються розміром споживання, включаються як надбавка до ціни реалізації товару і сплачуються споживачами.

В.Л. Андрущенко [3] під непрямими податками розуміє такі, що включаються у вигляді надбавки до цін товарів і оплачуються споживачем. Це обов'язкові платежі, які сплачуються платником опосередковано через цінові механізми. Суб'єктом оподаткування стає продавець товару, який є посередником між державою і платником (споживачем товару чи послуги).

А.М. Соколовська, Т.І. Єфименко, І.О. Луніна [10] непрямими податками називають такі, що обчислюються на основі цін або фізичних характеристик товарів і послуг, розмір яких безпосередньо не залежить від доходів платника, а визначається на основі вартісних або кількісних характеристик здійснюваних ним оподатковуваних операцій.

На думку М.В. Ярош [11, с. 4], непрямі податки – це акцизні та митні податкові платежі до бюджетів, що додаються до ціни або тарифу, стягуються з реалізації товару чи послуги, характеризуються наявністю носія податкового тягаря в особі споживача та платника податку – виробника товару чи послуги – і водночас є інструментом перерозподілу фінансових ресурсів між суб'єктами економічних відносин.

У словнику фінансово-правових термінів [12, с. 324] зазначено, що непрямі податки – це податки, які визначаються розміром споживання і не залежать від доходу чи майна

платника, є надбавкою до ціни товару чи послуги, тому їх платником є кінцевий споживач цього товару чи послуги.

Так, огляд наукових джерел дозволяє стверджувати, що досі не сформовано єдиного підходу до розуміння поняття непрямих податків в Україні. Законодавча невизначеність цієї категорії зумовлює необхідність закріплення поняття «непрямі податки» з відповідним внесенням змін та доповнень до Податкового кодексу України.

Для прикладу, Податковий кодекс Республіки Казахстан містить визначення непрямих податків. Пунктом 2 ст. 189 передбачено, що для цілей застосування міжнародних договорів непрямими податками визнаються податок на додану вартість, акцизи [13]. І хоча, на нашу думку, таке визначення не є досконалим, воно не розкриває сутності цих платежів, не дає їхньої повної характеристики, однак на законодавчому рівні закріплює перелік непрямих податків.

Враховуючи позитивний досвід Республіки Казахстан, вважаємо доцільним також законодавчо закріпити непрямі податки, визначивши вичерпний перелік таких платежів у податковому законодавстві. На сьогодні в Податковому кодексі України статтею 8 визначено поділ податків лише за територіальною ознакою на загальнодержавні та місцеві податки і збори [14].

Відтак пропонуємо доповнити ст. 14 Податкового кодексу України, виклавши її у такій редакції: «Непрямі податки – це податок на додану вартість, акцизний податок та мито, які є загальнодержавними, обов'язковими, безумовними платежами до бюджету, що включаються як елемент до ціни товару (роботи, послуги), перекладаються з реального платника на формального та стягуються відповідно до цього Кодексу та Митного кодексу України».

На нашу думку, вказані уточнення повніше врахують наявну практику адміністрування непрямих податків і сприятимуть подальшому підвищенню ефективності механізму його дії.

Висновки. 1. Аналізуючи наукові погляди про поняття, ознаки, особливості, переваги та недоліки непрямих податків, можемо дійти висновку, що серед учених так і немає однозначних позицій. Разом із тим під час розбудови податкових систем непрямим податкам відводилася значна роль. Як свідчить зарубіжний досвід, останні за умілого їх використання досить успішно виконували покладені на них функції. Загалом же співвідношення між прямими і непрямими податками має встановлюватися залежно від обраних орієнтирів та пріоритетів державної фіскальної політики. Процес подальшого вдосконалення податкового законодавства щодо непрямих податків у нашій державі потребує виваженого підходу як науковців, так і практиків для досягнення певного балансу між прямими та непрямими податками, максимальної рівноваги фіскального та регулювального потенціалів непрямих податків.

2. З огляду на особливості непрямих податків запропоновано виділити їхні загальні та спеціальні ознаки.

Так, до загальних ознак непрямих податків можемо віднести такі: законність встановлення, публічність, обов'язковість сплати, майновий характер, перехід права власності у процесі сплати податку, встановлений порядок сплати, нецільовий характер, примусовість сплати, безумовність, індивідуальна безвідплатність.

До спеціальних ознак непрямих податків належать: відокремлення формального та реального платників податків; диференціювання складників податкового обов'язку між формальним і реальним платниками; законодавчо закріплений механізм перекладення податку з реального платника на формального; включення у вигляді надбавки до ціни реалізації товарів, робіт та послуг; швидке надходження до бюджету; відносна рівномірність надходжень у територіальному розрізі; охоплення товарів громадського споживання та послуг, робіт; застраховані від ризику несплати у разі нерентабельного виробництва, оскільки не залежать від прибутку підприємства.

3. Враховуючи законодавчу невизначеність категорії «непрямі податки», вважаємо доцільним закріпити це поняття з відповідним внесенням змін та доповнень до ст. 14 Податко-

вого кодексу України, виклавши її у такій редакції: «Непрямі податки – це податок на додану вартість, акцизний податок та мито, які є загальнодержавними, обов'язковими, безумовними платежами до бюджету, що включаються як елемент до ціни товару (роботи, послуги), перекладаються з реального платника на формального та стягуються відповідно до цього Кодексу та Митного кодексу України».

Список використаних джерел:

1. Кулишер И.М. Очерки финансовой науки. Петроград, 1919. 252 с.
2. Волков Д.О. Удосконалення системи непрямого оподаткування в контексті реформування державних фінансів України. Економіка промисловості. 2008. № 4. С. 28–36.
3. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в XX столітті (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). Львів: Каменяр, 2000. 305 с.
4. Лютий І.О., Дрига А.Б., Петренко М.О. Податки на споживання в економіці України: монографія. Київ: Знання, 2005. 335 с.
5. Гурьев А.Н. Прямые и косвенные налоги: PRO и CONTRA. Санкт-Петербург, 1893. 120 с.
6. Кучеров И.И. Налоговое право России: курс лекций. Москва: ЮрИнформ, 2001. 360 с.
7. Гетманцев Д.О., Форсюк В.Л., Бєліцький І.С. Теорія, принципи та історія податку. Правовий аспект: наук.-практ. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 496 с.
8. Міняйленко К.О. Економічна сутність прямого і непрямого оподаткування в Україні. Управління розвитком. 2014. № 5. С. 101–103.
9. Податкове право України: навч. посібник / за ред. М.М. Кучерявенка. Харків: Право, 2010. 256 с.
10. Соколовська А.М., Єфименко Т.І., Луніна І.О. Система податкових пільг в Україні у контексті європейського досвіду / за заг. ред. А.М. Соколовської. Київ: НДФІ, 2006. 320 с.
11. Ярош М.В. Реформування непрямого оподаткування в Україні в умовах інтеграції до ЄС: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.00.08. Київ, 2018. 20 с.
12. Словник фінансово-правових термінів / за заг.ред. Л.К. Воронової. Київ: Алерта, 2011. 558 с.
13. О налогах и других обязательных платежах в бюджет: Кодекс Республики Казахстан (Налоговый кодекс). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637&doc_id2=36148637 (дата звернення: 14.11.2018).
14. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–17.

БОНДАРЕНКО І. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фінансового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.73

ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОГО РЕЗИДЕНТСТВА ФІЗИЧНИХ ОСІБ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Власник землі обов'язково є громадянином тієї країни,
де розміщений його маєток.
Власник капіталу є, за суттю, громадянином усього світу
і аж ніяк не завжди має бути прив'язаним
до будь-якої окремої країни.
А. Сміт

Статтю присвячено дослідженню інституту резидентства фізичної особи в умовах глобалізації та сучасних умовах актуального міжнародного співробітництва України.
Ключові слова: *фізична особа, податковий резидент, критерії.*

Статья посвящена исследованию института налогового резидентства физического лица в условиях евроинтеграции Украины. Автором проанализирован перечень критериев, необходимых для определения налогового резидентства физических лиц.
Ключевые слова: *физическое лицо, налоговый резидент, критерии.*

The article is devoted to study the institution of tax residency of an individual. The criteria for attributing an individual to the residence of separate country.
Key words: *individual, tax resident, criteria.*

Вступ. У контексті міжнародного співробітництва України з фінансово-податкових питань, отримання безвізового режиму та світової глобалізації економіки особливої актуальності набуває дослідження питань податкового резидентства і фізичних осіб як платників податків та окреслення критеріїв такого резидентства.

Серед учених, які досліджували деякі питання визначення податкового резидентства фізичних осіб, слід виокремити О.В. Бризгаліна, Л.І. Вдовічену, О.С. Грачову, П. Клінфельда, І.Є. Криницького, І.І. Кучерова, М.П. Кучерявенка, Ю.Г. Козака, С.Г. Пепеляєва, С.С. Тараєва, О.В. Церковного, О.А. Шахматьєва, Н.В. Шкільову, О.В. Щербанюка та інших. Однак спеціального дослідження критеріїв визначення фізичної особи резидентом тієї чи іншої держави на сьогодні в Україні не існує.

Постановка завдання. Мета статті полягає у спробі сформулювати критерії та особливості визначення податкового резидентства фізичних осіб в Україні та громадян України у світі.

Результати дослідження. Податково-правові норми діють на певній території та стосовно деяких осіб. При цьому важливо зауважити, що в основі оподаткування лежать два основні принципи:

1. Принцип рівності в податковій сфері іноземців, осіб без громадянства та громадян країни, на території якої вони отримують доходи [1, с. 212].

2. Право країни, громадяни якої отримують доходи за її межами, оподатковувати ці доходи, і кошти використовувати на розвиток її територій [2, с. 13].

Податкова юрисдикція країни розповсюджується не тільки на певну територію, але й на осіб, які деяким чином пов'язані із цією територією. Для визначення такого зв'язку в міжнародному податковому праві є два інститути:

– інститут резидентства;

– інститут податкового доміцилію.

Правовий зв'язок країни та фізичної особи, що проявляється у сукупності їхніх взаємних прав та обов'язків, визначається інститутом громадянства. Обсяг останніх є відображенням інституту податкового резидентства фізичної особи та передбачає відсутність стійкого зв'язку у взаємовідносинах громадянина і держави.

Принцип резидентства полягає в тому, що всі резиденти, визнані згідно з податковим законодавством країною, оподатковують абсолютно всі свої доходи: отримані як на території цієї країни, так і за її межами, тобто несуть повну податкову відповідальність. А нерезиденти оподатковують лише доходи, отримані на території цієї країни, тобто несуть обмежену податкову відповідальність.

Інститут податкового доміцилію щодо фізичних осіб використовується як місце постійного перебування (проживання) фізичної особи. Критерій доміцилію для визначення податкового статусу фізичних осіб застосовує, наприклад, Франція (поряд із громадянством), Велика Британія, Швейцарія та інші країни.

Принцип територіальності об'єкта оподаткування полягає в тому, що податки утримуються з доходів, отриманих на території певної держави. Відповідно, доходи, отримані за межами цієї країни, звільняються від оподаткування. За загальним правилом, податкове законодавство держави реалізується в межах її території. Однак із цього правила можливі винятки. Прикладом різних кордонів сфери дії загального та фіскального суверенітетів є складні податкові взаємовідносини Великобританії та Північної Ірландії. Частиною «королівських володінь» є острови Гернсі, Джерсі, Мен і Британські заморські території (Гібралтар, Бермуди і таке інше). Із часом багато цих земель перетворилися на найбільші офшорні центри, що приваблюють низькими податковими ставками, відмінними від податкових ставок Великої Британії загалом, однак при цьому бізнесу надаються ті самі гарантії, що й у Великій Британії. Також на цих територіях діє власне податкове законодавство, а не норми податкового права Англії, тобто податковий суверенітет Великої Британії на ці території не розповсюджується [3, с. 49].

Таким чином, перший принцип бере за критерій місце перебування платника податків. Принцип територіальності ж базується на національній належності джерела доходу. Використання цього принципу щодо об'єкта є досить складним, бо сукупність фактичних ознак об'єкта оподаткування не завжди має матеріальне втілення, відповідно до якого можливо було б визначити його територіальну приналежність.

Дуже вдало зазначає С.Г. Пепеляєв, що за фактичними ознаками можливо встановити територіальну приналежність лише тих об'єктів оподаткування, предмет яких із погляду цивільного права можливо визначити як річ. Але коли об'єктом податку є майнові та виключні права, то за фізичними ознаками визначити територіальну приналежність останнього досить важко.

Використання будь-якого зі згаданих принципів за умов однакового застосування всіма країнами світу виключало би будь-яку можливість міжнародного подвійного оподаткування. Однак податкове законодавство різних країн базується на різних принципах. Так, США, Росія та Україна беруть за основу принцип резидентства. Інші країни Європи та держави Латинської Америки – принцип територіальності.

Так, у країнах, громадяни та компанії яких отримують значно більші суми доходів від діяльності за межами держави та від капіталів, що розміщені за кордоном, найчастіше вико-

ристовується принцип резидентства щодо розмежування податкових юрисдикцій. А в країнах, у економіці яких значну роль відіграють іноземні капітали, все більше застосовується принцип територіальності [4, с. 99]. Тому на практиці виникає дуже багато проблем з усуненням міжнародного подвійного оподаткування.

Велике значення у міжнародних податкових відносинах має застосування загальних міжнародно-правових принципів: принципу недискримінації, згідно з яким фізичним особам однієї країни надаються умови оподаткування не гірші, ніж ті, що надаються фізичним особам будь-якої іншої країни; принципу взаємності, відповідно до якого іноземним суб'єктам надаються аналогічні права й обов'язки у сфері оподаткування тим, якими користуються національні суб'єкти на території відповідної країни [5, с. 365].

У нашій державі запроваджено принцип резидентства. Відповідно до Податкового кодексу України, резидент-фізична особа – це людина, яка проживає в Україні. Цивільним кодексом України (ст. 29) визначено, що місцем проживання фізичної особи є житло, у якому вона перебуває постійно або тимчасово. Для цілей оподаткування важливо вказати і місце проживання малолітніх та неповнолітніх осіб, бо вони визначені податковим законодавством як самостійні платники податків, хоч і мають неповну дієздатність.

Так, фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Місцем проживання фізичної особи віком від десяти до чотирнадцяти років є місце проживання її батьків (усиновителів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, у якому вона проживає, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновителями, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна.

У разі спору місце проживання фізичної особи віком від десяти до чотирнадцяти років визначається органом опіки або судом. Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десяти років, є місце проживання її батьків (усиновителів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, у якому вона проживає. Місцем проживання недієздатної особи є місце проживання її опікуна або місцезнаходження відповідної організації, яка виконує щодо неї функції опікуна.

Однак важливо зауважити, що фізична особа може мати кілька місць проживання. Якщо так, то як визначити резидентство фізичної особи, яка має два та більше місць проживання, що не заборонено українським законодавством? У такому разі Податковий кодекс України вводить поняття постійного місця проживання. На підтвердження цього Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» визначає резидентом фізичну особу (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства), яка має постійне місце проживання на території України, зокрема ту, яка тимчасово перебуває за кордоном. А нерезидентом – фізичну особу (іноземні громадяни, громадяни України, особи без громадянства), яка має постійне місце проживання за межами України, зокрема ту, яка тимчасово перебуває на території України.

І в податковому, і у валютному законодавстві встановлюється термін постійного місця проживання, кількісне визначення якому не надається чинним законодавством. Тому поряд з ознакою присутності встановлюються й інші критерії, що можуть реально довести статус резидента для фізичної особи.

Критерії податкового резидентства визначаються на: а) міжнародному (універсальному) рівні (в рамках типових конвенцій); б) міждержавному рівні (в рамках двосторонніх договорів); в) національному рівні (в рамках приписів національного податкового законодавства) [6, с. 4].

Важливо наголосити, що принцип резидентства виконує фіскальну функцію бюджету. Логічно, що абсолютно всі країні встановлюють жорсткі критерії резидентства для визначення широкого кола іноземців у статусі резидента. В умовах глобалізації та космополітизму важливим питанням є формулювання чітких критеріїв резидентства. Звичайно, розвинені демократії світу розробили уніфіковані правила визначення резидентства, не порушуючи

податковий суверенітет кожної окремої держави. Українське податкове законодавство сформулювало майже всі критерії, вироблені світовою податковою практикою роками.

Так, критерій фізичної присутності найбільш розповсюджений. Він використовується, у комплексі з іншими, багатьма країнами світу. Критерій місця перебування застосовується шляхом його уточнення за допомогою темпорального критерію, який розкривається через встановлення кількості календарних днів перебування фізичної особи на території конкретної країни, що необхідно для визначення такої особи як податкового резидента, наприклад, у Канаді та Австрії.

У деяких країнах періодом для визначення резидентства є не календарний рік, а податковий, який не співпадає з календарним. При цьому варто вказати, що для деяких країн податковий рік не завжди співпадає з бюджетним (fiscal, financial or budget year). Так, у всіх країнах ЄС, Китаї, Ізраїлі, Південній Кореї, Тайвані, ОАЕ, Бразилії, Колумбії, Індонезії, Мексиці, Макао, Таїланді, Сінгапурі та Катарі бюджетний рік розпочинається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня. В Австралії, Бангладеші, Єгипті, Новій Зеландії, Пакистані фіскальний рік починається 1 липня і триває до 31 червня. У Великій Британії, Ірландії, Канаді, Гонконзі, Індії, Японії, Південній Африці фінансовий рік починається 1 квітня і триває до 31 березня. У Сполучених Штатах Америки, Коста Ріці федеральний фіскальний рік починається 1 жовтня і закінчується 31 вересня. Винятком є Велика Британія, де податковий рік (tax year) починається 6 квітня і закінчується 5 квітня наступного року [7].

Законодавство більшості країн світу передбачає необхідність регулярного підтвердження зв'язку суб'єкта оподаткування з територією країни, встановлення фактичної присутності особи у державі протягом певного часу. Підтвердження має бути здійснено особисто та мати заявний характер. Подана фізичною особою інформація розглядається спеціально уповноваженими податковими органами окремої країни. Стосовно такої заяви приймається рішення щодо визначення фізичної особи податковим резидентом цієї країни та обсягу його податкового обов'язку з усіх доходів, що мають бути отримані як у межах цієї країни, так і за її кордоном з урахуванням міжнародних правил усунення подвійного оподаткування, які діють згідно з міжнародними угодами між цими країнами.

Варто погодитися з думкою С.Г. Пепеляєва, що, визначаючи податковий статус фізичної особи, слід використовувати комплекс таких ознак:

– тест фізичної присутності;
– тест місця розташування звичного (постійного) житла;
– тест центру життєвих інтересів;
– тест місця звичайного проживання;
– тест громадянства;
– домовленості фінансових (податкових) органів.

Важливо розуміти, що міжнародними угодами встановлюється саме вищевказана чітка послідовність застосування згаданих критеріїв для визначення місця проживання особи. Якщо ж у результаті все одно неможливо визначити країну, де особа має постійне місце проживання, то таке питання вирішується у процесі переговорів податкових та фінансових органів зацікавлених держав [8, с. 123–124].

Двосторонні переговори між країнами оформлюються міжнародно-правовими угодами, які в обов'язковому порядку повинні бути ратифіковані обома країнами, після чого вони стають частиною вітчизняного законодавства та вирішують питання подвійного оподаткування і податкового резидентства. Відповідно до Листа Фіскальної служби України «Щодо міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування» від 2 січня 2018 р. № 78/7/99-99-01-02-17, Україна із 72 державами світу уклала такі угоди.

Варто зауважити, що в різних країнах питання про порядок гармонізації міжнародних податкових угод з національною правовою системою вирішується по-різному. Можливо виділити три основні підходи до розв'язання цієї проблеми:

– міжнародна податкова угода стає частиною національної правової системи з моменту її укладання;

– для гармонізації необхідне спеціальне схвалення будь-якого державного органу, найчастіше парламенту;

– для гармонізації міжнародної податкової угоди з національною правовою системою необхідне прийняття спеціального закону.

Якщо ж доведена гармонізація міжнародної податкової угоди, то на практиці застосування останньої виникає дуже багато питань щодо визначення статусу податкового резидента в умовах його постійного переміщення між країнами за наявності економічних інтересів у кількох державах світу. Відтак іноземними країнами використовується заявний принцип самостійного визначення фізичною особою свого резидентства в певний період часу з використанням пріоритетності вищевказаних ознак. Фізична особа напередодні певного податкового періоду повинна самостійно звернутися до податкових органів із заявою про визначення свого податкового статусу з обов'язковим викладенням мотивів вибору певного резидентства.

Реалізуючи вказану процедуру, 23 липня 2018 р. в Лондоні в.о. Міністра фінансів Оксана Макарова підписала Багатосторонню конвенцію щодо вживання заходів, які стосуються угод про оподаткування, для протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування (Багатостороння конвенція MLI – Multilateral Instrument). Підписання конвенції є частиною Плану дії BEPS (Base Erosion and Profit Shifting).

Через прогалини та неузгодженості в національному та міжнародному податковому законодавстві міжнародні компанії зменшують або уникають зобов'язань зі сплати податку на прибуток. Таким чином, держави втрачають надходження до бюджету. Аби уникнути цього, 1 січня 2017 р. Україна приєдналась до Програми розширеного співробітництва в рамках ініціативи Організації економічного співробітництва і розвитку (далі – ОЕСР).

Країни-члени ОЕСР розробили План дій для боротьби з розмиванням бази оподаткування і виведенням прибутку з-під оподаткування (далі – План дій BEPS). Він включає 15 кроків, що торкаються різних сфер протидії агресивному податковому плануванню. Обов'язковими до виконання Україною (мінімальний стандарт Плану дії BEPS) є 4 кроки: крок 5: «Удосконалення заходів боротьби з податковими зловживаннями»; крок 6: «Недопущення зловживання пільгами, передбаченими двосторонніми угодами»; крок 13: «Рекомендації про документації із трансфертного ціноутворення та розкриття інформації у країнах»; крок 14: «Удосконалення процедури взаємного узгодження шляхом вирішення спорів».

Перегляд конвенцій із кожною країною окремо, подальше підписання протоколів і їхня ратифікація в парламенті є дуже складним і тривалим процесом, який може розтягнутися на багато років. Саме для більш оперативного перегляду міжнародних конвенцій і був розроблений 15-й крок Плану дій BEPS – MLI. Підписавши та ратифікувавши Конвенцію MLI, Україна отримує можливість одночасного внесення змін до всіх або деяких чинних конвенцій про уникнення подвійного оподаткування. Таким чином, підписавши та ратифікувавши Конвенцію MLI, Україна одночасно виконує крок 6 та крок 14 Плану дій BEPS.

Так, 25 жовтня 2018 р. Міністерство фінансів України та Національний банк України оприлюднили проект Закону України «Про внесення змін у Податковий кодекс України з метою імплементації Плану протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування» [9]. Серед новел слід виділити такі особливо критичні: розкриття фізичними особами-резидентами України власної участі в іноземних компаніях, які вони контролюють, та правила оподаткування таких компаній (статус резидентства); обмеження видатків на фінансові операції з пов'язаними особами; запобігання зловживанням у зв'язку з використанням договорів про уникнення подвійного оподаткування; запобігання штучному визнанню статусу постійного представництва; правила звітності у розрізі країн для міжнародних компаній.

Важливо дотримуватися принципу недискримінації, який є спеціальною юридичною формою закріплення принципу справедливості, що зумовлюється його роллю у збалансуванні міри податкових зобов'язань платника податків перед бюджетами різних держав. При цьому відзначається надімперативний характер цього принципу та можливість його

застосування як своєрідного техніко-юридичного прийому в подоланні колізійності приписів національного законодавства, на що справедливо вказує О.В. Церковний [6, с. 4].

Приємною подією є прийняття Закону України «Про валюту та валютні операції» від 21 червня 2018 р. [10], згідно з положеннями якого дозволений вільний рух валюти. Згаданий Закон встановлює європейські правила обігу валюти як для юридичних, так і для фізичних осіб. Лібералізація валютного ринку є необхідною частиною виконання прийнятих Україною зобов'язань згідно з Угодою про асоціацію, зокрема щодо впровадження принципів регулювання руху капіталу ЄС (за Директивою Ради ЄЕС від 24 червня 1988 р. № 88/361/ЄЕС). Однак після введення в дію Закону це може привести до відтоку іноземної валюти з України та девальвації гривні. Закон встановлює принцип щодо валютних відносин: дозволено все, що не заборонено. На сьогодні практично всі легальні валютні операції могли бути здійснені лише за умови надання індивідуальної ліцензії Національного банку України.

Результатом указаної лібералізації у процесі реалізації іноземних інвестиційних інтересів є набування таким інвестором-фізичною особою статусу податкового резидента іноземної держави. Влучно вказують спеціалісти-практики, що до перевагами отримання такого статусу є: більш низька ставка податку на певні доходи (або повне звільнення від сплати податків); можливість задекларувати дохід, що дозволяє безперешкодно ним розпоряджатися (купувати активи, здійснювати інвестиційну діяльність). Але не варто забувати і про те, що ставка податку для нерезидента за деякими доходами із джерела їх походження в Україні вища, ніж для резидента. Для уникнення потенційно можливих ризиків слід заздалегідь здійснити податкове планування, що дозволить правильно задекларувати й отримати чистий капітал, зароблений в інших юрисдикціях [11, с. 17].

Висновки. Отже, звертаємо увагу, що найближчим часом (згідно із правилами BEPS) буде реалізовано електронний обмін між країнами інформацією про отримання доходів або ведення підприємницької чи некомерційної діяльності фізичних осіб, які є громадянами іншої договірної держави. У результаті цього Україна, поряд з іншими державами, отримає інформацію про доходи фізичних осіб, які мають статус податкового резидента окремої країни. Виходячи з розуміння того, що податкові ставки в Україні щодо податку на майно та доходи фізичних осіб значно нижчі, ніж у багатьох країнах світу, кількісно (фіскально) виграють у цьому сенсі іноземні держави. Однак водночас Україна отримає доступ до інформації про податкове резидентство громадян України та кількісне розуміння їхнього іноземного доходу, виходячи з майбутньої валютної лібералізації.

Список використаних джерел:

1. Кучерявенко Н.П. Налоговое право: учебник. Харьков: Консум, 1997.

2. Пепеляев С.Г. Подоходный налог: принцип и структура. Москва, 1993.

3. Международное налоговое право: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / отв. ред. А.А. Копина, А.В. Реут. Москва: Юрайт, 2018. 243 с.

4. Крохина Ю.А. Налоговое право: учебник для студ. вузов, обучающихся по направлению 521400 «Юриспруденция» и по специальностям 021100 «Юриспруденция», 023100 «Правоохранительная деятельность». Москва, 2006. 383 с.

5. Международное право / под ред. Г.И. Тюнкина. Москва, 1994.

6. Церковний О.В. Правове регулювання резидентства платників податків: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2017. 20 с.

7. Fiscal year. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Fiscal_year/.

8. Налоговое право: учебник для вузов / под ред. С.Г. Пепеляева. Москва, 2015. 796 с.

9. Про внесення змін до Податкового кодексу України з метою імплементації Плану протидії розмиванню бази оподатковування та виведенню прибутку з-під оподаткування: проект Закону України. URL: https://bepsinua.bank.gov.ua/beps/src/files/Project_BEPSinUA_20181024.pdf.

10. Про валюту та валютні операції: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2473-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19.

11. Богатир В.С., Ярош Я.М. Особливості визначення податкової резидентності фізичних осіб: практичні аспекти. Юридичний вісник України. 2018. № 3. С. 12–17.

ШЕВНІН С. М.,
аспірант кафедри адміністративної діяльності поліції
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК [336.14:061.1]:354.31(477)

ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду бюджетного фінансування діяльності Міністерства внутрішніх справ України. Аналізуються види та обсяги бюджетних видатків за 2014–2018 роки. Запропоновано виділення окремих категорій видатків із Державного бюджету України на забезпечення соціальних гарантій працівникам поліції, які передбачені чинним Законом України «Про Національну поліцію».

Ключові слова: *фінансування Міністерства внутрішніх справ України, Державний бюджет України, форми управління бюджетними коштами, розподіл бюджетних коштів, використання бюджетних коштів.*

Статья посвящена рассмотрению бюджетного финансирования деятельности Министерства внутренних дел Украины. Анализируются виды и объемы бюджетных расходов за 2014–2018 годы. Предложено выделение отдельных категорий расходов из Государственного бюджета Украины на обеспечение социальных гарантий работников полиции, предусмотренных действующим Законом Украины «О Национальной полиции».

Ключевые слова: *финансирование Министерства внутренних дел Украины, государственный бюджет Украины, формы управления бюджетными средствами, распределение бюджетных средств, использование бюджетных средств.*

The article is devoted to consideration of budget financing of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The types and volumes of budget expenditures for 2014–2018 years are analyzed. It is proposed to allocate certain categories of expenditures from the state budget of Ukraine to provide social guarantees to the police, which are provided by the current Law of Ukraine "On National Police".

Key words: *financing of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, state budget of Ukraine, forms of management of budget funds, distribution of budget funds, use of budget funds.*

Вступ. Актуальність обраної тематики пов'язана з нагальною потребою забезпечення ефективної роботи Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС), виконання поставлених завдань, що є можливим лише за умов відповідального розподілення та використання бюджетних коштів. Доцільно з'ясувати генезу розподілення та використання бюджетних коштів протягом останніх років, встановити, наскільки ефективним і достатнім є державне фінансування Міністерства внутрішніх справ України.

Певна кількість досліджень пов'язана з тим чи іншим напрямом фінансового забезпечення діяльності МВС, зокрема С.М. Рогозін звертає увагу на фінансове забезпечення інформаційно-аналітичного забезпечення запобігання економічній злочинності [1, с. 72–73]. Т.О. Тихомирова [2, с. 9–10] досліджувала стан медичного забезпечення органів внутрішніх справ, М.С. Бідюкова – стан житлового забезпечення [3, с. 13]. Окремі дослідження визначали загальну характеристику соціального забезпечення працівників органів внутрішніх справ. Водночас відкритим залишається питання визначення основних напрямів розподілу та використання бюджетних коштів, що відбувається протягом останніх років, у взаємозв'язку з реформою поліції України.

Постановка завдання. Мета статті – здійснення загальної характеристики сучасного стану сфери бюджетного фінансування видатків на забезпечення діяльності Міністерства внутрішніх справ України, виявлення позитивних і негативних тенденцій та надання пропозицій щодо напрямів розподілу й використання бюджетних коштів МВС.

Результати дослідження. Видається, що ефективність розподілу та, відповідно, використання бюджетних коштів має, насамперед, виявлятися у тому, чи вдалося досягнути кожної конкретної з поставлених цілей. Хоча така позиція повністю відповідає змісту викладеного ст. 7 Бюджетного кодексу України [4] принципу ефективності та результативності. Сьогодні в Україні практично відсутній ефективний правовий механізм визначення аналізу та перевірки цілей, що ставляться розпорядниками бюджетних коштів для забезпечення їх реалізації за бюджетні кошти. Одним із показників ефективності розподілу та використання бюджетних коштів МВС є комплексний розвиток усієї системи МВС та досягнення позитивних результатів за визначеними пріоритетними напрямами діяльності. Найбільш яскраво виділити пріоритетні напрями діяльності МВС можливо шляхом аналізу рівня їх фінансування (табл. 1).

Вочевидь, передбачена в Державному бюджеті України на 2014 р. окрема графа видатків «Забезпечення захисту прав і свобод громадян, суспільства і держави від протиправних посягань, охорона громадського порядку та протидія незаконній міграції» фактично є тотожною графі бюджетних видатків «Реалізація державної політики у сфері внутрішніх справ, забезпечення виконання завдань і функцій органів, установ і закладів Міністерства внутрішніх справ України», яка передбачена в Державному бюджеті України на 2018 р.

На основі аналізу даних, що наведені в таблиці[1], можна зробити висновок про тенденцію зростання загального обсягу бюджетних коштів, спрямованих на фінансування МВС. Водночас варто проаналізувати й негативні тенденції, що звертають на себе увагу на підставі означених в указаній таблиці даних.

Відповідно до наведених в таблиці даних до 2018 р. практично не спостерігається зростання бюджетних витрат на наукове та інформаційно-аналітичне забезпечення за-

[1] Показники таблиці розраховані на підставі: 1) Додаток № 1 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 р.»: Закон України «Про Державний бюджет України на 2014 р.» від 15квітня 2016 р. № 719-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 9. Ст. 93; 2) Додаток № 1 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2015 р.»: Закон України «Про Державний бюджет України на 2015 р.» від 29 жовтня 2015 р. № 80-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 5. Ст. 37; 3) Додаток № 1 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2016 р.»: Закон України «Про Державний бюджет України на 2016 р.» від 28 грудня 2016 р. № 928-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 5. Ст. 54; 4) Додаток № 1 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2017 р.»: Закон України «Про Державний бюджет України на 2017 р.» від 2 грудня 2017 р.» № 1801-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 3. Ст. 31; 5) Додаток № 1 до Закону України «Про Державний бюджет України на 2018 р.»: Закон України «Про Державний бюджет України на 2018 р.» від 22 серпня 2018 р. № 2246-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 3–4. Ст. 26.

Таблиця 1

Видатки Державного бюджету України на Міністерства внутрішніх справ України (2014–2018 рр.) (тис. грн.)

Класифікація видатків державного бюджету	2014	2015	2016	2017	2018
Міністерство внутрішніх справ України	17 906 291,2	33 771 154,7	44 145 598,09	54 835 304,8	65 988 309,1
Апарат Міністерства внутрішніх справ України	12 944 883,6	16 420 372,0	4 831 260,8	5 508 098,0	7 138 200,0
Керівництво та управління діяльністю Міністерства внутрішніх справ України	301 046,9	360 637,4	341 183,9	278 221,9	348 331,4
Реалізація державної політики у сфері внутрішніх справ, забезпечення виконання завдань і функцій органів, установ і закладів Міністерства внутрішніх справ України	–	–	2 377 260,3	4 390 512,8	4 390 512,8
Підготовка кадрів для органів внутрішніх справ вищими закладами освіти III і IV рівнів акредитації Державний бюджет України 2014–2015 рр. Підготовка кадрів вищими навчальними закладами із специфічними умовами навчання Державний бюджет України 2016–2018 рр.	669 871,5	728 164,8	1 032 402,2	1 136 404,3	1 472 998,3
Медичне забезпечення працівників Міністерства внутрішніх справ України, поліцейських і працівників Національної поліції України	539 337,9	556 645,4	1 036 695,3	1 137 951,8	–
Наукове та інформаційно-аналітичне забезпечення заходів із боротьби з організованою злочинністю і корупцією	3 569,4	4 188,8	4 135,2	4 138,9	4 696,1
Державна підтримка фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України на організацію та проведення роботи з розвитку фізичної культури та спорту серед працівників і військовослужбовців правоохоронних органів	14 640,4	10 606,1	16 812,7	18 905,7	21 661,4
Створення єдиної авіаційної системи безпеки та цивільного захисту (передбачене в Державному бюджеті України на 2018 р.)	–	–	–	–	900 000,0
Видатки для Міністерства внутрішніх справ України на реалізацію заходів щодо підвищення обороноздатності й безпеки держави (передбачене в Державному бюджеті України на 2017 р.)	–	–	–	500 000,0	–
Дошкільна освіта та заходи з позашкільної роботи з дітьми працівників, осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ	70 728,4	77 401,4	22 771,2	–	–
Участь органів внутрішніх справ у міжнародних миротворчих операціях	10 694,0	10 721,0	–	–	–
Забезпечення захисту прав і свобод громадян, суспільства та держави від протиправних посягань, охорона громадського порядку та протидія незаконній міграції	11 334 995,1	14 672 007,1	–	–	–
Будівництво (придбання) житла для осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ (передбачене в Державному бюджеті України на 2016 р.)	–	–	–	–	–

ходів із боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Водночас сучасні тенденції інформаційного розвитку вимагають постійного вдосконалення, що практично неможливо без відповідного фінансового забезпечення. В основі наукового та інформаційно-аналітичного забезпечення заходів із боротьби з організованою злочинністю та корупцією перебуває діяльність, яка спрямована на пошук, відбір, накопичення, систематизацію, аналіз, зберігання та використання уповноваженими суб'єктами необхідної інформації з метою забезпечення запобігання, припинення порушень встановленого правопорядку та притягнення винних до відповідальності. Інформаційний потік має потребу в постійному вдосконаленні моделі формування, аналізу та використання даних. С.М. Рогозін у своєму дослідженні звертає увагу на необхідність розроблення та впровадження інформаційних технологій, що дали б змогу оперативно обробляти та використовувати значний масив даних, які накопичуються в базах даних тих правоохоронних органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю [1, с. 72–73]. Варто підкреслити, що сучасні інформаційно-технічні виклики повинні знайти адекватне відображення в удосконаленні інформаційно-технологічного забезпечення МВС, що безпосередньо пов'язано з підвищенням ефективності його роботи та вирішенням поставлених чинним законодавством завдань. У зв'язку з цим доцільно забезпечити належне бюджетне фінансування.

Дані, наведені в таблиці, показують щорічне, починаючи з 2016 р., зростання видатків бюджетних коштів на державну підтримку фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України, на організацію та проведення роботи з розвитку фізичної культури та спорту серед працівників і військовослужбовців правоохоронних органів. У постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України на організацію та проведення роботи з розвитку фізичної культури та спорту серед працівників і військовослужбовців правоохоронних органів» від 4 квітня 2011 р. [5] визначаються напрями використання бюджетних коштів на розвиток професійно-прикладних видів спорту, зокрема бюджетні кошти витрачаються на організацію роботи із створення належних умов для розвитку фізичної культури та спорту серед працівників і військовослужбовців правоохоронних органів; організаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності товариства; підтримання в належному стані спортивних баз товариства.

З наведеного можна зробити висновок про досить детальне регулювання спрямованості бюджетних коштів, які надходять на підтримку фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України та організацію й проведення роботи з розвитку фізичної культури та спорту серед працівників і військовослужбовців правоохоронних органів. Вочевидь, розглядувана категорія витрат бюджетних коштів має особливе і навіть пріоритетне значення, порівняно, зокрема, з бюджетним фінансуванням наукового та інформаційно-аналітичного забезпечення заходів із боротьби з організованою злочинністю та корупцією, що не можна виправдати з погляду основних завдань діяльності МВС. Необхідне збалансоване та обачливе розподілення бюджетних коштів, спрямоване на забезпечення виконання завдань МВС, які прямо передбачені «Положенням про Міністерство внутрішніх справ України» [6].

Як видно з наведеної в таблиці інформації, в Державному бюджеті України на 2018 р. [7] повністю відсутнє медичне забезпечення працівників Міністерства внутрішніх справ України, поліцейських і працівників Національної поліції України як окрема категорія бюджетного забезпечення.

Медичне забезпечення працівників Міністерства внутрішніх справ України, поліцейських і працівників Національної поліції України має особливе значення для безпосередньої реалізації передбаченого ст. 49 Конституції України права кожного на здоров'я. До основних завдань медичного забезпечення можна зарахувати попереднє, дослужбове дослідження стану здоров'я кандидатів на службу в структурі МВС, щорічні огляди, які мають особливе профілактичне значення для визначення захворювань, зокрема зумовлених професійною діяльністю співробітників МВС.

Відповідно до ст. 95 Закону України «Про Національну поліцію» [8] поліцейським гарантується безоплатне медичне забезпечення в закладах охорони здоров'я Міністерства внутрішніх справ України. У разі відсутності за місцем проходження служби, місцем проживання або тимчасового перебування поліцейських закладу охорони здоров'я Міністерства внутрішніх справ України чи відповідних відділень або спеціального медичного обладнання, необхідного для надання медичної допомоги, а також у невідкладних випадках медична допомога надається державними або комунальними закладами охорони здоров'я. Тобто чинне законодавство сьогодні з урахуванням наявної в країні медичної реформи залишає медичне обслуговування МВС у віданні спеціалізованих медичних установ.

У літературі було запропоновано декілька шляхів можливого розвитку медичного забезпечення органів внутрішніх справ [2, с. 7]. З них законодавець обрав саме шлях реорганізації чинної системи медичного забезпечення органів внутрішніх справ через поступову трансформацію бюджетної форми в бюджетно-страхову, проте страхова система медичного обслуговування сьогодні не є повністю завершеною. Тому на підставі викладеного треба підкреслити необґрунтованість виключення з Державного бюджету України окремої групи видатків на медичне забезпечення працівників Міністерства внутрішніх справ України, поліцейських і працівників Національної поліції України.

Медичне забезпечення працівників Міністерства внутрішніх справ України, поліцейських і працівників Національної поліції України є лише одним із складових елементів їхнього соціального захисту, які потребують виділення відповідних бюджетних коштів.

Деякі автори звертають особливу увагу на проблему житлового забезпечення поліцейських [3, с. 13]. Згідно із ст. 96 Закону України «Про Національну поліцію» [8] поліцейські забезпечуються житлом на підставах і в порядку, визначених житловим законодавством. Поліцейським, які згідно із законом визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов, житлова площа надається в першочерговому порядку. На підставі аналізу норм чинного житлового законодавства М.В. Романенко доходить висновку, що Законом України «Про Національну поліцію» не зазначена обов'язковість і необхідність внесення поліцейських, що потребують поліпшення житлових умов, до Єдиного державного реєстру громадян, які потребують поліпшення житлових умов [9]. Видається, що відсутність такої норми прямо пов'язана з відсутністю бюджетного фінансування цієї важливої частки соціального забезпечення працівників МВС.

Вагому роль у забезпеченні бюджетними коштами відповідно до даних таблиці у 2014–2016 рр. надавалося дошкільній освіті та заходам із позашкільної роботи з дітьми працівників, осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ. Після зростання видатків на означені цілі у 2015 р. у 2016 р. спостерігається їх різке зниження у 3,5 рази, Державні бюджети України на 2017 та 2018 рр. взагалі не передбачають подібну категорію бюджетних видатків, що негативно відображається на загальному рівні соціального забезпечення працівників МВС.

Загалом, варто зауважити, що саме поняття «соціальне забезпечення» в літературі нерозривно пов'язується з відповідним бюджетним забезпеченням.

Зважаючи на аналіз положень нового Закону України «Про Національну поліцію», треба підкреслити його підвищену соціальну орієнтованість на вирішення житлових, матеріальних, оздоровчо-відновлювальних та інших потреб працівників поліції як специфічної категорії державних службовців. Водночас варто погодитися з тими науковцями, які звертають увагу на ту обставину, що сьогодні більшість гарантій із соціального забезпечення працівників правоохоронних органів не можуть бути реалізовані з огляду на відсутність необхідного обсягу бюджетних асигнувань [10, с. 6–7].

Також велике значення для забезпечення нормального функціонування МВС має оновлення технічного забезпечення та матеріально-ресурсної бази діяльності МВС, що надасть змогу якісно виконувати покладені на нього завдання. Беручи до уваги важливість матеріального, технічного та ресурсного забезпечення діяльності МВС, а також забезпечення прозорості бюджетних витрат, видається доцільним зарахувати до бюджет-

них видатків видатки на оновлення та поліпшення матеріально-ресурсного та технічного забезпечення МВС.

Висновки. Незважаючи на щорічне зростання обсягів бюджетних коштів, які, загалом, виділяються на діяльність МВС, неможливо не помітити суттєве зниження фінансування видатків, пов'язаних із соціальним забезпеченням працівників поліції. З видатків протягом останніх бюджетних років зникають такі важливі для соціального забезпечення працівників поліції бюджетні витрати, як дошкільна освіта та заходи з позашкільної роботи з дітьми працівників, осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ; медичне забезпечення працівників Міністерства внутрішніх справ України, поліцейських і працівників Національної поліції України. Не передбачаються витрати на фінансування житлових програм для рядового та начальницького складу МВС, що певним чином суперечить загальній концепції нового Закону України «Про Національну поліцію» щодо збільшення рівня соціального захисту працівників поліції. Відсутність бюджетних видатків на поліпшення та оновлення матеріально-технічного оснащення також є негативним фактором, що не дає змоги забезпечити ефективне функціонування системи МВС України.

Порядок розподілу та використання бюджетних коштів Міністерства внутрішніх справ України має ґрунтуватися, зокрема, на таких принципах: обґрунтованого розподілу бюджетних коштів між усіма ланками системи МВС, що забезпечить ефективну роботу як кожного підрозділу, так і відповідно МВС загалом; ефективного використання бюджетних коштів, критерієм якого є досягнення встановлених цілей згідно з визначеними пріоритетними напрямами діяльності МВС; комплексного підходу до визначення основних напрямів використання бюджетних коштів, що даватиме змогу забезпечити достатній обсяг фінансування кожному елементу структури МВС та не призведе до занедбання окремих підрозділів чи сфер діяльності; виключно цільового використання бюджетних коштів і максимальної прозорості.

Подальші наукові розробки мають охарактеризувати закордонний, зокрема європейський, досвід у сфері розподілу та використання бюджетних коштів на забезпечення діяльності відповідних аналогів Міністерства внутрішніх справ.

Список використаних джерел:

1. Рогозін С.М. Інформаційно-аналітичне забезпечення попередження економічної злочинності. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2013. № 1 (29). С. 72–79.

2. Логвиненко Б.О. Адміністративно-правові засади медичного забезпечення органів внутрішніх справ: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Дніпропетровськ, 2008. 22 с.

3. Бідюкова М.С. Житлове забезпечення як вид матеріального забезпечення працівників ОВС. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2006. № 3. С. 9–15.

4. Бюджетний кодекс України: Закон України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2010. № 50–51. Ст. 572.

5. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України на організацію та проведення роботи з розвитку фізичної культури та спорту серед працівників і військовослужбовців правоохоронних органів: постанова Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2011 р. № 210. Офіційний вісник України. 2011. № 30. Ст. 1293.

6. Положення «Про Міністерство внутрішніх справ України»: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 1383 Офіційний вісник України. 2015. № 89. Ст. 2972.

7. Про Державний бюджет України на 2018 р.: Закон України від 7 грудня 2017 р. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2018. № 3–4. Ст. 26.

8. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 40–41. Ст. 379.

9. Романенко М.В. Особливості соціального забезпечення поліцейських. Право.ua. 2015. № 4. С. 35–39 URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2220/osoblivosti_soc.

10. Плугатар Т.А. Проблема соціальної захищеності працівників міліції України на сучасному етапі. Наука і правоохорона. 2013. № 19. С. 6–12.

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

ГОДЛЕВСЬКА-КОНОВАЛОВА А. В.,
аспірант кафедри кримінального права
та кримінології
(Класичний приватний університет)

УДК 343.8(038)

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ЗМІСТУ ЗЛІСНОЇ НЕПОКОРИ ВИМОГАМ АДМІНІСТРАЦІЇ УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

У статті здійснено аналіз змісту злочину, пов'язаного зі злісною непокорою засуджених вимогам адміністрації установи виконання покарань, визначено основні проблемні моменти щодо застосування цієї правової норми на практиці, а також розроблено науково обґрунтовані заходи щодо їх вирішення по суті.

Ключові слова: *злісна непокора, засуджений, адміністрація, установа виконання покарань, приміщення камерного типу, злочин, протидія, позбавлення волі, обмеження волі, функція.*

В статье осуществлен анализ содержания преступления, связанного со злостным неповиновением осуждённых требованиям администрации учреждения по исполнению наказаний, установлены основные проблемные моменты, относящиеся к применению этой правовой нормы на практике, а также разработаны научно обоснованные мероприятия относительно их решения по существу.

Ключевые слова: *злостное неповиновение, осужденный, администрация, учреждение по исполнению наказаний, помещение камерного типа, преступление, противодействие, лишение свободы, ограничение свободы, функция.*

The article analyzes the content of the crime connected with the malicious disobedience of the convicted to the requirements of the administration of the institution of execution of sentences, identifies the main points of concern concerning the application of this legal norm in practice, as well as developed scientifically grounded measures on their solution in essence.

Key words: *malicious disobedience, condemned, administration, penal institution, room chamber type, crime, opposition, imprisonment, restriction of freedom, function.*

Вступ. Як свідчить практика виконання-відбування кримінальних покарань в Україні, щорічно однією з проблем, яка суттєво впливає на стан правопорядку в місцях позбавлення волі, є злісна непокора засуджених вимогам адміністрації установи виконання покарань (далі – УВП) (ст. 391 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [1, с. 5]. Так, тільки у 2016 році в структурі злочинів, учинених в УВП, зазначене суспільно небезпечне та каране діяння становило майже 32% (95 злочинів із 298, зареєстрованих за цей період) [2, с. 2]. Не зменшилась питома вага злісної непокори в загальній кількості злочинів, що мали місце в УВП, й у 2017 році [3, с. 2–3]. При цьому, незважаючи на тенденцію зниження цього виду злочинів, яка бере свій початок з 2015 року (33% в структурі загальної злочинності УВП

(відповідно, 150 злочинів із 458, зареєстрованих загалом за цей звітний період)) [2, с. 2], зазначене суспільно небезпечне явище належить до найбільш криміногенних і дестабілізуючих правовий порядок у сфері виконання покарань.

Виходячи із цього, адміністрація УВП вживає адекватні заходи протидії, включаючи й кримінально-правового характеру, проте суттєво ситуація не змінюється через наявність у цьому контексті низки правових прогалин, а також викривлену правозастосовну практику із цих питань, коли до кримінальної відповідальності притягають не тих осіб, які, по суті, є злісними порушниками встановленого порядку виконання-відбування покарань, а формальних суб'єктів, у діяннях яких установлено всі ознаки злочину, передбаченого ст. 391 КК України.

Така практика не тільки суперечить принципам, що визначені в ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) (справедливості, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, рівності засуджених перед законом тощо), а й не змінює сутності речей: кількість таких злочинів щорічно в структурі загальної злочинності є незмінною.

Отже, в наявності складна прикладна проблема, що потребує вирішення в тому числі й на доктринальному рівні. Саме її зміст в зумовив вибір теми наукової статті, а також визначив її головне завдання – на підставі отриманих у ході проведеного аналізу змісту злочину, пов'язаного зі злісною непокорою засуджених вимогам адміністрації УВП, розробити комплекс науково обґрунтованих заходів, спрямованих на вдосконалення правового механізму та правозастосовної практики з означеної тематики дослідження.

Вивчення наукової літератури показало, що досить предметно й активно займаються розробленням питань стосовно змісту злісної непокори адміністрації УВП такі учені, як К.А. Автухов, В.А. Бодира, І.Г. Богатирьов, Т.А. Денисова, З.В. Журавська, С.Ю. Замула, О.Г. Колб, І.М. Копотун, О.І. Плужнік, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, І.С. Яковець, С.Я. Фаренюк та ін.

Поряд із цим в умовах проведення сучасних реформ у сфері виконання покарань в Україні [4] зазначене суспільно небезпечне явище як обставина, що є однією з перешкод на шляху здійснення якісних видозмін в УВП, вивчено недостатньо, що, у свою чергу, зумовлює актуальність, теоретичне та практичне значення обраної проблематики дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз змісту злочину, пов'язаного зі злісною непокорою засуджених вимогам адміністрації УВП, визначення основних проблемних моментів щодо застосування цієї правової норми на практиці, а також розроблення науково обґрунтованих заходів щодо їх вирішення по суті.

Результати дослідження. Відповідно до вимог ст. 391 КК України, злісна непокора законним вимогам адміністрації УВП або інша протидія адміністрації в законному здійсненні її функцій особою, яка відбуває покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі, якщо ця особа за порушення режиму відбування покарання піддана протягом року стягненню у вигляді переведення до приміщення камерного типу (одиночної камери) або переводилась на більш суворий режим відбування покарання, належить до злочинів, що посягають на встановлений у законі порядок виконання – відбування зазначених кримінальних покарань [5, с. 953]. При цьому якщо застосовувати формально-логічний метод пізнання цього суспільно небезпечного та караного явища, то в диспозиції ст. 391 КК України можна виявити декілька правових прогалин, а саме:

1) суб'єктом учинення цього злочину поряд із засудженим до позбавлення волі законодавець визнав також особу, яка відбуває покарання у вигляді обмеження волі, що неповною мірою відповідає порядку виконання-відбування цього покарання, який закріплено в главі 13 Особливої частини КВК України. Зокрема, в ст. 68 цього Кодексу серед заходів стягнення, що застосовуються до цієї категорії засуджених, відсутні такі стягнення, як поміщення правопорушника в приміщення камерного типу (ПКТ) чи одиночної камери (ОК) та переведення цих осіб на більш суворий режим відбування покарання.

Саме тому, мабуть, за всю історію застосування ст. 391 КК України до кримінальної відповідальності не притягнуто жодного засудженого до обмеження волі [6, с. 274–275];

2) якщо розширено тлумачити зміст ужитого в цій правовій нормі словосполучення «переведення на більш суворий режим відбування покарання», то й у цьому разі такої процедури для засуджених до обмеження волі, на відміну від осіб, позбавлених волі (ст. 101 КВК України), законом не передбачено.

Із цього випливає, що й у цій конструкції ст. 391 КК України до засуджених до обмеження волі застосовуватись не може;

3) якщо виходити з буквального змісту ст. 59 КВК України, в якій визначено порядок та умови відбування покарання у вигляді обмеження волі, то й він не передбачає такого права для адміністрації цієї УВП, як переведення засуджених на більш суворий режим відбування покарання.

Мова йде лише про можливість проживання цих осіб зі своїми сім'ями за межами гуртожитку (ч. 7 цієї статті КВК України), а також про заборону такого проживання строком до трьох місяців як захід стягнення, що застосовується до цієї категорії засуджених (ч. 1 ст. 68 КВК України).

Але, з огляду на те що, згідно з вимогами ч. 4 ст. 3 КК України, застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено, і в цій ситуації застосовувати ст. 391 КК України для засуджених, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі, не можна.

Отже, диспозиція цієї норми КК України законодавцем сформульована невдало та нелогічно, а тому підлягає видозміні, на що тривалий час (хоча й допоки безуспішно) звертають увагу в працях деякі науковці [7, с. 66]. Зокрема, З.В. Журавська свого часу встановила, що зазначена кримінально-правова норма застосовується неефективно, а також усупереч меті криміналізації цього суспільно небезпечного діяння [8, с. 45]. Так, серед притягнутих до кримінальної відповідальності засуджених тільки 65,5% осіб підтримували злочинні традиції, а 14% відбували покарання вперше [8, с. 45].

На недоліках і доцільності подальшого існування в КК України ст. 391 акцентують увагу й інші науковці [9, с. 35–41]. Зокрема, І.О. Колб небезпідставно зарахував до груп ризику ймовірних жертв злочинних посягань у виправних колоніях злісних порушників установленого порядку відбування покарання (ст. 133 КВК України) та осіб, схильних до злісної непокори (ст. 391 КК України) [10, с. 78].

Аналогічних висновків із цього приводу дійшли й інші дослідники, які вивчали зміст так званих «винуватих» жертв у місцях позбавлення волі, в основі діяльності яких у ході відбування покарання лежить їхня протиправна поведінка [11, с. 301].

Виходячи із цього, деякі науковці пропонують національному законодавцю унеможливити застосування до засуджених амністії або умовно-дострокового звільнення для осіб, які вчинили злісну непокору вимогам адміністрації УВП [12, с. 116], із чим принципово погодитись не можна. Як із цього приводу зазначено в п. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким» від 26 квітня 2002 року, зазначені інститути права мають надзвичайно вагоме значення для виправлення засуджених і запобігання вчиненню нових злочинів, тобто для досягнення мети, передбаченої ст. 50 КК України [13, с. 172].

Поряд із цим, як показали результати дослідження, в науковій літературі можна зустріти й інші підходи з означеної проблематики. Так, Є.М. Левчук зробила висновок, що відсутність чіткої інтерпретації поняття «злісність» сприяє породженню фактів злісної непокори [14, с. 290].

У свою чергу, П.О. Грабовенський та С.В. Польовий переконані, що подальше існування ст. 391 КК України містить у собі низку недоліків, а саме: суперечить кримінально-виконавчому законодавству в питаннях, що стосуються категорії осіб, які можуть бути притягнуті до відповідальності за злісну непокору; строків погашення судимості, підстав визнання особи такою, що не має дисциплінарного стягнення, а також містить інші правові незрозумілості, зокрема щодо переведення засудженого на більш суворий режим відбування покарання.

Виходячи із цього, зазначені дослідники пропонують узагалі декриміналізувати (вилучити з Кодексу) ст. 391 КК України [15, с. 97], із чим також погодитись не можна, враховуючи підвищену суспільну небезпеку цих злочинів і той факт, що вони вчиняються в ході відбування покарання та є своєрідною формою реалізації на практиці так званої кримінальної субкультури [1].

Саме на цьому акцентована увага судів у п. 32 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі» від 26 березня 1993 року № 2, у якому мова йде про те, що в разі встановлення безпідставного звільнення від відповідальності осіб, які вчинили злочин, пов'язаний із порушенням режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі, судам необхідно вживати заходів для притягнення таких осіб до відповідальності [16, с. 116].

Але, попри все, не можна в цьому контексті погодитись і з тими авторами, які не бачать жодних протиріч у змісті диспозиції ст. 391 КК України та не вважають за необхідне її видозмінювати. Зазначені підходи можна зустріти як у коментарях до КК України [5, с. 952–955], підручниках і посібниках по курсу «Кримінальне право України», так і в інших наукових і навчально-методичних виданнях.

Висновки. Проведений аналіз доктринальних джерел, що стосуються змісту ст. 391 КК України «Злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань», дає підстави стверджувати, що, незважаючи на суперечливість диспозиції цієї правової норми, однозначних підходів до вирішення цієї проблеми на науковому та практичному рівнях досі не вироблено, що тільки актуалізує необхідність більш активного її розроблення, враховуючи ті стратегічні завдання, які визначені із цього приводу в Законі України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [17].

Список використаних джерел:

1. Кримінальна субкультура: поняття, суспільна небезпека, форми та засоби впливу на правопорядок в установах виконання покарань: навчальний посібник / О.Г. Колб, О.М. Литвинов, І.О. Колб та ін.; за заг. ред. д. ю. н., професора О.Г. Колба. Київ: Кондор, 2016. 222 с.

2. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду та пожежної безпеки установ виконання покарань у 2016 році: інформ. бюл. Київ: Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 43 с.

3. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2017 році. Київ: Департамент Державної кримінально-виконавчої служби Міністерства юстиції України, 2018. 39 с.

4. Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 348. Офіційний вісник України. 2016. № 44.

5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 1063 с.

6. Колб О.Г. Поняття, сутність та зміст спеціально кримінологічного запобігання в установі виконання покарань. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посібник / за ред. О.М. Джужі. Київ: НАВС, 2013. С. 259–288.

7. Віктимологічні засади боротьби зі злочинами, що вчиняються в установах виконання покарань України: навч. посіб. для студ. юрид. навч. закл. / О.М. Джужа, В.В. Коваленко, О.Г. Колб та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі та В.В. Коваленка. Хмельницький: Хм ЦНП, 2012. 172 с.

8. Журавська З.В. Віктимологічні засади боротьби зі злочинністю у місцях позбавлення волі: монографія. Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2012. 168 с.

9. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / В.А. Бадира, О.П. Букалов, А.П. Гель та ін.; за заг. ред. Є.Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2009. 368 с.

10. Колб І.О. Забезпечення особистої безпеки засуджених у виправних колоніях України: монографія. Київ: НАВС, 2014. 292 с.

11. Кримінологічна віктимологія: навчальний посібник / Є.В. Моісеєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.; за заг. ред. проф. О.М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. 352 с.

12. Бондарєва К.В. Пенітенціарні засади злісної непокори вимогам адміністрації виправної колонії Міністерства юстиції України. Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3 березня 2017 року). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 114–117.

13. Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 2. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2011. С. 172–175.

14. Левчук Є.М. Про проблеми визначення змісту поняття «злісний порушник установленого порядку відбування покарання» та деякі шляхи її врегулювання. Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листопада 2015 р.). Київ: Ін-т. крим.-викон. служби, 2015. С. 290–292.

15. Грабовенський П.О., Польовий С.В. Окремі питання декриміналізації статті 391 Кримінального кодексу України. Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті із законом, крізь призму правових реформ: зб. матеріалів міжнар. практ. конф. (Київ, 2 грудня 2016 р.). Київ: Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 95–97.

16. Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1993 р. № 2. № 13. С. 109–116.

17. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. Урядовий кур'єр. 2004. 20 квітня. С. 2–3.

ДАНЧЕНКО К. М.,
старший викладач кафедри
кримінально-правових дисциплін
та оперативно-розшукової діяльності
(Прикарпатський факультет
(м. Івано-Франківськ)
Національної академії внутрішніх справ)

ОПЕРУК В. І.,
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри
кримінально-правових дисциплін
та оперативно-розшукової діяльності
(Прикарпатський факультет
(м. Івано-Франківськ)
Національної академії внутрішніх справ)

УДК 343.22(477)

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

У статті досліджуються особливості заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, та актуальність їх уведення в чинний Кримінальний кодекс України в умовах глобалізації.

Ключові слова: *заходи кримінально-правового характеру, юридична особа, кримінальна відповідальність, глобалізація.*

В статье исследуются особенности мер уголовно-правового характера, применяемые к юридическим лицам, и актуальность их введения в действующий Уголовный кодекс Украины в условиях глобализации.

Ключевые слова: *меры уголовно-правового характера, юридическое лицо, уголовная ответственность, глобализация.*

The article examines the peculiarities of criminal-law measures applied to legal persons and the relevance of their leading into the current Criminal Code of Ukraine in the conditions of globalization.

Key words: *measures of criminal-legal character, legal person, criminal responsibility, globalization.*

Вступ. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб не є новою для теорії кримінального права. Незважаючи на те що інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб уведений в українське кримінальне законодавство відносно недавно, практика показує, що велика кількість підприємців незнайома з нормами ст. ст. 96-3, 96-4, 96-6, 96-10 і 96-11 Кримінального кодексу України (далі – ККУ).

Серед науковців у галузі кримінального права питання застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб вирішується неоднозначно. Так, одні науковці, такі як А. Ященко, І. Скірський, уважають доцільним уведення заходів криміналь-

но-правового характеру щодо юридичних осіб, інші ж видатні вчені-криміналісти – М. Бажанов, Н. Кузніцова – виступають проти кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Заходи кримінально-правового впливу щодо юридичних осіб передбачені в розділі XIV-1 Загальної частини ККУ, доповнення ККУ зазначеним розділом обумовлено низкою ратифікованих Верховною Радою України міжнародно-правових актів, які прямо рекомендують державам-учасницям запровадити кримінальну відповідальність юридичних осіб. До таких актів належать ст. ст. 18 і 19 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи (ETS 173) від 27.01.1999, де зазначено, що потрібно вживати таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення відповідальності юридичних осіб за передбачені цією Конвенцією кримінальні злочини:

- дачу хабара, зловживання впливом і відмивання доходів,
- учинені на їхню користь будь-якою фізичною особою, яка діяла незалежно або як представник того чи іншого органу юридичної особи та яка обіймає керівну посаду в цій юридичній особі, з використанням представницьких повноважень юридичної особи; чи повноважень приймати рішення від імені юридичної особи; чи повноважень здійснювати контроль за діяльністю юридичної особи; а також за залучення такої фізичної особи до вищезазначених злочинів як співучасника чи підбурювача.

Санкції не прописані чітко, але в ч. 2 ст. 19 цієї Конвенції зазначено, що призначатися повинні ефективні, адекватні і стримуючі кримінальні або некримінальні санкції й заходи, включаючи штрафи [1].

Так, у ст. 10 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятої Резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11.2000, зазначено, що відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільно-правовою або адміністративною. Покладання такої відповідальності не завдає шкоди кримінальній відповідальності фізичних осіб, які вчинили злочини, та забезпечує застосування щодо юридичних осіб, які притягуються до відповідальності згідно із цією статтею, відповідних ефективних кримінальних або некримінальних санкцій, що здійснюють стримуючий вплив, включаючи грошові санкції [2]. Подібне бачення кримінальної відповідальності передбачене в ст. 10 Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму від 16.05.2005 [3], ст. 12 Конвенції про кіберзлочинність від 23.11.2001 [4] і ст. 26 Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 [5]. На нашу думку, у вищеназваних міжнародно-правових актах чітко зазначено, що держава сама обирає методи кримінально-правового впливу на юридичних осіб, але ці методи повинні бути ефективними та здійснювати стримуючий вплив.

Питання кримінальної відповідальності юридичних осіб і її доцільності є предметом наукового дослідження таких учених, як О. Антонова, В. Борисов, В. Грищук, С. Келіна, І. Красницький, В. Кудрявцев, П. Матишевський, І. Митрофанов, А. Наумов, О. Попович, І. Сітковський, І. Сківський, В. Тацій, В. Тютюгін, С. Харитонов, А. Ященко та ін.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, і на їх основі сформулювати власну наукову позицію щодо цього питання.

Результати дослідження. Для виявлення сутності кримінальної відповідальності юридичних осіб потрібно з'ясувати поняття «юридична особа». Так, Ю. Фогельсон розглядає фізичну особу як правовий інструмент для включення в господарський обіг майна, що призначене для досягнення певної мети, незалежно від тих людей, які діють для досягнення цієї мети. Є. Богданов уважає, що юридична особа повинна розглядатися не як організація, а як суб'єкт, що створений у встановленому порядку, відповідає закріпленим за ним майном і виступає в цивільному обігу від власного імені [6, с. 5].

У Юридичній енциклопедії юридична особа – об'єднання осіб і майна у відокремлене підприємство, установу або організацію. Має майнові та особисті немайнові права й несе відповідні обов'язки [7, с. 352].

У законі про кримінальну відповідальність юридичних осіб Республіки Чорногорія 2007 року зазначено, що юридична особа – це компанія, організація, іноземна компанія чи

філія іноземної компанії, державне підприємство, державна установа, вітчизняна та іноземна неурядові організації, інвестиційний фонд, інші фонди (окрім фонду, який здійснює виключно державні повноваження), спортивна організація, політична партія, а також інша асоціація чи організація, яка постійно або час від часу набирає чи набуває активів і розпоряджається ними в межах своєї діяльності [8]. Як бачимо, в цьому випадку визначення юридичної особи є ширшим, ніж загальне визначення, подане в українському законодавстві.

У КК Російської Федерації згадок про кримінальну відповідальність юридичних осіб немає. Така ситуація склалася в силу тривалого теоретичного вивчення поняття «вина». У пункті 1 ст. 5 КК РФ указано: «Особа підлягає кримінальній відповідальності лише за ті суспільно небезпечні дії (бездіяльність) і суспільно небезпечні наслідки, щодо яких установлено її вина» [9]. Як зазначає С. Кир'як, поняття вини нерозривно пов'язано з такою категорією, як «воля». Довгий час правова наука вважала, що юридичні особи не мають волі, як наслідок, правоохоронні органи не мають можливості встановити вину юридичної особи. Тому зараз у Росії має місце «квазікримінальна» відповідальність юридичних осіб. Це явище негативно впливає на можливість захисту сумлінних учасників цивільного обороту. Використання механізмів цивільно-правової відповідальності дає змогу тільки компенсувати матеріальні та моральні збитки. Адміністративна відповідальність також не дає можливості припинити злочинну поведінку [10]. Сьогодні виділяють дві основні системи притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, які є найбільш актуальними. Перша є досить поширеною в країнах загального права, сутність якої полягає в тому, що юридична особа є таким самим суб'єктом кримінальної відповідальності, як і фізична особа. Отже, юридична особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, як і фізична особа. Цю саму систему запозичили й деякі країни пострадянського простору, й низка країн континентальної правової традиції. Україна ж поряд з іншими Європейськими країнами, такими як Австрія, Албанія, Іспанія, Латвія, Туреччина, обрала другу модель кримінально-правової відповідальності юридичних осіб, яка базується на принципі відповідальності фізичних осіб, що дало можливість законодавцю не вносити суттєвих змін до ККУ, а всього лише доповнити його.

Як зазначає І. Скірський, це доповнення до ККУ є дуже суперечливим і не відповідає концептуальним засадам кримінальної відповідальності, що сформульовані законодавцем у чинному ККУ. Так, відповідно до ч. 1 ст. 2 ККУ, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності), що містить склад злочину. Із цієї норми випливає, що, згідно з ч. 1 ст. 18 ККУ, суб'єктом злочину може бути лише фізична особа, якій притаманні такі ознаки, як осудність і відповідний вік, із якого настає кримінальна відповідальність. Одним із принципів кримінального права є відповідальність за наявності вини, цей принцип ґрунтується на положенні ст. 62 Конституції України, в якій проголошується, що особа вважається не винуватою в учиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не доведено в законному порядку й установлено обвинувальним вироком суду відповідно до закону [11]. Отже, вина є передумовою кримінальної відповідальності й покарання.

Саме через це, як зазначає О. Канцурак, юридична особа в розумінні кримінального права сама по собі не вчиняє дій, дії вчиняються лише фізичними особами й лише фізичні особи можуть усвідомлювати суспільну небезпечність дій або бездіяльності. Саме тому законодавець вирішив не робити юридичних осіб суб'єктом злочину. Суб'єктом злочину, як і раніше, залишаються виключно фізичні особи. Отже, якщо юридична особа не є суб'єктом злочину, вона не може нести кримінальну відповідальність [12].

У зв'язку з цим законодавець узагалі відмовився від терміна «кримінальна відповідальність юридичних осіб», натомість до норм загальної частини ККУ додано окремий розділ XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Застосування таких заходів здійснюється за наявності підстав, передбачених ст. 96^3 ККУ, а саме: вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого зі злочинів, передбачених у ст. ст. 209 і 306, ч. ч. 1 і 2 ст. 368-3, ч. ч. 1 і 2 ст. 368-4, ст. ст. 369 і 369-2 ККУ;

незабезпечення виконання покладених на її уповноважену особу законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення будь-якого зі злочинів, передбачених ст. ст. 209 і 306, ч. ч. 1 і 2 ст. 368-3, ч. ч. 1 і 2 ст. 368-4, ст. ст. 369 і 369-2 ККУ; вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи будь-якого зі злочинів, передбачених у ст. ст. 258–258-5 ККУ; вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого зі злочинів, передбачених ст. ст. 109, 110, 113, 146, 147, ч. ч. 2–4 ст. 159-1, ст. ст. 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 ККУ [13].

Законодавець чітко визначив, що під уповноваженими особами юридичної особи варто розуміти службових осіб юридичної особи, а також інших осіб, які, відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору, мають право діяти від імені юридичної особи, а злочини, передбачені ст. ст. 109, 110, 113, 146, 147, ч. ч. 2–4 ст. 159-1, ст. ст. 160, 209, 260, 262, 306, ч. ч. 1 і 2 ст. 368-3, ч. ч. 1 і 2 ст. 368-4, ст. ст. 369, 369-2, 436, 437, 438, 442, 444, 447 цього Кодексу, визнаються вчиненими в інтересах юридичної особи, якщо вони призвели до отримання нею неправомірної вигоди, або створили умови для отримання такої вигоди, або спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності [14, с. 242].

Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб можуть застосовуватися до юридичних осіб як приватного, так і публічного права [15, с. 241–243].

До юридичної особи можуть бути застосовані такі заходи кримінально-правового характеру (ст. 96-6 ККУ):

1) штраф, під яким розуміють грошову суму, що сплачується юридичною особою на підставі судового рішення. Штраф застосовується тільки судом і лише як основний захід кримінально-правового характеру. Розмір штрафу визначається виходячи з двократного розміру незаконно одержаної неправомірної вигоди. Водночас нормами ККУ передбачено таке: якщо неправомірну вигоду не одержано або її розмір неможливо обчислити, то суд, виходячи зі ступеня тяжкості злочину, застосовує штраф у таких розмірах: 1) за злочин невеликої тяжкості – від 50 до 10 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 2) за злочин середньої тяжкості – від 10 до 20 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 3) за тяжкий злочин – від 20 до 50 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 4) за особливо тяжкий злочин – від 50 до 75 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Варто зауважити, що законодавець передбачив, що такі суми штрафу можуть будуть значними для юридичних осіб, і тому пішов на деякі поступки, а саме надав суду можливість під час урахування майнового стану юридичної особи застосувати штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до 3-х років;

2) конфіскація майна. Зміст цього заходу полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави майна юридичної особи. Застосовується лише судом під час судового розгляду справи по суті й тільки в тому випадку, коли відбувається ліквідація такої юридичної особи згідно з ККУ. Законодавець зазначає, що конфіскація майна є додатковим заходом кримінально-правового характеру й застосовується лише судом;

3) ліквідація. Такий захід застосовується судом тільки тоді, коли уповноважена особа юридичної особи вчинила будь-який зі злочинів, передбачених ст. ст. 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 258–258-5, 436, 436-1, 437, 438, 442, 444, 447 ККУ. Ліквідація може застосовується виключно як основний захід [16].

Висновки. Отже, як зазначає А. Ященко, під застосуванням заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб варто розуміти діяльність суду щодо прийняття й закріплення у відповідному процесуальному документі остаточного рішення про призначення юридичній особі кримінально-правового заходу у вигляді конкретного розміру штрафу, конфіскації майна або ліквідації [17, с. 775]. Нормами ККУ передбачено, що під час застосування перелічених вище заходів кримінально-правового характеру юридична особа зобов'язана відшкодувати заподіяні збитки та шкоду в повному обсязі, а також розмір неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою. Отже, складно спрогнозувати, як застосовуватимуться заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних

осіб на практиці. Так, наприклад, в ухвалі Печерського районного суду міста Києва під час вирішення питання про арешт природного газу юридичної особи, стосовно якої здійснювалось кримінальне провадження, суд дійшов висновку про відсутність підстав для накладення арешту на природний газ, який зберігається в сховищах газу цієї юридичної особи. Зокрема, суд обґрунтував своє рішення тим, що матеріали справи не містили доказів повідомлення будь-якій особі про підозру або складання обвинувального акта щодо кримінального правопорушення, за яким розслідувалось кримінальне провадження щодо злочинів, визначених саме в ст. 96-3 ККУ [18].

Низка теоретиків вважає, що введення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб позитивно вплине на інвестиційний клімат в Україні й дасть змогу застосовувати більш серйозні санкції до недобросовісних учасників майнового обороту, тоді як інші зазначають неприйнятність застосування західного досвіду в цій ситуації та оперують поняттям провини. На думку цих авторів, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і їх уведення у вітчизняну правову систему можуть зруйнувати низку доктринальних основ кримінального права. У європейських та іноземних країнах уже давно існує позитивна практика застосування до юридичних осіб заходів кримінального характеру, яка дає можливість зробити висновок про їх актуальність і доцільність уведення в українську кримінально-правову систему в умовах глобалізації.

Список використаних джерел:

1. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101.

2. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнята Р езолюцією 55/25 ГА від 15.11.2000. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

3. Конвенція РЄ про запобігання тероризму від 16.05.2005. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712.

4. Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575.

5. Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16.

6. Винар Л.В. Юридичні особи, засновані державою: монографія. Львів, 2007. С. 5.

7. Юридична енциклопедія. Київ, 2004. Т. 4. С. 352.

8. Law on criminal liability of legal entities (published in the “official gazette of the republic of montenegro”, nos. 2/2007 and 13/2007). URL: http://en.sudovi.me/podaci/en/vrhs/dokumenta/71.pdf.

9. Уголовный кодекс Российской Федерации. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/.

10. Кирьяк С.П. Немного об уголовной ответственности юридических лиц. URL: https://zakon.ru/blog/2015/3/24/nemnogo_ob_ugolovnoj_otvetstvennosti_yuridicheskix_lic_ili_snova_kopiruem_zapadnyj_opyt.

11. Скірський І.В. Кримінальна відповідальність юридичних осіб в світлі Європейської інтеграції. URL: http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/23405/1/92-93.pdf.

12. Канцурак О. Особливості притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. URL: http://lexliga.com/ua/novosti/privlecheniye-yur-licz-k-ugolovnoj-otvetstvennosti.

13. Кримінальний кодекс України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

14. Велика українська юридична енциклопедія. Харків, 2017. Т. 17. С. 242.

15. Грищук В.К., Пасєка О.Ф. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Велика Українська юридична енциклопедія. Харків, 2017. Т. 17. С. 241–243.

16. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. URL: http://tuipravo.info/novyny/178-zakhody-kryminalno-pravovoho-kharakteru-shchodo-iurydychnykh-osib.html.

17. Ященко А.М. Заходи кримінально-правового характеру: поняття, зміст і сутність. Форум права. 2013. № 3. С. 775–783.

18. Трут Д., Автух А. Притягнення юросіб до кримінальної відповідальності в Україні: міф чи реальність? URL: http://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/prityagnennya-yurosib-do-kriminalnoyi-vidpovidalnosti-v-ukrayini-mif-chi-realnist.html.

ДМИТРЕНКО Н. А.,
аспірант кафедри галузевого права
(Херсонський державний університет)

УДК 344.1

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ СКЛАДУ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

У статті досліджено питання суб'єктивних ознак складу військових злочинів. Визначено перелік осіб, які відповідно до чинного законодавства можуть бути спеціальним суб'єктом військових злочинів. Розкрито суб'єктивну сторону військових злочинів, встановлена роль мети, мотиву та емоційного стану при вчиненні військового злочину.

Ключові слова: *суб'єктивні ознаки, військовий злочин, військовослужбовець, військовозобов'язаний, резервіст, мета, мотив.*

В статье исследован вопрос субъективных признаков состава военных преступлений. Определен перечень лиц, которые в соответствии с действующим законодательством могут быть специальным субъектом военных преступлений. Раскрыта субъективная сторона военных преступлений, установлена роль цели, мотива и эмоционального состояния при совершении военного преступления.

Ключевые слова: *субъективные признаки, военное преступление, военнослужащий, военнообязанный, резервист, цель, мотив.*

The article examines the issue of subjective features of war crimes. The list of persons who according to the current legislation may be a special subject of war crimes is determined. The subjective aspect of war crimes is revealed, the role of purpose, motive and emotional state in the commission of a war crime is established.

Key words: *subjective signs, war crime, serviceman, military lord, reservist, purpose, motive.*

Вступ. В умовах нестабільної політичної та економічної ситуації в Україні, анексії Криму і війни на Сході країни зросла криміногенна ситуація в державі, збільшилися випадки вчинення тяжких злочинів. Величезною проблемою для держави став збройний конфлікт між Україною та Російською Федерацією, який спричинив зростання кількості військових злочинів.

Так, кількість облікованих злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів) за 2017 рік становить 4 230, а за І півріччя 2018 року було обліковано 2 028 таких кримінальних правопорушень. Схожі цифри були в перші місяці АТО, зокрема, за період з квітня по серпень 2014 року було розпочато 1 090 кримінальних прова-

джень за вчинені злочини у військовій сфері, розпочато кримінальне переслідування щодо 4 579 військовослужбовців [1]. Хоча деякі вчені і пов'язують таке підвищення із підвищенням ефективності роботи правоохоронної системи [2, с. 2], однак ми схиляємось до думки, що саме військові події на східних територіях України спричинили значний сплеск військової злочинності, адже у 2012 р. в Україні було вчинено всього 352 військових злочини. Безперечно, що більшість цих злочинів була вчинена непідготовленими військовими кадрами, що з точки зору кримінального права потребує окремого дослідження.

Хоча суспільна небезпечність кожного злочину виявляється у завданні або створенні небезпеки завдання істотної шкоди суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом, у військових злочинах за цими відносинами стоять інтереси більш високого порядку – військова безпека держави, зокрема, стан боєздатності Збройних Сил, інших військових формувань, здатність виконувати завдання, що ставить перед ними держава, і врешті решт захищеність країни від можливої воєнної агресії. Будь-який злочин проти військової служби підриває боєздатність військових підрозділів і в результаті завдає істотної шкоди боєздатності Збройних Сил України, а отже – територіальному суверенітету України [3].

Теоретичним проблемам кримінальної відповідальності за військові злочини свого часу були присвячені роботи таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як П.П. Андрушко, Г.М. Анісімов, І.Г. Богатирьов, В.О. Бугаєв, О.М. Джужа, С.І. Дячук, О. Ефендієв, М.І. Карпенко, В.А. Клименко, М.Г. Колодяжний, С.М. Мохончук, С.В. Назаров, Є.Б. Пузирєвський, О.М. Сарнавський, А.С. Седракян, М.М. Сенько, М.С. Туркот, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, Г.І. Чангулі та інші.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у розкритті суб'єктів та суб'єктивної сторони як ознак складу військових злочинів.

Результати дослідження. У теорії кримінального права загальновизнаним є те, що злочин складається з об'єктивних і суб'єктивних ознак. Якщо ж об'єктивні ознаки відображають суспільні відносини, які порушує вчинений злочин, розкривають протиправне діяння й їх наслідки, визначають місце, час тощо, то суб'єктивні ознаки надають кримінально-правову характеристику особі, яка вчинила злочин, – її стан, вину, осудність, вік, професію, мету, мотив тощо.

Суб'єкт злочину є ключовим елементом складу злочину, адже саме він виконує діяння, спрямовані на досягнення суспільно небезпечного результату. Законодавець у ст. 401 КК України, надаючи визначення поняттю військовим злочинам, зазначив, що суб'єктом військових злочинів є військовослужбовці, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів. Тобто відповідно до ч. 2 ст. 18 КК України спеціальний суб'єкт, який крім ознак загального суб'єкта (особа фізична осудна, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може наступити кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18)), має спеціальні ознаки, визначені законами України, які регулюють порядок несення або проходження військової служби [4, с. 15].

Згідно з ч. 2 ст. 401 КК суб'єктами військових злочинів є військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом.

Не вдаючись до розкриття загальних ознак суб'єкту військових злочинів (оскільки це вже було досліджено у низці робіт), звернемо увагу лише на те, що вік особи, з якого настає кримінальна відповідальність за військові злочини, є 18 років, адже виняткова з цього віку згідно з законодавством України особа може набути статусу військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста.

Оскільки КК України не визначає того, хто є військовослужбовцем, військовозобов'язаним, резервістом, нам варто звернутись до інших нормативно-правових актів у сфері військово-правового забезпечення. У зв'язку із цим ми не можемо погодитись з О.Р. Полегенько, який вважає, що це ускладнює реалізацію механізму притягнення особи до кримінальної

відповідальності [5, с. 94]. Ми впевнені, що таке явище навпаки удосконалює цей процес, оскільки визначення переліку таких осіб є не сталим явищем, а процедура внесення змін в закони України набагато складніша та довша, аніж до нормативно-правових актів уряду, що дозволяє оперативно реагувати на усі зміни в політичній, військовій, економічній ситуації в країні.

Так, положення ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» містить поняття «військовослужбовець», тобто це особа, яка проходить військову службу. Окрім цього, відповідно до ст. 2 зазначеного закону військовослужбовець визначається як громадянин України, який виконує загальний військовий обов'язок або службу на конкурсно-контрактній основі в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, придатний за станом здоров'я та віком до цієї професійної діяльності, пов'язаної із захистом Вітчизни [6]. Отже, однією із обов'язкових ознак спеціальних суб'єктів військових злочинів є їх обов'язкове перебування на військовій службі у Збройних Силах України чи інших збройних формуваннях під час вчинення військового злочину.

З цього випливає, що ми також можемо віднести до категорії суб'єктів військових злочинів військовозобов'язаних та резервістів, які проходять військову службу у збройних формуваннях, тобто також є військовослужбовцями. Про це свідчить і ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу», яка визначає, що військовозобов'язані – це особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави; резервісти – це особи, які в добровільному порядку проходять службу у військовому резерві Збройних Сил України, інших військових формувань і призначені для їх комплектування у мирний та воєнний час [6]. А тому, на нашу думку, з ч. 1 ст. 401 КК України можна прибрати словосполучення «військовозобов'язані та резервісти під час зборів», адже вони і так включаються в поняття «військовослужбовець».

Отже, відповідно до чинного законодавства до військової служби належить: а) строкова військова служба; б) військова служба за контрактом осіб рядового, сержантського і старшинського складу; в) військова служба (навчання) курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки; г) військова служба за контрактом осіб офіцерського складу; г) військова служба за призовом осіб офіцерського складу [6].

Також суб'єктами військових злочинів незалежно від статі можуть бути: солдати, матроси, сержанти, старшини, прапорщики, мічмани, особи офіцерського складу, курсанти та слухачі військово-навчальних закладів та військовозобов'язані під час проходження навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів. Військову службу за контрактом проходять особи, прийняті на військову службу у добровільному порядку, а порядок прийняття на військову службу за контрактом регламентується ст. 20 Закону та положеннями про проходження військової служби відповідними категоріями військовослужбовців [7, с. 51].

Деякі військові злочини можуть бути вчинені тільки військовослужбовцями, які наділені певними спеціальними ознаками. Так, військові службові злочини (статті 423-4261 КК України) можуть вчинювати тільки начальники та інші службові особи; порушення правил кораблеводіння (ст. 417 КК України), тільки військовослужбовці (військові моряки), на яких покладений обов'язок водіння корабля (командир корабля, штурман, старший помічник командира корабля, вахтовий офіцер та інші); порушення правил польотів або підготовки до них (ст. 416 КК України), тільки військовослужбовець, який безпосередньо брав участь у здійсненні польоту літального апарату (командир корабля, член льотного екіпажу, службова особа, яка здійснювала керівництво польотом), або готував літальний апарат до польоту (військовослужбовці, які готували літальний апарат до польоту, здійснювали технічний огляд чи ремонтували його). У контексті ч. 1 ст. 428 КК України, заслуговує на увагу думка М.С. Туркота про те, що суб'єктом наведеного злочину виступає спеціально визначена, уточнена військова службова особа – командир морського військо-

вого судна. Тобто йдеться не просто про спеціального, а спеціального уточненого суб'єкта злочину [8, с. 80].

Особи, які не є військовослужбовцями, можуть притягуватися до кримінальної відповідальності за статтями, що передбачають відповідальність за військові злочини, винятково як співучасники (підбурювач, пособник або організатор). Виконавцями й співвиконавцями цих злочинів можуть бути тільки військовослужбовці та військовозобов'язані. У цьому контексті ми не можемо погодитись з О.Р. Полегенько, яка стверджує, що перелік суб'єктів військових злочинів, передбачений у ст. 401 КК України, є вичерпним, а інші особи, не зазначені у даній нормі, не є суб'єктами військових злочинів [5, с. 93].

Для визнання особи суб'єктом військових злочинів важливе значення має встановлення моменту початку і закінчення проходження військової служби, оскільки вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу України, можливе тільки у цей проміжок часу, тобто у період проходження військової служби [9, с. 170].

Поряд з суб'єктом злочину в теорії кримінального права розглядається й суб'єктивна сторона злочину, яка тісно переплітається з суб'єктом злочину, визначаючи форму його вини, мету, мотив тощо. Важливо підкреслити, що встановлення суб'єктивної сторони потрібне не тільки при вирішенні питання про наявність складу злочину в діях конкретної особи. Установлення ознак суб'єктивної сторони також необхідно при кваліфікації злочинів, при розмежуванні військових злочинів між собою. Наприклад, умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 КК України) та необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412 КК України).

Більшість військових злочинів вчиняється з прямим чи непрямим умислом. Тобто при вчиненні військових злочинів винний усвідомлює його небезпеку для військового правопорядку, передбачає, що своїми діями він приводить у стан повної або часткової непридатності військове майно, порушує бойову готовність тощо і бажає настання бажаних для нього наслідків (прямий умисел) чи свідомо припускає їх настання (непрямий умисел). Так, М.І. Панов відмічає, що обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони більшості військових злочинів є умисна форма вини, про що зазначено у ст. 411 КК України. Також при добровільній здачі в полон (ст. 430 КК України) законодавець визначив прямий умисел, безпосередньо зазначивши у диспозиції таку ознаку, як добровільність.

З суб'єктивної сторони непокора (ст. 402 КК України) та опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків (ст. 404 КК України) виражаються у відкритій відмові виконати наказ начальника, а тому здійснюється тільки з прямим умислом. Винний усвідомлює, що чинить опір і бажає тим самим перешкодити виконанню ними своїх обов'язків чи примусити до їх порушення. Якщо особа не усвідомлювала, що чинить опір названим особам, склад даного злочину відсутній.

Однак деякі військові злочини характеризуються за необережною формою вини суб'єктивної сторони. Так, невиконання наказу є прикладом такої форми (ст. 403 КК України). Тут необережна форма вини виступає у вигляді злочинної недбалості або злочинної самовпевненості. При цьому винний не передбачає можливості настання тяжких наслідків через невиконання наказу, хоча повинен був і міг це передбачити, або ж свідомо не виконує наказ, легковажно розраховуючи на конкретні обставини, завдяки яким, на його думку, тяжкі наслідки (необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412 КК України), недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК України)) будуть відвернуті.

Також припускається й інша – змішана (подвійна) форма вини, при якій психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння може характеризуватися умисною формою вини, а до суспільно небезпечних наслідків – необережністю [4, с. 118]. Так, на відміну від вищезазначених злочинів, розголошення відомостей військового характеру, які є державною таємницею, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості (ст. 422 КК України), можуть бути вчинені як умисно, так і з необережності.

У деяких військових злочинах обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони є мотив і мета. Так, погроза або насильство щодо начальника (ст. 405 КК України) вчиняється у зв'язку з виконанням ним обов'язків з військової служби. Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем військового майна (ст. 410 КК України) вчиняються з корисливих мотивів чи з корисливою метою. Зловживання військовою службовою особою владою (ст. 423 КК України) вчиняється з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах, або в інтересах третіх осіб.

Слід звернути увагу та зазначити, що сьогодні існує багато протиріч саме у розгляді суб'єктивної сторони порушення правил несення прикордонної служби (419 КК України). У теорії кримінального права існує безліч підходів щодо визначення того, з якою формою та з яким видом умислу чи необережності може бути вчинене злочинне порушення правил несення прикордонної служби, що спричиняє тяжкі наслідки. Так, М.І. Хавронюк вважає, що порушення правил несення прикордонної служби вчиняється з прямим умислом до діяння та необережністю до наслідків [10, с. 451], Т.Б. Ніколаєнко та В.О. Сич – з прямим умислом або необережністю до діяння та непрямим умислом чи необережністю до наслідків [11, с. 980], а В.П. Бодаєвський та С.Ф. Денисов – як з умислом, так і необережністю до діяння, а щодо наслідків – лише з необережністю [12, с. 659].

Для військовослужбовця, у тому числі прикордонника, який діє з непрямим умислом щодо наслідків, характерним є припущення ним тяжких наслідків вчиненого діяння. Знаючи про можливість чи неминучість настання таких наслідків, він не відмовляється від порушення правил несення прикордонної служби та погоджується з настанням таких наслідків. При цьому винний не відчуває потреби в досягненні цих наслідків, вони йому не потрібні для задоволення своїх злочинних інтересів. В.А. Ломако відмічає, що найчастіше таке свідоме допущення полягає в байдужому ставленні до наслідків. Інакше кажучи, особа, не будучи зацікавленою у настанні суспільно небезпечного наслідку свого діяння, все ж допускає таку можливість [13, с. 303]. А отже, можна дійти висновку про те, що суб'єктивною стороною військових злочинів виступають: прямий умисел, умисна та необережна форма вини.

У військових злочинах мотив та мета в цілому не є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони складу злочину. Так, законодавець нормативно закріпив мету як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони лише при дезертирстві (ст. 408 КК України), тобто при самовільному залишенні військової частини або місця служби з метою ухилитися від військової служби. У цьому випадку встановлення мети злочину є обов'язковим під час досудового слідства. Також при вчиненні військовослужбовцем, який перебуває в полоні, дій, спрямованих на шкоду іншим військовополоненим (ст. 431 КК України), винному ставиться як обов'язкова мета – забезпечення поблажливого до себе ставлення з боку ворога, чи корисливий мотив.

У всіх інших випадках при вчиненні військових злочинів мета та мотиви мають факультативне значення й не впливають на кваліфікацію злочину. Наприклад, при примушуванні потерпілих до порушення обов'язків у військовій службі метою є припинення або зміна характеру правомірної діяльності потерпілого. Однак серед військових злочинів законодавцем визначено обов'язковість відсутності конкретної мети для правильної кваліфікації злочину. Так, зокрема, при здачі або залишенні ворогові засобів ведення війни (ст. 427 КК України) зазначені дії мають вчинятися винятково не з метою сприяння ворогові.

Варто також зауважити, що серед військових злочинів законодавець визначив емоційний стан винного як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони складу злочину. Зокрема, йдеться про добровільну здачу в полон через боягузтво або легкодухість (ст. 427 КК України).

У цьому контексті варто також звернути увагу на те, що військове середовище щороку поповнюється особами з неврівноваженою психікою, а іноді з відверто антигромадськими поглядами. Зазначений складний для виховання контингент в умовах реформування Збройних Сил України й інших військових формувань намагається будь-якою ціною зайняти лідерські позиції у військових підрозділах. Практика, як зазначає Т.Ю. Касько, свідчить про те, що на свідомість особистості військовослужбовців цієї категорії впливають такі га-

небні звички, погляди та поняття, як культ неповаги до іншої людини, небажання виконувати будь-які обов'язки військової служби, допомагати товаришам по службі, ігнорування вимог статутів і військової дисципліни, агресивна поведінка у конфліктній ситуації тощо [14, с. 417].

Водночас, у контексті мотивів та внутрішніх спонукань доцільно погодитися з думкою Є.Б. Пузиревського про те, що «мотиви злочинів проти порядку проходження військової служби здебільшого відрізняються від мотивів злочинів проти порядку підлеглості та військової честі (до яких спонукали негативні почуття). В основі значної частини мотивів цієї групи військових злочинів – статеві потреби, потяг до спиртних напоїв, зустрічі з близькими, інтерес до розваг, небажання переносити тяготи військової служби тощо» [15, с. 176].

Подібна ситуація спостерігається при вчиненні злочинів, пов'язаних із порушенням несення спеціальних служб (статті 418-421 КК України). Військовослужбовець строкової служби вчинює порушення статутних правил несення служби зазвичай через: а) небажання (неготовність) проходити службу в умовах виконання бойового завдання (яким, наприклад, є бойове чергування та вартова служба); б) помилкове розуміння несправедливого ставлення до нього з боку командирів, начальників або/та товаришів по службі. Військовослужбовці служби за призовом по мобілізації, служби за контрактом зазвичай нормально переносять тяготи військової служби, водночас болісно сприймають несправедливе ставлення до них як до самодостатніх та досвідчених особистостей [16, с. 256].

Висновок. Отже, підсумовуючи вищевикладене, зауважимо, що попри значні зміни протягом останніх 4 років до Розділу XIX Кримінального кодексу України, норми, які встановлюють відповідальність за військові злочини, потребують удосконалення, зокрема, у частині суб'єктивної сторони досліджуваних злочинів.

Список використаних джерел:

1. За військові злочини порушено понад тисячу кримінальних справ. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/26553407.html.

2. Арманов М., Котенко Є. Військові злочини: кримінологічний аспект. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2017. № 4(16). С. 1–11. URL: http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/ pdfZ4-2017Zarmanov.pdf.

3. Про Збройні Сили України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934–XII (чинна редакція від 27.08.2018 року). Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 108.

4. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): навч. посіб. / Г.М. Анісімов, Ю.П. Дзюба, В.І. Касинюк та ін.; за ред. М.І. Панова. Х.: Право, 2011. 184 с.

5. Полегенька О.Р. Суб'єкт військових злочинів за кримінальним кодексом Україн. Право.ua. 2015. № 3. С. 92–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2015_3_18.

6. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон № N 2232-XII від 25.03.1992 (чинна редакція від 23.06.2018 року). Відомості Верховної Ради України. 1992. № 13. Ст. 67. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2232-12.

7. Попович В.М. Проблеми розуміння сутності об'єкта злочину в контексті сучасної доктрини кримінального права. Актуальні проблеми кримінального права: навч. посіб. / В.П. Попович, П.А. Трачук, А.В. Андрушко, С.В. Логін. К.: Юрінком Інтер, 2009. 256 с.

8. Туркот М.С. Кримінологічна характеристика особистості суб'єкта військових злочинів. Вісник Національної академії прокуратури України. 2015. № 2. С. 76–82. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnapu_2015_2_13.pdf

9. Військові злочини: комент. законодавства / [М.І. Хавронюк, С.І. Дячук, М. І. Мельник]; відп. ред. М. Д. Дрига, В. І. Кравченко. К.: А.С.К., 2003. 272 с.

10. Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини КК України. К.: Істина, 2004. 504 с.

11. Ніколаєнко Т.Б. Кримінальне право України. Особлива частина: навч. посіб. В.О. Сич. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ ім. Б. Хмельницького. 2012. 1232 с.

12. Бодаєвський В.П., Денисов С.Ф. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини). (Особлива частина): підруч.: в 2 т. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т. 2. Луганськ: Елтон-2, 2012. 780 с.

13. Ломако В.А. Суб'єктивна сторона злочину / В.А. Ломако, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов [та ін.]; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. 4-те вид. перероб. та допов. Х.: Право, 2010. 456 с.

14. Касько Т.Ю. Ознаки суб'єкта злочинів проти порядку несення та проходження військової служби. Актуальні проблеми держави і права. 2014. Вип. 74. С. 412–418. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_74_64.

15. Пузиревський Є.Б. Запобігання військовим злочинам: моногр. / за заг. ред. д-ра юрид. наук О.М. Литвинова. Х.: Ніка Нова, 2011. 176 с.

16. Білий І. Міжнародне переслідування за військові злочини: правові та процесуальні аспекти. М. : Юркнига, 2004. 256 с.

КОЛБ О. Г.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
та процесу
*(Національний університет
«Львівська політехніка»)*

ПОПЕЛЬНЮК Т. В.,
аспірант
(Класичний приватний університет)

УДК 343.8 (477)

ПРО ДЕЯКІ ЗМІСТОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОНЯТТЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ

У статті здійснено аналіз деяких системоутворюючих ознак поняття «кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України», а також визначені практичні елементи його застосування у запобіжній діяльності зазначеної сфери суспільних відносин.

Ключові слова: *кримінологічна характеристика, кримінальне правопорушення, персонал колоній, сфера виконання покарань, запобіжна діяльність, системоутворюючі ознаки.*

В статье осуществлён анализ отдельных системообразующих признаков понятия «криминологическая характеристика уголовных правонарушений, совершаемых в сфере исполнения наказаний Украины», а также установлены практические элементы его применения в профилактической деятельности указанной сферы общественных отношений.

Ключевые слова: *криминологическая характеристика, уголовное правонарушение, персонал колоний, сфера исполнения наказаний, профилактическая деятельность, системообразующие признаки.*

The article analyzes some system-forming features of the concept of "criminological characteristics of criminal offenses committed in the field of execution of sentences of Ukraine", as well as certain practical elements of its application in preventive activities in the specified sphere of social relations.

Key words: *criminological characteristic, criminal offense, staff of colonies, scope of punishment, preventive activities, system-generating signs.*

Вступ. Вивчення наукової літератури показало, що кримінологічна характеристика відноситься нині до однієї з ключових доктринальних категорій, яка застосовується при аналізі змісту будь-якого злочину [1, с. 916]. Не залишаються осторонь у цьому контексті й дослідження у сфері виконання покарань [2, с. 890]. Поряд з цим, варто констатувати, що досі ні у цілому серед кримінологів, ні серед учених, які розробляють проблеми, що пов'язані із запобіганням злочинам з боку засуджених та персоналу органів та установ виконання покарань, немає єдиної точки зору щодо змісту загального поняття «кримінологічної характеристики». Виходячи з цього та з урахуванням того, що на даний час у науці виведено поняття лише «кримінологічної характеристики злочинів, що вчиняються персоналом виправних колоній у ході виконання покарання у виді позбавлення волі» [3, с. 73], зазначене питання й було визначено у цій науковій статті як одне із завдань дослідження. Як у зв'язку з цим зазначив А.П. Закалюк, показники злочинності підлягають вимірюванню для отримання уявлення про її розмір, міру змінюваності та величину матеріального прояву, а також для розроблення, відповідно до цього, предметних заходів щодо запобігання та протидії злочинним проявам [4, с. 156], що й було використано у статті як методологічне підґрунтя для виведення авторського поняття «кримінологічна характеристика кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань Україні».

Постановка завдання. Метою статті є виведення поняття «кримінологічна характеристика кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань Україні».

Результати дослідження. Результати вивчення наукової літератури показали, що досить активно та предметно питаннями, пов'язаними зі з'ясуванням змісту кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень, займаються такі науковці, як О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.С. Богатирьова, В.В. Василевич, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, О.М. Гумін, О.М. Джужа, Т.А. Денисова, В.М. Дьомін, А.П. Закалюк, І.Г. Кальман, О.Г. Колб, О.М. Литвинов, В.О. Меркулова, О.П. Рябчинська, В.О. Туляков, ін.

Поряд з цим, досі однозначного розуміння щодо змісту поняття «кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України» у кримінології немає, що є однією з обставин, яка негативно впливає на стан запобіжної діяльності у зазначеній сфері суспільних відносин, та яка обумовила вибір теми та предмета даної наукової статті.

Проведений аналіз навчальних, методичних і наукових джерел засвідчив, що кримінологічна характеристика як предмет розгляду чи дослідження у тій чи іншій мірі висвітлена у наступних із них: а) у підручниках по курсу «Кримінологія». Так, в Особливій частині «Кримінології», яка видана у 2014 році за редакцією професорів В.В. Голіни та Б.М. Головкіна, кримінологічна характеристика як наукова категорія використана практично при аналізі усіх злочинів, що знайшли своє відображення у структурних розділах вказаного підручника [5, с. 178-431]. При цьому, у зазначеній роботі поняття «кримінологічної характеристики» не сформульовано. Відсутнє це визначення й у Загальній частині зазначеного підручника [5], що звичайно, ускладнює розуміння змісту даної наукової категорії як для учених, так і для практиків; б) у навчальних посібниках по курсу «Кримінологія» [6] це питання також не розкрито; в) у спеціальних загальних монографічних дослідженнях, як встановив В.В. Лопоха, зміст та структура кримінологічної характеристики тлумачиться науковцями також по-різному – у широкому та вузькому аспектах [3, с. 66-73], що у свою чергу не на-

ближає їх до істини з означеної проблематики; г) у тих монографічних розробках, що стосуються сфери виконання покарань, кримінологічна характеристика вживається лише у назвах відповідних розділів без будь-яких пояснень її змісту [7, с. 50-110]; ґ) у дисертаціях кримінологічного характеру та відповідного напряму питання кримінологічної характеристики у сьогоденні присутні як одні із пріоритетних завдань будь-якого дослідження. У цьому ж контексті готуються у теперішній час й дисертаційні розробки, що стосуються запобіганню кримінальним правопорушенням у сфері виконання покарань. Більш того, у деяких із них зроблена спроба на авторському рівні вивести поняття «кримінологічна характеристика». Зокрема, В.В. Лопоха у дисертації «Запобігання злочинам, що вчиняються персоналом виправних колоній України» дав наступне визначення «кримінологічної характеристики даного виду злочинів» – це стійкі відомості про рівень, структуру, динаміку та географію злочинних діянь, а також про осіб, що їх вчиняють, та потерпілих від злочинів, тобто нові відомості про стан злочинів, що вчиняються даною категорією персоналу ДКВС України, повні та точні знання про ці суспільно небезпечні явища для ефективного й науково обґрунтованого запобігання зазначеного виду злочинів [3, с. 68].

Не дивлячись на деякі методологічні вади, що мають місце у даному визначенні, все-таки слід визнати його теоретичну цінність, а саме: вперше на доктринальному рівні сформульовано поняття «кримінологічної характеристики», що стосується оцінки злочинів, які вчиняються у колоніях. Звичайно, якби В.В. Лопоха увів у це визначення таку системоутворюючу ознаку, як «ціна злочинності» [5, с. 62], а також акцентував увагу на рівнях запобігання кримінальним правопорушенням (загальносоціальному; спеціально-кримінологічному; індивідуальному) [5, с. 143-144], то, у цілому, виведене ним поняття мало б довершений характер. Поряд з цим, необхідно констатувати, що зазначене поняття у повній мірі може слугувати методологічним підґрунтям для подальших наукових пошуків у даному напрямі.

Отже, якщо узагальнити наявні у науці так звані загальні (стосуються всіх видів кримінальних правопорушень), а також спеціальні визначення (відносяться до конкретних їх видів, включаючи й ті, що вчиняються у сфері виконання покарань), то можна сформулювати наступне визначення поняття «кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України» – це узагальнені за допомогою статистичних та інших наукових методів дослідження офіційні відомості про стан, рівень, структуру, динаміку та географію кримінальних правопорушень, що вчиняють відповідні суб'єкти протиправної діяльності, кримінологічно-значущі дані про цих осіб, а також про потерпілих від кримінальних правопорушень та про детермінанти вчинення і ціну цих суспільно-небезпечних діянь, що отримані з метою розробки науково обґрунтованих заходів щодо запобіганню даного виду кримінальних правопорушень.

Таким чином, системоутворюючими ознаками, що складають зміст поняття «кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України», є:

1. Узагальнені офіційні відомості про кримінальні правопорушення, які вчиняють персонал органів та установ виконання покарань, засуджені, а також інші учасники кримінально-виконавчої діяльності. Під узагальненням у науці розуміють порівняння окремих предметів, фактів, явищ і т. п.; виявлення спільних рис, особливостей й на їх основі здійснення висновків у формі загальних положень [8, с. 690]. У правовій статистиці процес узагальнення статистичних даних про злочинність тощо називають зведенням і групуванням [9, с. 130]. При цьому, під статистичним зведенням розуміється процес упорядкування, систематизації і наукового оброблення первинного статистичного матеріалу для виявлення типових рис і закономірностей явищ та процесів, що вивчаються [9, с. 131]. Саме зведення є основою для подальшого аналізу статистичної інформації, що використано у цій науковій статті як один із методологічних підходів при обробці та систематизації відомостей, що стосується кримінальних правопорушень, які вчиняються у сфері виконання покарань, враховуючи, що за зведеними даними розраховуються узагальнені показники, виконується порівняльний аналіз, а також аналіз причин групових відмінностей, вивчаються взаємозв'язки

ознак [9, с. 131]. У свою чергу, групуванням у правовій статистиці називається розподіл множини одиниць сукупності на групи за певними, суттєвими для них ознаками, що вивчаються [9, с. 133]. Статистичне групування – це один з основних методів оброблення та аналізу первинної статистичної інформації, що проявляється у розподілі сукупності на групи за істотними для даного дослідження ознаками [9, с. 134], що також було використано у цій науковій статті при здійсненні кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень, які вчиняються у сфері виконання покарань України.

2. Офіційні відомості про кримінальні правопорушення, що вчиняються у сфері виконання покарань. Слово «офіційно» означає витриманий відповідно до встановлених правил, формальностей [10, с. 481]. У контексті змісту досліджуваного у цій роботі поняття, офіційні відомості відображаються у відповідних статистичних матеріалах, звітах тощо. При цьому, одним із принципів, що закріплені у Міжнародних принципах офіційної статистики, є те, що вона є необхідним елементом інформаційної системи демократичного суспільства, яка забезпечує уряд, економіку і суспільство даними про економічне, демографічне, соціальне та економічне становище [9, с. 9]. Основним правовим джерелом офіційної статистики є Закон України «Про державну статистику», в якому визначені форми статистичної звітності, включаючи й для правоохоронних органів [11]. Зазначені звіти, що несуть у собі відомості про злочини, вчинені у сфері виконання покарань, складаються на підставі узагальнення даних, які містяться в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ст. 214 КПК) та в інших облікових документах [9, с. 75-109]. Саме у такому сенсі й використано у понятті кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань, словосполучення «офіційні відомості».

3. Узагальнення зазначених відомостей має здійснюватися за допомогою статистичних та інших наукових методів дослідження. У статистиці на базі загальних принципів діалектичного методу розроблено такі специфічні методи, що були використані у ході даного дослідження: а) метод масового статистичного спостереження – науково організоване збирання і реєстрація даних, факторів та явищ суспільного життя за істотним ознаками та розробленими до початку спостереження документами первинного обліку; б) метод групування, який дав змогу виділити у суцільному досліджуваному явищі найважливіші типи, характерні групи та підгрупи за істотними ознаками; в) статистичний аналіз зведеного та опрацьованого матеріалу, у процесі якого були виявлені закономірності та зв'язки суспільних явищ, пов'язаних зі злочинною діяльністю у сфері виконання покарань (методи вивчення, варіації інтенсивного розвитку, узагальнюючі методи); г) табличний та графічний методи – сукупність способів раціонального та наочного викладення наслідків статистичного дослідження; ґ) метод відносних величин дав змогу охарактеризувати типовий розмір варіювальної ознаки якісно однорідної сукупності у конкретних умовах простору і часу (персоналу та засуджених різних органів та установ виконання покарань; різних посад; різних правових статусів цих осіб тощо); д) індексний метод дав можливість охарактеризувати зміну рівня даного суспільного явища у часі, просторі чи порівняно з плановим завданням, нормою або стандартом; е) кореляційний метод – це встановлення та обчислення щільності взаємозв'язку явищ суспільного життя [9, с. 15-16]. Звичайно, що при узагальненні статистичних даних про кримінальні правопорушення, які вчиняються у сфері виконання покарань, у цій науковій розробці були використані й інші загальнонаукові методи дослідження [12].

4. Узагальнені відомості містять у собі дані про стан, рівень, структуру, динаміку та географію злочинів, що вчиняються у сфері виконання покарань. Стан злочинності – це кількість кримінальних правопорушень, вчинених на певній території, у відповідний період часу [6, с. 26]. У даному дослідженні під станом злочинності розуміється кількість кримінальних правопорушень, вчинених у сфері виконання покарань у цілому, тобто по всіх органах та установах виконання покарань України за певний часовий період. Рівень кримінальних правопорушень – це фіксована в абсолютних величинах їх зареєстрована кількість та осіб, які їх вчинили у сфері виконання покарань у цілому, чи в окремих регіонах держави, або у конкретно взятому органі чи установі виконання покарань, за певний період

часу (зазвичай, за рік). При цьому рівень кримінальних правопорушень це кількісний показник саме зареєстрованих видів правопорушень. У той самий час, рівень фактичних кримінальних правопорушень складається з їх зареєстрованої та прихованої (латентної) частин [5, с. 56]. У зазначеній науковій статті предметом дослідження став рівень лише зареєстрованих кримінальних правопорушень, вчинених у сфері виконання покарань, позаяк у зв'язку з її реформуванням та повним підпорядкуванням органів та установ виконання покарань Міністерству юстиції України, доступ до архівних матеріалів, пов'язаних з розслідуванням протиправної діяльності зазначених суб'єктів є вкрай проблематичним. Структура кримінальних правопорушень – це їх групування та групування осіб, які їх вчинили, за певними їх якісними ознаками для установлення найбільш характерних рис з метою подальшого виявлення і вивчення взаємозв'язків між структурними підрозділами [5, с. 58]. У зазначеній науковій статті структура кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань, має дещо умовний характер, враховуючи, що щорічно відповідні суб'єкти вчиняють нові кримінальні правопорушення або не вчиняють ті із них, що були зафіксовані у попередньому періоді. Поряд з цим, варто зазначити, що у досліджуваному у цій роботі періоді були встановлені так звані «типові» кримінальні правопорушення, що мали місце у кожному звітному році, а саме, це: а) кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (розділ XIII Особливої частини КК); б) кримінальні правопорушення у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (розділ XVII Особливої частини КК); в) кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи (розділ II Особливої частини КК) [5, с. 50-60]; інші кримінальні правопорушення [13, с. 3-13]. Саме зазначені кримінальні правопорушення, що вчиняються у сфері виконання покарань й склали «кримінологічний портрет» їх структури, яка, у свою чергу, віднесена до однієї із системоутворюючих ознак досліджуваного поняття. Динаміка кримінальних правопорушень – це зміна усіх їх показників у цілому або їх елементів протягом певного часу [5, с. 59]. При цьому, слід мати на увазі (і це враховано під час даного дослідження), що при аналізі видозмін кримінальних правопорушень застосовуються різні статистичні методики, а також способи (базисний і ланцюговий). Зокрема, базисний спосіб обчислення показників динаміки кримінальних правопорушень являє собою порівняння кожного рівня статистичного ряду щорічних зареєстрованих їх даних із першим рядом, який береться за основу порівняння (базис – 100%). Водночас, для розробки показників динаміки кримінальних правопорушень у ланцюговий спосіб, використовують прийом порівняння наступного рівня ряду з попереднім [5, с. 59-60]. Географія кримінальних правопорушень – це кількісно-якісний показник, який характеризує територіальну поширеність і якісну відмінність чи схожість основних їх показників [5, с. 61]. У даній науковій розробці під географією кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань, розуміється: а) зареєстрована їх кількість у відповідних структурних підрозділах органів та установ виконання покарань (ст. 11 КВК); б) кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень у відповідних територіальних одиницях, в яких функціонують органи та установи виконання покарань; в) їх зареєстрована кількість усього по системі ДКВС України. Їх упорядкування здійснюється Департаментом ДКВС України, який створений у структурі Міністерства юстиції України, та опубліковується у спеціальному інформаційному бюлетені [13]; г) кількість кримінальних правопорушень, вчинених у конкретних органах та установах виконання покарань (зокрема, у житлових та робочих зонах, кімнатах побачень, медсанчастинах, т. ін.). Географія кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань, у даному випадку, обумовлена, зокрема, особливостями структурних дільниць виправних і виховних колоній (ст. ст. 94-99 КВК), а також їх обладнанням відповідно до вимог відомчих нормативно-правових актів Міністерства юстиції України (наприклад, згідно з Загальними положеннями Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [14]).

5. Суб'єктами вчинення кримінальних правопорушень у сфері виконання покарань є тільки особи з-поміж персоналу органів та установ виконання покарань (виключний перелік

цих осіб визначений у ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [15]); засуджені, які відбувають покарання, а також інші учасники кримінально-виконавчих правовідносин. Саме у такому сенсі й вживається у цій роботі словосполучення «суб'єкти вчинення кримінальних правопорушень у сфері виконання покарань» та дається кримінологічна характеристика їх протиправної діяльності.

6. Одним із ключових системоутворюючих елементів поняття «кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України» є відомості про потерпілих від цих суспільно-небезпечних діянь. Як зазначено у ч. 1 ст. 55 КПК України, потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Як встановлено під час даного дослідження, потерпілими від кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України, були особи з-поміж персоналу ДКВС України, а також засуджені до різних кримінальних покарань особи та ув'язнені під варту. Саме вказані об'єкти й склали один зі складових елементів кримінологічної характеристики у цій науковій статті.

7. Важливою системоутворюючою ознакою, що визначає зміст досліджуваного поняття, є відомості про детермінанти вчинення кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України. Під детермінацією у науці розуміють встановлення причин виникнення, прояву чого-небудь [16, с. 190]. Як з цього приводу зауважив А.П. Закалюк, у найзагальнішому значенні поняття детермінації відображає діалектичну суттєву властивість реального буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ і процесів [4, с. 184]. Саме у такому сенсі й використано у цій роботі словосполучення «детермінанти кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України».

8. У контексті усвідомлення суспільної небезпеки осіб та кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України, а також для розробки ефективних запобіжних заходів у цьому напрямі, украй цінною і необхідною є інформація про ціну кримінальних правопорушень. Саме з цих міркувань зазначена ознака включена у перелік системоутворюючих елементів змісту досліджуваного у цій науковій статті поняття. У кримінологічних джерелах під ціною кримінальних правопорушень розуміють кількісно-якісний показник тієї шкоди і витрат суспільства, які є наслідком їх проявів [5, с. 62]. При цьому, варто зазначити, що сумарне (у грошовому еквіваленті) визначення «ціни» кримінальних правопорушень навряд чи можливе, оскільки існують такі витрати, які математичному підрахунку не підлягають [5, с. 62], враховуючи, що шкода від кримінального правопорушення має прямий і побічний характер. Пряма шкода – це ті витрати і втрати, які безпосередньо пов'язані з протиправними проявами (прикладами такої можна вважати рішення Європейського суду з прав людини, в яких визначено обов'язок для держави відшкодувати завдану моральну та матеріальну шкоду для засуджених (ув'язнених під варту) в органах та установах виконання покарань [17]). Побічна, або непряма шкода виражається у втратах, які несуть держава і суспільство у зв'язку з існуванням кримінальних правопорушень як соціального явища (кошти на: утримання правоохоронної, судової, кримінально-виконавчої системи та інститутів адаптації і ресоціалізації злочинців; підготовку відповідних кадрів у навчальних закладах; реалізацію заходів запобігання кримінальним правопорушенням та інші різновиди витрат) [5, с. 63]. Без сумніву, що у контексті змісту досліджуваної у цій науковій статті проблематики, до побічної шкоди (ціни кримінальних правопорушень) слід віднести й ті суспільно-небезпечні наслідки, які наступають у результаті вчинення кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань України щодо всіх видів потерпілих (масові безлади з участю засуджених; дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань; умисне знищення державного майна; т. ін.) [18].

Висновок. Практичне значення виведеного у даній науковій розробці поняття виражено у тому, що теоретичне узагальнення (моделювання) усіх відомостей, які стосують-

ся змісту кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виконання покарань дасть можливість більш предметно, раціонально та ефективно розробляти і реалізовувати на практиці відповідні запобіжні заходи у зазначеному напрямі суспільної діяльності, а також «економити» побічну шкоду, що завдається суспільно небезпечними діяннями з боку винних осіб, тобто знижувати рівень ціни даного виду кримінальних правопорушень України.

Список використаних джерел:

1. Тарасов Н.В. Преступления, совершаемые сотрудниками милиции: криминологический аспект: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. 19 с.

2. Сусарин А.А. Криминологическая характеристика преступлений, связанных с злоупотреблением и превышением полномочий сотрудниками уголовно-исполнительной системы. Пробелы в российском законодательстве. 2011. № 2. С. 176–178.

3. Лопоха В.В. Запобігання злочинам, що вчиняються персоналом виправних колоній України: дис… канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. 224 с.

4. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1 Теоретичні засади та історія української кримінологічної наукию. Київ: Ін Юре, 2007. 424 с.

5. Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

6. Кримінологія: навч. посіб. / за заг. ред. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2009. 312 с.

7. Кримінологічні та оперативно-розшукові засади запобігання злочинам і правопорушенням, що вчиняються персоналом виправних колоній: монографія / за заг. ред. В.В. Коваленка. Київ: АТІКА, 2011. 367 с.

8. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т.В. Ковальова. Харків: Фоліо, 2005. 767 с.

9. Правова статистика: підручник / за заг. ред. проф. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2014. 448 с.

10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. О. Єрошенко. Донецьк: Глорія Трейд, 2012. 864 с.

11. Про державну статистику: Закон України від 17.09.1992 № 2614-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 43. Ст. 608.

12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

13. Про діяльність підрозділів охорони, нагляду та пожежної безпеки установ виконання покарань у 2016 році: інформ. бюл. Київ: Міністерство юстиції України, 2017. 43 с.

14. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: затв. Наказом Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. № 2186/5. Офіційний вісник України. 2015. № 4. Ст. 88.

15. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 черв. 2005 р. Офіційний вісник України. 2005. № 30. С. 4-10.

16. Булыко А.Н. Большой словарь иностранных слов 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва: Мартин, 2010. 704 с.

17. Огляд рішень Європейського суду з прав людини. Донецьк: Донецький Меморіал, 2011. 55 с.

18. Копотун І.М. Теоретико-прикладні та правові засади запобігання злочинам, що зумовлюють виникнення надзвичайних ситуацій у виправних колоніях України: автореф. дис. …д-ра юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2014. 40 с.

МАРШУБА М. О.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінології та
кримінально-виконавчого права
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого),*
молодший науковий співробітник
*(Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук)*

МОЙСІЄНКО В. А.,
студент
*(Слідчо-криміналістичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)*

УДК 347.998.85

СФЕРИ ІСНУВАННЯ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано сфери активності організованої злочинності в Україні. Розглянуто особливості діяльності організованих злочинних угруповань у аграрній, кредитно-фінансовій, паливно-енергетичній, природоресурсній, військовій сферах. Діяльність організованої злочинності у конкретній сфері має корисливий характер.

Ключові слова: *організована злочинність, злочинні організації, злочин, економіка, корисливий характер, корупція, правоохоронні органи, рейдерство, легалізація доходів, паливно-енергетичний комплекс, аграрна сфера.*

В статье проанализированы сферы активности организованной преступности в Украине. Рассмотрены особенности деятельности организованных преступных группировок в аграрной, кредитно-финансовой, топливно-энергетической, природоресурсной, военной сферах. Деятельность организованной преступности в конкретной сфере имеет корыстный характер.

Ключевые слова: *организованная преступность, преступные организации, преступление, экономика, корыстный характер, коррупция, правоохранительные органы, рейдерство, легализация доходов, топливно-энергетический комплекс, аграрная сфера.*

In the article analyzes spheres of organized crime activity in Ukraine. The peculiarities of the activities of organized criminal groups in the agrarian, financial, fuel and energy, nature resource and military spheres. The activity of organized crime in a specific area is mercenary.

Key words: *organized crime, criminal organizations, crime, economy, mercenary character, corruption, law enforcement agencies, raidering, legalization of incomes, fuel and energy complex, agrarian sphere.*

Вступ. Зростання рівня організованої злочинності в Україні пов'язане насамперед зі складними соціально-економічними, політичними умовами й обставинами воєнного характеру у зв'язку з проведенням на східних теренах нашої держави Операції об'єднаних сил. Ефективна боротьба та запобігання розповсюдженню організованої злочинності можлива лише за умови визначення сфер активності й особливостей злочинної діяльності у цих сферах. Активність організованої злочинності є однією з основних загроз національній безпеці країни та міжнародному правопорядку, що впливає на широке коло суспільних відносин, зокрема на економічне та політичне життя країни.

Обрана тема є актуальною протягом всього часу незалежності нашої держави. За останні декілька років розвиток організованої злочинності набирає нового оберту. Дослідженням інституту організованої злочинності в Україні займалися такі вчені, як Н.Є. Міняйло, М.А. Погорецький, В.В. Голіна, В.Я. Тацій, О.Ю. Шостко, І.М. Даньшин, А.П. Закалюк, А.М. Бандурка, О.М. Сарнавський та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення сфер суспільного життя, у яких найбільше проявляється активність організованої злочинності, з'ясування спрямування діяльності організованих злочинних груп у конкретних сферах.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про організаційно-правові форми боротьби з організованою злочинністю» під організованою злочинністю слід розуміти сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням і діяльністю організованих злочинних угруповань [1]. Як зазначається в Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю від 21 жовтня 2011 р. за № 1000/2011, організована злочинність є суттєвим чинником посилення соціальної напруженості та дестабілізації суспільних відносин, виникнення деформації у сфері господарювання, уповільнення темпів економічного розвитку держави. Нинішній стан криміногенної ситуації в державі свідчить про необхідність удосконалення заходів, спрямованих на нейтралізацію дії чинників, які зумовлюють організовану злочинність. Проблема боротьби з організованою злочинністю залишається актуальною для кожного регіону, головним чином для великих міст [2]. Із нормативного закріплення явища організованої злочинності можемо сказати, що його поширення можливе у сфері господарювання, тобто економіки. Найбільший прояв організованої злочинності в Україні зосереджується на територіях Донецької та Дніпропетровської областей, у яких зазначені показники майже в три рази перевищують середньоукраїнські. Лише у цих двох областях у середньому реєструється 17–19% усіх проявів організованої злочинності в Україні. Злочинність у сфері економіки останніми роками стала визначати характер і напрями реалізації реформ не тільки у сфері економіки, а й у системі державного будівництва і правоохоронної діяльності. З 2005 р. дотепер спостерігається стійка тенденція щорічного зростання в середньому на 2% виявлених і зареєстрованих злочинів економічної спрямованості [3]. Серед сфер господарювання слід окремо виділити аграрний сектор, паливно-енергетичний комплекс, кредитно-фінансову систему, видобуток корисних копалин, що є найбільш вразливими та привабливими для організованої злочинності.

В аграрному секторі економіки України за останні роки почастішали випадки незаконного захоплення земель, врожаю, сільськогосподарських підприємств, об'єктів та іншого майна організованими озброєними групами осіб, що за своїми ознаками підпадає під випадки рейдерства. Громадська організація «Антирейдерський союз підприємців України» зазначає, що лише протягом чотирьох із половиною років в Україні було організовано 2,5 тис. рейдерських атак. Урядом була створена Міжвідомча комісія з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств, лише станом на липень 2007 р. на її адресу надійшло понад 250 заяв із приводу недружніх поглинань і захоплень [4, с. 16–17]. Кількість рейдерських захоплень зростає в Україні з 2014 р., про що повідомляє платформа для роботи з відкритими даними Opendatabot з посиланням на статистику Генеральної прокуратури. Найбільша кількість захоплень сталася у 2017 р. – понад 400. Починаючи з 2013 р., в Україні відбулося майже 1 700 рейдерських захоплень, із них – понад 500 за останні півтора року. У 2014 р. було зареєстровано 230 справ щодо рейдерства, рік потому – трохи менше,

250 справ, близько 300 – у 2016 р. За даними Генеральної прокуратури України, найчастіше рейдерські захоплення відбуваються у Києві та Київській області. За останні 5 років там було зареєстровано майже 400 рейдерських атак. На другому місці – Дніпропетровська та Львівська області. У кожній зафіксували понад 100 випадків рейдерства. Крім того, за кількістю захоплень лідирують Одеська, Донецька, Закарпатська, Миколаївська та Житомирська області. Замикають топ-10 Львівщина та Херсонщина. Найменше випадків рейдерства зафіксували у Волинській і Сумській областях. Висока активність організованої злочинності в аграрній сфері пояснюється високими прибутками від реалізації сільськогосподарської продукції фермерами та підприємцями.

Якщо розглянути паливно-енергетичний комплекс держави, то найпоширенішими предметами злочинних посягань є нафта і продукти її переробки, кошти, цінні папери нафтових компаній. Як зазначає В.В. Фінчук, серед нафтопродуктів найчастіше предметами злочинних посягань є бензин, дизельне пальне, мазут, мастила, синтетичний спирт та інша продукція технологічного виробництва, в інших секторах паливно-енергетичного комплексу – вугілля, природний газ, пропан, ізобутан, пропан-бутанова фракція, електро- і теплоенергія. Підвищена «привабливість» нафтової галузі для організованої злочинності, на думку вченого, зумовлена високою вартістю і попитом на таку продукцію [5, с. 213]. За фактами організованої злочинності у сфері ПЕК можемо дійти висновку, що на стадії досудового розслідування розслідування злочинів відбувається за ст. 185, 190, 191, 204, 240, 292, 358, 364, 366 Кримінального кодексу України [5, с. 214].

На окрему увагу заслуговує незаконний видобуток і контрабанда природних ресурсів. Найбільш відомими фактами є незаконний видобуток бурштину на території Рівненської області. Незаконний видобуток бурштину слід розуміти не як сукупність окремих поодиноких випадків за участі декількох старателів, а як повноцінний бізнес і багатомільйонну індустрію, яка функціонує як великий механізм і включає в себе тисячі осіб. Досить очевидним є припущення, що керівництво такою діяльністю здійснюють особи, які мають політичний і фінансовий вплив. Проводячи аналогії з іншими секторами тіньової економіки України, можна припустити, що керівництво незаконним видобуванням бурштину здійснюють олігархічні структури у взаємозв'язку з представниками організованої злочинності. Саме їх вплив дозволяє забезпечити безперешкодну діяльність копачів майже на всіх частинах території України, які містить родовища «сонячного каменю» [6].

Злочинні формування, зазвичай, намагаються взяти під свій контроль і банківські та фінансово-кредитні установи. За їх участю вчиняють найбільшу кількість злочинів, пов'язаних із незаконною конвертацією грошових коштів, подальшим виведенням їх за кордон, а також легалізацією та відмиванням доходів, отриманих злочинним шляхом, використанням фіктивних фірм і «конвертаційних центрів». Слабкість економічних позицій держави призводить до ускладнення кримінальної ситуації, зростання потенціалу організованого криміналітету. Водночас високий рівень злочинності сприяє «виснаженню» бюджету, оскільки боротьба з нею потребує значних ресурсів за рахунок інших соціальних витрат [7, с. 194]. Діяльність злочинних організацій пов'язана не тільки з отриманням матеріально-фінансових ресурсів, а й із їх легалізацією, що є злочином. Під легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом, слід розуміти вчинення фінансової операції чи правочину з коштами або іншим майном, одержаними внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, а також вчинення дій, спрямованих на приховання чи маскування незаконного походження таких коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, зміну їх форми (перетворення), а так само набуття, володіння або використання коштів чи іншого майна, одержаних внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів [8]. Тобто, діяльність, наприклад, певного підприємства може супроводжувати головну мету – відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, й отримання прибутку від функціональної діяльності цього суб'єкта не є основною метою діяльності.

Військова сфера не є винятком у колі кримінальних інтересів організованої злочинності, особливо незаконний обіг зброї та боєприпасів. Обсяги зброї, які вивозяться із зони бойових дій, вражають. Це зумовлено вивозом не просто для зберігання, а й із метою її реалізації та використання за цільовим призначенням, тобто під час вчинення злочинів різного характеру, у змові з іншими представниками організованої злочинності. Зброя може бути предметом чи засобом, за допомогою якого вчинюються напади чи розбої, або виступати як товар, тобто угрупування можуть здійснювати торгівлю зброєю та боєприпасами для отримання прибутку. Поширення незаконного обігу вогнепальної зброї як один із найбільш «перспективних» напрямів діяльності організованих злочинних угруповань поряд із торгівлею наркотиками, людьми, контрабандою та проституцією сприяє процвітанню т. зв. «чорного» ринку зброї. Незаконна торгівля зброєю стає все більш прибутковим злочинним промислом [10, с. 305]. Злочинні організації можуть створюватися не тільки цивільними особами, а й самими військовослужбовцями з метою здійснення злочинних дій, або ж військовослужбовці можуть бути співучасниками таких злочинних організацій. Слід згадати й інше військове майно, яке може виступати предметом уваги організованих груп чи злочинних організацій. Так, у підсумках роботи прокурорсько-слідчої діяльності органів військової прокуратури за І півріччя 2011 р. вказується, що слідчими військової прокуратури направлено до суду дві кримінальні справи про злочини, вчинені організованими групами, зокрема щодо викрадення автомобільного майна на загальну суму понад 5,2 млн грн [11, с. 4]. Висока латентність цього виду злочинності не дає можливості відтворити реальну картину його масштабності та рівня загрози життєдіяльності військових формувань.

Продовжують зростати і традиційні види організованої кримінальної діяльності, зокрема незаконний обіг наркотичних засобів (наркобізнес) у країні, що впливає на збільшення кількості хворих на наркоманію, розростання корисливо-насильницької злочинності. Як зазначає Н.Є. Міняйло, «українська організована злочинність також у своєму розвитку враховує й особливості функціонування, продиктовані географічним розташуванням України. Так, Україна знаходиться в центрі Європи, тим самим займаючи досить вигідну позицію на рубежі багатьох транспортних шляхів поставок заборонених товарів і послуг між Європою та Азією. Користуючись цим чинником, українська організована злочинність зайняла власне місце серед постачальників не лише нелегальних мігрантів і транзиту наркотиків, а й торгівлі людьми» [10, с. 304].

Загрозу також становить наявність корупційних зв'язків організованих злочинних угруповань в органах державної влади та місцевого самоврядування. На початку 2000-х рр. громадськість все частіше вказує на недосконалість державного управління, неефективність діяльності правоохоронних органів і «злочинність влади», що не забезпечує реалізацію громадянами їх законних прав та інтересів [10, с. 304]. Проникаючи в органи законодавчої влади й державного управління, правоохоронні та судові установи, організована злочинність лобіює у них свої злочинні інтереси, посягаючи на цілий комплекс найбільш значимих соціальних цінностей [12, с. 99]. Такий варіант розвитку подій пояснюється «гарантіями й опорою» з боку правоохоронців на вчинення злочинних діянь представниками організованої злочинності. Як приклад можемо розглянути справу «бурштинової мафії», коли представниками Рівненської обласної прокуратури здійснювалося сприяння незаконному видобутку бурштину, внаслідок чого таку діяльність було припинено співробітниками НАБУ та СБУ. Якщо проаналізувати матеріали судової практики, зокрема Постанови Пленуму Верховного Суду України № 13 від 23 грудня 2005 р., то відповідно до п. 11 ознаками зовнішньої стійкості злочинних організацій можуть бути встановлення корупційних зв'язків в органах влади, наявність каналів обміну інформацією щодо діяльності конкурентів по злочинному середовищу, створення нелегальних (тіньових) страхових фондів і визначення порядку їх наповнення та використання тощо [13].

Не варто відкидати і безпосередній вплив транснаціональних злочинних угруповань на злочинні організації, що діють на території України. Діяльність транснаціональних зло-

чинних угруповань зумовлює підвищення криміногенної небезпеки в країні та загрожує її зовнішньоекономічній діяльності.

Висновки. Розвиток і виникнення організованої злочинності за останні декілька років зумовлені неефективною діяльністю правоохоронних органів держави, корупцією в органах влади, що є необхідною умовою функціонування організованих груп і злочинних організацій. Думки вчених-кримінологів і практиків із приводу сфер діяльності організованої злочинності збігаються. У ситуації, коли організована злочинність розповсюджується у сферах економіки та бізнесу, повинен здійснюватися належний вплив із боку правоохоронних органів з метою недопущення тінізації бізнесу, незаконної приватизації, попередження протидії законній господарській діяльності, а також легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом.

Список використаних джерел:

1. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон від 30 серпня 1993 р. № 3341-XII / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12.

2. Про концепцію державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю: Указ Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1000/2011. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000/2011.

3. Стан та структура злочинності в Україні. Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ Україні. URL: www.guds.gov.ua.

4. Бова А.А. Соціологія організованої злочинності: окреслення предметної галузі. Український соціум. 2003. № 1 (2). С. 16–23.

5. Фінчук В.В. Організована злочинна діяльність у паливно-енергетичному комплексі (ПЕК) України. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. № 3. С. 212–215. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2016/50.pdf

6. Литвиненко А.О. Бурштинова мафія в Україні. Злочинність у глобалізованому світі: матеріали XVI Всеукр. кримінол. конф. для студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Харків, 12 грудня 2017 р.). Харків, 2017. С. 210–212.

7. Ревак І.О. Організована злочинність у сфері економіки як загроза економічній безпеці держави. Lviv Polytechnic National University Institutional. Repository. С. 194–195. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/28953/ 1/117_194_195.pdf.

8. Кримінальний кодекс України: Закон від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

9. Сарнавський О.М. Протидія організованій злочинності у військовій сфері: кримінально-правові та організаційно-правові проблеми. Кримінальне право та кримінологія. 2012. С. 304–306. URL: http://kul.kiev.ua/images/ chasop/2012_2/304.pdf.

10. Міняйло Н.Є. Сфери активності організованої злочинності в Україні на межі тисячоліть. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2016. С. 53–56.

11. Війтєв Ю.М. Органи військової прокуратури – на захисті інтересів держави та прав громадян. Вісник прокуратури. 2011. № 8. С. 4.

12. Погорецький М.А. Організована злочинність в Україні: тенденції розвитку та заходи протидії. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2007. Вип. 16. С. 99–110.

13. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 13. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05.

МИРОНЕНКО Т. Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правосуддя
(Сумський національний аграрний університет)

УДК 343/133

РОЛЬ ПРОКУРОРА У ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Стаття присвячена процесу доказування й участі у ньому прокурора, повноваженням, обов'язкам прокурора згідно з механізмом Кримінального процесуального кодексу України. Також у статті розглядаються прогалини в законодавстві, пов'язані з процесом доказування.

Ключові слова: *досудове розслідування, доказування, збирання доказів, оцінка доказів, прокурор, тягар доказування.*

Статья посвящена процессу доказывания и участию в нем прокурора, полномочиям, обязанностям прокурора в соответствии с механизмом действующего Уголовного процессуального кодекса Украины. Также в статье рассматриваются пробелы в законодательстве, связанные с процессом доказывания.

Ключевые слова: *досудебное расследование, доказывание, собирание доказательств, оценка доказательств, бремя доказывания.*

The article is devoted to the process of proving and participating in the process of proving the prosecutor, his powers in accordance with the mechanism of the current Criminal Procedural Code of Ukraine. Also, the article deals with gaps in legislation related to the process of proof.

Key words: *pre-trial investigation, proof, gathering of evidence, assessment of evidence, prosecutor, burden of proof.*

Вступ. Тема доказування є однією з центральних у кримінальному процесуальному законодавстві. Це пов'язано з реалізацією завдань кримінального провадження: захистом особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охороною прав, свобод, законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпеченням швидкого, повного і неупередженого розслідування і судового розгляду. Метою такого провадження є притягнення кожної винної особи до відповідальності в міру її вини, що і забезпечується у процесі доказування діяльністю сторони обвинувачення.

Діяльність прокурора у процесі доказування досліджувалася в роботах В.В. Вапнярчука, А.О. Ляша, С.М. Стахівського, О.М. Руденка, В.М. Тертишника та ін. Але водночас питання щодо повноважень прокурора під час досудового розслідування у процесі доказування залишається остаточно не вирішеним. Причиною цього є не тільки кардинальні зміни у положеннях самого кримінального процесуального законодавства, але й орієнтація на правовий європейський простір, а також недостатня розробка механізму прокурорської діяльності в процесі доказування, якому присвячена незначна частина наукових розробок.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз діяльності прокурора під час доказування у кримінальному провадженні та висвітлення основних проблем у зв'язку з такою доказувальною діяльністю.

Результати дослідження. Серед суб'єктів доказування кримінальне процесуальне законодавство виділяє прокурора. Саме він разом зі слідчим представляє сторону обвинувачення, яка несе тягар доказування. Вказане положення повністю відповідає презумпції невинуватості і ст. 92 Конституції України: «Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину». За ст. 36 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) серед обов'язків прокурора чітко визначений обов'язок починати судове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК України (ст. 36 ч. 2. п. 1), мати повний доступ до матеріалів, документів та інших відомостей, що стосуються досудового розслідування (ст. 36 ч. 2 п. 2), а також у необхідних випадках особисто проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії в порядку, передбаченому законодавством (ст. 36 ч. 2. п. 4). Всі вказані дії прокурора безпосередньо стосуються процесу доказування.

Під обов'язком доказування, за думкою В.В. Вапнярчука, потрібно розуміти юридичний обов'язок певних суб'єктів кримінального провадження [1, с. 347], а тягар доказування – це правове явище, сутність якого полягає у зумовленій інтересом процесуальній необхідності певного суб'єкта доказування відстояти свою правову позицію позитивними й об'єктивно досяжними твердженнями [1, с. 252]. Також він зазначає, що тягар доказування забезпечується не заходами юридичної відповідальності, а інтересом сторін кримінального провадження. Саме інтерес є рушійною силою у реалізації тягаря доказування [1, с. 360–361].

Поняття доказування у науковій літературі не має єдиного визначення. Так, наприклад, В.М. Тертишник зазначає, що доказування – дія зі встановлення істинності будь-якого судження, положення (тези) на підставі інших суджень, істинність яких перевірена, за допомогою аргументів (посилань), істинність яких встановлена [2, с. 154]. А саме доказування у кримінальному процесі є здійснюваною в передбаченому законом порядку діяльністю слідчого, прокурора та суду за участю інших суб'єктів процесуальних правовідносин зі здобуття, дослідження, перевірки й оцінки фактичних даних (доказів), використання їх у встановленні істини у справі, обґрунтуванні висновків і рішень, які приймаються [3, с. 66].

На думку М. Костіна, доказування є діяльністю у порушенні кримінальної справи судді, прокурора, слідчого, дізнавача, інших уповноважених кримінально-процесуальним законом суб'єктів, основу якої складають логічно-аналітичні операції з перевірки й оцінки сформованих доказів з метою встановлення підстав для кримінальної відповідальності і застосування покарання, захисту невинних осіб від необґрунтованого засудження шляхом використання доказів для обґрунтування і мотивування відповідних процесуальних рішень [4, с. 146].

Доказування Є.Г. Коваленком розуміється як дослідження – поєднання практичних дій і мислення учасників кримінально-процесуальної діяльності. Його елементами є виявлення, збирання, дослідження, перевірка, закріплення й оцінка доказів і їх джерел [5, с. 91]. Це діяльність із виявлення і збирання доказів і їх процесуальних джерел та отримання на їх основі обґрунтованих висновків у кримінальній справі [5, с. 92].

Схоже визначення дає М.М. Михеєнко: це діяльність уповноважених суб'єктів кримінального процесу щодо збирання (формування), перевірки й оцінки доказів і їх процесуальних джерел, а також стосовно формулювання на цій основі певних тез і наведення аргументів для їх обґрунтування [6, с. 117].

А.О. Ляш зазначає, що процес доказування складається зі збирання доказів, їх перевірки й оцінки, висунення тез і їх обґрунтування [7, с. 94].

О.С. Осетрова виділяє три етапи доказування в діяльності прокурора: збирання, розгляд доказів і перевірку [8, с. 94].

Підсумовуючи сказане, варто розглянути процес доказування, який, на нашу думку, включає збирання, дослідження, закріплення й оцінку доказів. Але ці складники не існують окремо один від одного, а існування кожного порушує межі іншого. Так, наприклад, збирання доказів уже передбачає дослідження доказів, збирання співвідноситься із закріпленням, дослідження напряму пов'язане з оцінкою тощо.

З метою узагальнення і синтезу інформації необхідно проаналізувати участь прокурора в кожній перерахованій складовій частині.

У ст. 216 КПК України визначається підслідність, але серед органів, які проводять досудове розслідування, прямо не зазначені слідчі відділи прокуратури. Також і положення ст. 38 КПК України не називає серед органів досудового розслідування органи прокуратури. КПК відзначає, що прокуратура здійснює контролюючу функцію під час проведення досудового розслідування: нагляд за додержанням закону органами досудового розслідування. Але в структурі кожної місцевої, регіональної, обласної прокуратури є слідчі відділи, а також управління з розслідування кримінальних проваджень слідчими органів прокуратури та процесуального керівництва. Так, це не суперечить іншим положенням КПК України, зокрема в ч. 1 ст. 36 КПК України прокурор уповноважений починати досудове розслідування за наявності підстав для цього, повідомляти особі про підозру (ч. 11 ст. 36 КПК України), пред'являти цивільний позов тощо. Також положення п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України дозволяє в необхідних випадках проводити прокурору слідчі (розшукові) та процесуальні дії. Але в законодавстві не конкретизовано, які ж саме випадки є необхідними. Необхідність може виникнути в будь-який момент під час розслідування будь-якого провадження з невизначеним ступенем складності.

Фактично прокурор займається збиранням доказів, формуванням їх. Формування, на нашу думку, передбачає складання процесуальних документів, які мають значення для правильного вирішення кримінального провадження по суті. У КПК слід внести положення, що конкретизують іншу діяльність прокурора, яка не контролюючою.

Також слід звернути увагу на те, що Апеляційний суд Дніпропетровської області своїм рішенням № 201/1405/18 від 16 березня 2018 р. зазначив, що слідчі підрозділи органів прокуратури не є органом досудового розслідування та позбавлені повноваження здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях. Аргументацією для такого рішення є те, що ст. 216 КПК України наявність такого суб'єкта кримінального процесу, як слідчий органу прокуратури, взагалі не передбачена. Тобто, з огляду на вищевказані положення кримінального процесуального закону, слідчі органів прокуратури втратили повноваження щодо здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях, розпочатих після 19 листопада 2017 р., оскільки розслідування злочинів, підслідність яких визначена ч. 4 ст. 216 КПК України, повинні здійснювати слідчі органи Державного бюро розслідувань [9].

Державне бюро розслідування не почало функціонувати, тому і не взяло, відповідно, на себе функції прокуратури та її слідчих відділів. Проблема залишається відкритою і сьогодні.

Дослідження передбачає пошук нових знань, тобто процес, пов'язаний із доказуванням. З дослідженням безпосередньо співвідносяться докази і сам процес доказування. Так, у ст. 36 КПК України зазначено, що прокурор, здійснюючи свої повноваження, має повний доступ до матеріалів, документів і їх відомостей, що стосуються досудового розслідування (ч. 2 п. 2 ст. 36 КПК України). Це запроваджене з метою не тільки контролю за діяльністю органу досудового розслідування, не тільки з наглядовою функцією, але й із метою дослідження матеріалів провадження, повноти розслідування і ходу слідства. Дослідження виконує функцію керівництва слідством, коли прокурор несе ідею найбільшої ефективної діяльності слідства. Результатом такого дослідження є надання органу розслідування письмових вказівок щодо подальшої діяльності. В.О. Прядко вважає, що визначення кола доказів прокурором під час досудового розслідування та способів їх отримання забезпечують законність дій слідчого також і під час вимушеного обмеження конституційних прав громадян на недоторканість [10, с. 45].

Закріплення доказів відбувається на підставі їх аналізу у письмовій формі, у документальній формі. Закріплення – це підсилення, узагальнення. Таке підсилення відбувається під час складання повідомлення про підозру, в якому об'єктивно, послідовно, вмотивовано, в логічній формі, з юридично чітким формулюванням викладаються обставини вчиненого винною особою кримінального правопорушення. Ще одним таким документом є обвину-

вальний акт, який складається прокурором або може бути ним затверджений, якщо складається слідчим. Це підсумок досудового слідства, який містить відомості про обвинувачення, його зміст, підстави і докази. Але цей висновок виникає не без участі прокурора, тому що з прокурором узгоджується доцільність, порядок проведення і послідовність частини слідчих дій.

Питання про оцінку доказів прокурором теж є неоднозначним в українському процесуальному праві, виходячи з неоднозначності самого поняття «оцінка». Також відсутня однозначна судова практика та законодавче регулювання щодо самої оцінки недопустимості і недостовірності доказів у кримінальному провадженні.

У теорії доказового права існує два види оцінки доказів. Перша з них, формальна, ґрунтується на існуванні правила оцінки і виробленому алгоритмі дій. Цей спосіб до мінімуму зводить помилки під час процесу оцінки і не передбачає домінування суб'єктивного фактора. За формальної оцінки кожен доказ мав наперед встановлену силу, і достатність доказів визначається заздалегідь. За сучасних умов така оцінка є недопустимою, тому що жоден доказ не має наперед встановленої сили і переваг серед інших доказів, а докази оцінюються в їх сукупності. Вільна оцінка доказів ґрунтується на підставі внутрішнього переконання, відповідно до логічних і психологічних законів. Вільна оцінка доказів діє сьогодні й у вітчизняному кримінальному процесі.

У ст. 94 КПК України зауважено, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному та неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, оцінюють кожен доказ за належністю, допустимістю, достовірністю, а всю сукупність доказів – за достатністю, для прийняття відповідного процесуального рішення, яким може бути підсумок винності – обвинувальний акт або постанова про закриття матеріалів кримінального провадження.

Під вільною оцінкою доказів розуміють логічну, розумову, інтелектуальну діяльність прокурора та інших учасників кримінального провадження щодо співвідношення за поняттями допустимості, належності, достовірності, значення кожного з отриманих доказів і достатності їх як сукупності для встановлення обставин, необхідних для вирішення справи по суті. Використовуються такі прийоми, як аналіз, синтез, порівняння, моделювання, зіставлення тощо.

Оцінка відбувається через:

– складання процесуальних документів;

– судові промови (у т. ч. і через промову сторони обвинувачення);

– судові дебати;

– фіксування в протоколі судового засідання;

– судові рішення.

Оцінка доказів базується на внутрішньому переконанні. Під внутрішнім переконанням розуміється суб'єктивна впевненість у відповідності об'єктивної оцінки обставинам і фактам, що об'єктивно існують [11, с. 586]. Переконання проходить численні етапи від почуття до складних логічних операцій, але основою для висновків є пережитий досвід. У переконанні В.О. Коновалова, Ю.О. Шепітько виділяють такі основні етапи, як:

1) аналіз певних обставин, матеріалів (цьому етапу передує почуттєве пізнання);

2) зіставлення результатів аналізу з іншими матеріалами (минулий досвід, рівень знань особи в досліджуваній галузі);

3) синтез, що передбачає створення основи для почуття переконаності [11, с. 586].

Прокурор оцінює докази безпосередньо, сприймаючи кожен із доказів окремо, послідовно, а також у всій сукупності протягом всього кримінального провадження. Тому для об'єктивної оцінки необхідні такі умови: непов'язаність суб'єкта оцінки з думкою інших осіб; жодні докази для прокурора не мають наперед встановленої сили.

Висновки. Прокурор у процесі доказування виконує складну активну роль. Складність процесу доказування мотивована не тільки специфікою кожного кримінального провадження, у якому прокурор виконує контролюючу і доказову діяльність, а й відсутністю

чіткої законодавчої регламентації діяльності сторони обвинувачення. Зокрема, кримінальний процесуальний закон не вказує, за яких підстав і в яких виключних випадках прокурор особисто здійснює досудове розслідування, хто має виконувати контролюючу функцію над прокурором у разі здійснення досудового розслідування. Невирішеним питанням залишається суб'єктивний фактор оцінки доказів прокурором, який тягне за собою помилкові дії як наслідок будь-якої суб'єктивної діяльності.

Прокурор бере участь у процесі доказування через збирання, дослідження, закріплення й оцінку доказів, що не є окремими елементами його діяльності, а пов'язані між собою, є взаємопроникаючими, як і сама діяльність прокурора та інших суб'єктів, які несуть на собі тягар доказування у кримінальному провадженні.

Як будь-який вид процесуальної діяльності, доказувальна діяльність прокурора потребує вдосконалення професійного досвіду, володіння правовою інформацією і правосвідомістю, а також поліпшення механізму здійснення доказування на законодавчому рівні.

Список використаних джерел:

1. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Х.: Юрайт, 2017. 408 с.

2. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. К.: Алерта, 2016. 810 с.

3. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / за заг. ред. В.М. Тертишника. К.: Алерта, 2015. 294 с.

4. Костін М. Поняття «доказування» у кримінальному процесі України. Право України. 2004. № 1. С. 146.

5. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 632 с.

6. Михеенко М.М. Доказывание в советском уголовном производстве. К.: 1984. С. 117.

7. Ляш А.О. Докази і доказування у кримінальному судочинстві: навч. посіб. К.: Університет «Україна», 2006. 185 с.

8. Осетрова О.С. Перевірка та оцінка недопустимості доказів у кримінальному провадженні. Митна справа. 2015. № 3 (99). Ч. 2. С. 93–97.

9. Рішення Апеляційного суду Дніпропетровської області від 16 березня 2018 р. № 201/1405/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72864642.

10. Прядко В.О. Мета, завдання та суть прокурорського нагляду у формі процесуального керівництва негласними слідчими (розшуковими) діями. Судова апеляція. 2015. № 1 (38). С. 42–49.

11. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. Харків: Право, 2018. 952 с.

СМЕТАНІНА Н. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінології та
кримінально-виконавчого права
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

ГРАБ Т. В.,
магістрант факультету адвокатури
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 343.91-053.6:177

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті проаналізовано поняття злочинності неповнолітніх і проблеми її визначення, складники суспільної небезпеки й місце злочинності неповнолітніх серед інших видів злочинності в Україні.

Ключові слова: *злочинність неповнолітніх, покарання, запобігання злочинності.*

В статье проанализированы понятие преступности несовершеннолетних и проблемы ее определения, составляющие общественной опасности и место преступности несовершеннолетних среди других видов преступности в Украине.

Ключевые слова: *преступность несовершеннолетних, наказание, предотвращение преступности.*

The article analyzes the concept of juvenile delinquency and the problems of its definition, the components of social danger and the place of juvenile delinquency among other types of crimes in Ukraine.

Key words: *juvenile delinquency, punishment, crime prevention.*

Вступ. У юридичній літературі поняття злочинності неповнолітніх зазвичай пов'язують із віком суб'єкта злочину. Наприклад, у кримінології злочинність неповнолітніх розглядається як негативне явище, що виявляється в сукупності злочинів, учинених особами у віці від 14 до 18 років. Вік є тією біологічною ознакою, що визначає соціально-психологічні особливості етіології злочинності неповнолітніх і специфіку засобів запобігання їм.

До того ж вікова ознака має також юридичне значення. Зокрема, Є.Д. Лук'янчиков і Д.П. Письменний вважають, що доцільно аналізувати злочини неповнолітніх з огляду на вікові особливості контингенту неповнолітніх злочинів, а саме:

1 – злочини, вчинені неповнолітніми, які досягли 14 років (нижньої межі кримінальної відповідальності);

2 – злочини, вчинені неповнолітніми у віці від 14 до 16 років, на яких покладається кримінальна відповідальність лише за злочини, що характеризуються підвищеною суспільною небезпекою;

3 – злочини, вчинені неповнолітніми віком від 16 до 18 років, які підлягають кримінальній відповідальності в загальному порядку [1, с. 43].

Над проблемою вивчення злочинності неповнолітніх працювали В.В. Голіна, Б.М. Головкін, С.Ф. Денисов, О.С. Стеблинська, В.І. Шакун, Н.С. Юзікова, О.Ю. Шостко та інші вчені.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути характерні риси злочинності неповнолітніх, причини та умови вчинення злочину такими особами, а також розкрити важливість перевиховання неповнолітніх злочинців для сучасного суспільства в Україні.

Результати дослідження. Дитяча злочинність стає більш цинічною й жорстокішою. У минулі роки найбільш розповсюдженим злочином серед неповнолітніх була крадіжка. Останнім же часом різко підвищилася кількість насильницьких злочинів – розбоїв і грабежів.

Крім того, варто наголосити, що злочинність неповнолітніх кримінологи зазвичай зараховують до розряду високолатентної. За оцінками окремих кримінологів, її фактичний рівень від 2,5 до 4 разів вищий від офіційно відображеного у статистичній звітності правоохоронних органів. Висока латентність саме цього виду злочинності зумовлюється низкою причин, серед яких найголовнішою є загальна недооцінка громадськістю та правоохоронною системою суспільної небезпеки правопорушень із боку підлітків [2, с. 54].

Загалом, можна виокремити ряд причин, що сприяють девіантній поведінці підлітків, і поділити ці причини на три основні групи факторів:

1. Біологічні фактори, які зумовлені впливом органічних і фізичних елементів.

2. Соціальні фактори: обставини, події, умови, міри, процеси і так далі, що впливають на життя суспільства, громадян, зокрема дітей і підлітків.

3. Психологічні фактори – це характер міжособистісних відносин та особливості характеру цієї людини.

Якісні показники злочинності неповнолітніх відображають соціальну спрямованість і мотивацію протиправних посягань, а також закономірності їхньої злочинної поведінки [3, с. 329]. До якісних ознак злочинності належать її структура та характер. Аналіз якісних ознак за тривалий період допомагає розкрити реальні тенденції й закономірності злочинності. Структура злочинності – це її якісна характеристика, яка зумовлена характером і ступенем суспільної небезпеки злочинів, що до неї належать, і вимірюється співвідношенням груп злочинів. Від структури злочинності залежить також «напрям головного удару» в боротьбі з нею [4, с. 70–71].

Злочинність розглядається як один із факторів суспільного здоров'я, нормальний і необхідний феномен суспільства; закономірне явище, що дає відображення стану суспільного організму [5, с. 13]; властивість суспільства [6, с. 6]; всебічний продукт цивілізації [7, с. 19].

Загальновідомо, що головним поняттям, яке використовується для пояснення рушійних сил діяльності людини, є мотиваційна сфера, що посідає в структурі особистості особливе місце. Із неї черпаються конкретні мотиви поведінки людини. Хоча мотиваційна сфера є динамічною, кожній людині притаманна відносна стабільність ієрархії мотивів. Можна констатувати, що мотиви, які спонукають нас до діяльності, є відносно сталими, незмінними протягом певного проміжку часу [8, с. 28].

Про невідповідність статистичного обліку злочинів, що вчиняються неповнолітніми та за їх участю, фактичному стану злочинності серед неповнолітніх свідчить загальна тенденція до зростання рівня всієї злочинності в державі. Зважаючи на залежність між злочинністю неповнолітніх і загальнокримінальною злочинністю дорослих осіб, стабільне зниження злочинності неповнолітніх в умовах зростання рівня злочинності, загалом, неможливе [9, с. 210].

Насамперед, варто вказати, що неповнолітній злочинець характеризується наявністю певних негативних якостей, які не властиві іншим законослухняним громадянам, як-от відчуження від нормальних зв'язків, стосунків, цінностей, низький рівень освіти та культури, моральності (з огляду на те, що ними визнається можливості використання кримінальних засобів досягнення мети), а також поєднання таких психологічних рис, як гіпертрофована імпульсивність і тривожність [10].

Неповнолітні правопорушники становлять своєрідну типологічну групу, відрізняються від дорослих злочинців як за характером і ступенем суспільної небезпечності вчинюваних злочинів, так і за особистісними рисами, а саме – недостатньою соціальною зрілістю та незавершеністю інтелектуально-вольового розвитку [11, с. 110].

У причинному комплексі злочинності неповнолітніх значне місце посідає так звана ігрова потреба. Це легкодумство, що має свій вияв у недостатній оцінці задуманого й усвідомленні вже вчиненого. Усе, що відбувається, підлітками сприймається як небезпечна «гра». Найчастіше жертвами підлітків, особливо в насильницьких і корисливо-насильницьких злочинах, стають діти, жінки, люди похилого віку, а також особи, які страждають на алкоголізм і наркоманію. Вони є найбільш «привабливими» жертвами. У подібних випадках підлітками керує притаманне їм прагнення домінувати, самоствердж уватися саме на більш слабких. У цьому полягає одна з особливостей підліткової психології.

Наводячи структурні характеристики злочинності неповнолітніх, також звернемо увагу на таке. Злочинність неповнолітніх характеризується нерівномірністю динаміки за різними часовими показниками (часу доби, днів тижня, сезонів року), що пояснюється не тільки низкою об'єктивних факторів, але й віковими психологічними особливостями підлітків. Найчастіше неповнолітні вчинюють злочини у вільний від навчання час у навчальні дні (з 15:00 до 24:00 години). За даними дослідників, «пік» злочинних виявів припадає на 20:00–21:00 годину [12].

Незважаючи на різне походження протиправної корисливості, окремо варто сказати про небезпечні деформації соціалізації неповнолітніх. Сучасні підлітки хибно сприймають і спотворено трактують декларовані цінності ринкової економіки. У несформованій дитячій психіці матеріальний добробут постає єдиним критерієм життєвого успіху. Причому формується чітка орієнтація на якомога легший і якнайшвидший шлях досягнення матеріального достатку – привласнити чуже, відібрати, вкрасти, одурити тощо [13].

Типовою ознакою злочинності неповнолітніх є те, що вона в Україні набуває дедалі більш організованого, групового характеру (як і серед дорослих). Під групою розуміють будь-яке об'єднання людей незалежно від того, який характер зв'язків існує між її членами [14, с. 102].

Основними причинами об'єднання неповнолітніх в антисоціальні групи є не лише бажання отримати прихильність і схвалення однолітків, але й почуття неповноцінності, самотності, непорозуміння з боку сім'ї, бажання захистити себе від насильства з боку старших і сильніших однолітків, а також прагнення до незалежності від батьків у матеріальному аспекті, які контролюють видатки, бажання «по-дорослому» проводити дозвілля, мати «кишенькові» гроші на власні потреби, пов'язані з носінням престижних речей, відвідуванням розважальних закладів для молоді тощо.

Сьогодні велику стурбованість викликає рівень наркотизації молодіжного середовища. Набуває негативного резонансу поширення у молодіжному середовищі синтетичних наркотичних засобів і психотропних речовин, які здебільшого розповсюджуються у місцях дозвілля молоді.

Дуже рано велика частина підліткового населення потрапляє до злочинного світу та залучається до її страшних законів життя. Звідси найвища ймовірність рецидиву: чим раніше особа стане на цей небезпечний шлях, то швидше досягне рівня особливо небезпечного рецидивіста. Це – закономірність. Тому впродовж останніх п'ятнадцяти років середній вік особливо небезпечного рецидивіста знизився на 4–5 років (з 28–30 років до 23–25 років). Рецидивіст є небезпечним не стільки потенційною можливістю здійснення ним нового злочину, скільки можливістю залучення несформованих морально підлітків та юнаків до злочинного способу життя. Він організовує злочинні групи, приваблюючи до них новачків, тобто починає криміналізувати підліткове населення, породжує первинну злочинність.

Проаналізувавши звіти Генеральної прокуратури України за 2016–2018 рр., ми отримали такі дані: протягом липня 2018 р. неповнолітніми було вчинено тяжкі та особливо тяжкі злочини – 2 123, за серпень – 2 497, за вересень – 2 857; за 2017 р.: за липень – 2 454,

за серпень – 2 866, за вересень – 3 257; за 2016 р.: за липень – 2 232, за серпень – 2 653, за вересень – 3 049. Усього ж у період 2016–2018 рр. неповнолітніми або за їх участю було вчинено у 2016 р. 5 230 кримінальних правопорушень, у 2017 р. – 5 608 кримінальних правопорушень, а у 2018 р. (станом на вересень) – 3 409 кримінальних правопорушень.

Щодо географії, то дослідники зазначають, що злочинність неповнолітніх більш поширена в містах, ніж у сільській місцевості. Проте сільська місцевість має високу латентність [15, с. 475].

Основним напрямом запобігання злочинності є організація вільного часу молоді, його унормованість. Вільний час належить до основних складників суспільного життя. Зазвичай спосіб відпочинку говорить про стиль життя, потреби, ставлення до людей. До розряду вільного часу прийнято зараховувати час відпочинку після виконання своїх професійних і соціальних функцій. Зазвичай вільний час використовується з метою всебічного розвитку та самовдосконалення особи. Втім, оскільки майже половина всіх непрацюючих в Україні – молодь, то проблему зайнятості для цієї категорії осіб більш доцільно розглядати в контексті використання «зайвого» часу.

Причиною підліткової злочинності найчастіше є невідповідний догляд за дітьми батьками або їхня відсутність. Загальне зниження рівня життя, неблагополуччя сімей, які з втратою прибутку втрачають також моральні цінності, відсутність нормальних побутових умов – усе це призводить до того, що діти, прагнучи жити так, як усі, прагнуть досягти цього шляхом крадіжок та інших злочинів. Крім того, згубний вплив на неповнолітніх має телебачення, що пропагує насильство й життя заради особистого задоволення.

Аналізуючи особливості тяжкої насильницької злочинності неповнолітніх, треба наголосити на тому, що, як правило, найтяжчі злочини вчиняють представники соціально неблагополучного середовища підлітків. Це середовище утворюють вихідці із соціально занедбаних сімей, вихованці шкіл-інтернатів, а також діти без належного піклування та догляду. Неприйняття і відсторонення з боку соціуму створюють дезідентифікацію та ворожо-агресивне сприйняття соціальної реальності підлітками аналізованої категорії. Почуття нікчемності та незахищеності життя компенсуються пияцтвом, аморальністю та насильством як захисними реакціями на вплив ворожого середовища. Вирішення найактуальніших у цьому віці завдань – самоствердитися, подолати соціальну відчуженість – відбувається найлегшим і найшвидшим у реалізації насильницьким шляхом, в основі якого лежать ворожість і фрустрація.

Висновки. Аналіз сучасного стану злочинності неповнолітніх за період з 2016 по 2018 рр., зокрема його рівня і структури, свідчить про досить помітне, порівняно з попередніми роками, зниження рівнів злочинів, учинених неповнолітніми. Проте таке зменшення рівня злочинності зумовлене не лише його фактичним зменшенням, а поступовим скороченням кількості населення, виїздом молоді з метою працевлаштування за кордон, а також відсутністю офіційної реєстрації злочинів на території з традиційно високим рівнем злочинності – в окупованих частинах Донецької та Луганської областей, Автономній Республіці Крим. Треба констатувати, що структура злочинності неповнолітніх продовжує мати корисливий характер. На жаль, для багатьох представників сучасної молоді матеріальний добробут постає єдиним критерієм життєвого успіху, що й зумовлює ними вибір злочинного шляху.

Список використаних джерел:

1. Лукьянчиков Е.Д., Письменный Д.П. Разрешение органами внутренних дел заявлений и сообщений о преступлениях несовершеннолетних: учеб. пособие. К.: МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1987. 67 с.

2. Криминология: учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. М.: «Юрист», 1995. 512 с.

3. Сметаніна Н.В. Інформаційна модель злочинності в пострадянській кримінології. Порівняльно-аналітичне право: електрон. наук. фах. вид. 2013. № 3-1. С. 327–331.

4. Курило В.І., Михайлов О.Є., Яра О.С. Кримінологія: Загальна частина: курс лекцій. Київ: «Кондор», 2006. 192 с.

5. Даньшин И.Н. Введение в криминологическую науку. Х.: «Право», 1998. 144 с.

6. Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии / Под ред. Д.А. Шестакова. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 353 с.

7. Фокс В. Введение в криминологию. М.: «Прогресс», 1980. 312 с.

8. Кондратенко В.Т. Девиантное поведение у подростков: социально-психологические и психиатрические аспекты. Мн.: «Беларусь», 1988. 207 с.

9. Головкін Б.М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. Проблеми законності. 2016. Вип. 133. С. 204−217.

10. Кургузкина Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений: автореф. дисс. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 – «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 2003. 39 с.

11. Голіна В.В., Батиргареєва В.С., Головкін Б.М. Деякі особливості сучасної злочинності неповнолітніх та шляхи її подолання. Проблеми законності. Вип. 62. Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2003. С. 95−104.

12. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. М.: «Ось-89», 2007. 704 с.

13. Головкін Б.М. Крадіжка як найтиповіший злочин неповнолітніх. Часопис Київського університету права. 2004. № 1. С. 82–88.

14. Психологічні особливості організованих злочинних об’єднань (використання психологічних знань у протидії організованій злочинності): наук.-практ. посібник / За ред. Я.Ю. Кондратьєва, С.Д. Максименка, Б.В. Романюка. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. 436 с.

15. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. Кн. 2. 712 с.

СМЕТАНІНА Н. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінології та
кримінально-виконавчого права
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

ДОЙОНКО О. В.,
магістрант факультету адвокатури
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 343.9:343:988

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ПРАВ ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ

У статті проаналізовано міжнародний досвід захисту прав жертв злочинів. Наводяться пропозиції щодо вдосконалення законодавства України в цій сфері.
Ключові слова: *жертва злочину, правовий захист.*

В статье проанализирован международный опыт защиты прав жертв преступлений. Приводятся предложения по усовершенствованию законодательства Украины в данной сфере.
Ключевые слова: *жертва преступления, правовая защита.*

This article is devoted to analyzing the international experience of protecting the rights of crime victims. Proposals are presented regarding the improvement of Ukrainian legislation in this area.
Key words: *victim of crime, legal protection.*

Вступ. Проблема захисту прав жертв злочинів почала хвилювати міжнародну спільноту ще минулого століття. У 1979 році було створене Всесвітнє віктимологічне товариство. На міжнародному рівні прийнято ряд нормативно-правових актів для захисту прав потерпілих від злочинів, а саме: Європейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів (1983), Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984), Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (1985), Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005), 25 жовтня 2012 року було прийнято Директиву 2012/29/EU. Проблеми жертв злочинів також обговорювалися на VII конгресі ООН в Мілані. А щороку 22 лютого в усьому світі, починаючи з 1990 року, відзначається Міжнародний день підтримки жертв злочинів.

Усвідомлюючи необхідність соціальної реабілітації жертв злочинів і потребу в існуванні механізмів відшкодування їм моральної та матеріальної шкоди, органи влади багатьох країн прийняли ряд нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав жертв злочинів, і запровадили велику кількість державних програм, які допомагають постраждалим особам здобути моральну та матеріальну підтримку.

Над проблемою віктимологічних досліджень, вивчення світового досвіду захисту прав жертв злочинів працювали такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як В.С. Батиргареєва,

В.В. Василевич, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, О.М. Джужа, В.Ю. Квашис, О.М. Литвинов, В.В. Лунєєв, Є.М. Моісеєв, В.О. Туляков, В.Є. Христенко, О.Ю. Юрченко та інші.

Постановка завдання. Метою статті є загальний огляд міжнародного досвіду захисту прав жертв злочинів і надання пропозицій щодо вдосконалення законодавства України в цій сфері.

Результати дослідження. У Декларації про основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою під «жертвою злочину» розуміються особи, яким індивідуально чи колективно було спричинено шкоду, включно з тілесними ушкодженнями або моральною шкодою, емоційними стражданнями, матеріальними збитками чи суттєвим утиском їхніх основних прав унаслідок дії чи бездіяльності, які порушують чинні національні кримінальні закони держав-членів, включно із законами, що забороняють злочинне зловживання владою [1].

Починаючи з 1987 року, в усьому світі проводилося Міжнародне опитування жертв злочинів (англ. – The International Crime Victims Survey), метою якого було створення міжнародних порівняльних даних про злочинність і віктимізацію. Відтоді в рамках цих досліджень було опитано близько 320 000 громадян і проведено понад 140 досліджень у більш ніж 78 різних країнах світу [2].

У США присутній такий інструмент, як «Національне опитування про віктимізацію» (англ. – The National Crime Victimization Survey), яке є основним джерелом інформації про рівень віктимізації у США. Щороку відбувається опитування понад 200 000 осіб стосовно особистих злочинів (наприклад, зґвалтування чи напад) і злочинів проти власності незалежно від того, чи було повідомленою особою про факт вчинення щодо неї злочину до поліції чи ні. Це опитування дає змогу оцінити наявність фактичних, а не лише зареєстрованих злочинів і дає ймовірність органам влади оцінити рівень віктимізації населення [3].

Подібний досвід присутній також у європейських країнах, де проводиться Європейське опитування стосовно злочинів і безпеки (англ. – The European Crime and Safety Survey), що є найбільш повним аналізом рівнів злочинності та безпеки в країнах ЄС. У цьому дослідженні також порівнюються рівні віктимізації у всьому Європейському Союзі та вимірюється рівень поінформованості громадян про їхню безпеку [4].

Позитивним є досвід Канади, де є Офіс Федерального Омбудсмена жертв злочинів (англ. – The Office of the Federal Ombudsman for Victims of Crime), який був створений у 2007 році та є відповідальним за надання допомоги жертвам злочинів та їхнім сім'ям. Омбудсмен надає потерпілим від злочинів інформацію про їхні права та можливості, якими вони можуть скористатися, зокрема стосовно отримання компенсації. Омбудсмен також безпосередньо відповідає на дзвінки та листи від жертв злочинів і працює над тим, щоб федеральний уряд виконував свої обов'язки перед жертвами. Він інформує потерпілих про наявні програми для захисту їхніх прав і може надавати рекомендації федеральному уряду про те, як краще задовольнити потреби потерпілих, а також публічно звітувати про ці рекомендації [5].

В Естонії у 2003 році був прийнятий Закон про підтримку жертв злочинів (англ. – Victim Support Act), відповідно до якого потерпілі від певних категорій злочинів (наприклад, торгівля людьми, зґвалтування) мають право на державну компенсацію. Також відповідно до цього Закону потерпілим державою гарантується надання так званих «послуг із підтримки потерпілих», а саме: забезпечення безпечного проживання та громадського харчування, доступ до необхідних медичних послуг, надання необхідної психологічної та матеріальної допомоги тощо. Водночас якщо особі злочином був спричинений розлад здоров'я, який тривав понад півроку або смерть, то вона або її утриманці мають право на компенсацію на суму до 9590 євро на підставі поданих до уповноважених органів документів [6].

У Франції функціонує низка організацій, що займаються питаннями підтримки жертв злочинів у цій країні. Наприклад, у 1986 році був створений Інститут підтримки жертв злочинів і медіації (англ. – The French Victim Support and Mediation Institute), метою якого є керування, координація та сприяння підтримці жертв злочинів, а також підвищення обі-

знаності фахівців та громадськості стосовно підтримки потерпілих від злочинів. Ця установа також представляє асоціації допомоги жертвам на національному, європейському та міжнародному рівнях і надає рекомендації французькому уряду стосовно заходів захисту жертв злочинів. Цей інститут містить близько 130 об'єднань підтримки потерпілих, в яких беруть участь 1 200 працівників і волонтерів і куди звертаються щороку загалом більше 300 000 потерпілих від злочинів [7].

У 2006 році у Латвії був прийнятий Закон «Про державну компенсацію жертвам злочинів» (англ. – On State Compensation to Victims), відповідно до якого кожна жертва навмисного злочину має право на державну компенсацію за моральні чи фізичні страждання або фінансові втрати внаслідок кримінального правопорушення. Максимальна сума державної компенсації, яка сплачується одному потерпілому, становить п'ять мінімальних заробітних плат, встановлених у Латвійській Республіці. Відшкодування сплачується родичам потерпілого, якщо внаслідок злочину особі було спричинено смерть – у розмірі 100 %; якщо жертві злочину було завдано серйозних тілесних ушкоджень або кримінальне правопорушення було кваліфіковано як згвалтування чи торгівля людьми – у сумі 70 %; якщо жертва була інфікована вірусом імунодефіциту людини, гепатитом В або С – у розмірі 50 % [8].

У Люксембурзі поліція зобов'язана інформувати потерпілих про їхні права, а саме – право на відшкодування збитків, право на отримання юридичної допомоги та інформування про стан розслідування справи, а також право на оскарження. Уряд Люксембургу запровадив дві телефонні гарячі лінії для надання допомоги жертвам злочину, подальша підтримка також доступна в Інтернеті [9].

У Португалії жертви злочину (як туристи, так і громадяни країни) мають такі безпосередні права: право на інформацію, право на подання скарги, право на перекладача, право на компенсацію відшкодування витрат на участь у процесі, право на компенсацію від правопорушника та від держави [10]. Також у Португалії діє низка правозахисних організацій, що опікуються правами жертв злочинів: Португальська асоціація підтримки жертв (англ. – The Portuguese Association for Victim Support), Комісія з питань рівності та протирасової дискримінації (англ. – the Commission for Equality and Against Racial Discrimination), Підтримка жертв домашнього насильства (англ. – Support to Victims of Domestic Violence) тощо [11].

В Іспанії Міністерство юстиції є відповідальним органом щодо виплат компенсацій жертвам злочину. Ця державна структура відповідає за державну правову допомогу та має окремий відділ захисту потерпілих від злочинів, пов'язаних із тероризмом. Також в Іспанії діє низка організацій, котрі опікуються захистом потерпілих від кримінальних правопорушень, наприклад: Асоціація жертв тероризму (англ. – The Association of Terrorism Victims) та Національна асоціація жертв насильницьких злочинів (англ. – The National Association of Victims of Violent Crime), до функцій яких входять інформування про права жертв злочинів і надання їм психологічної підтримки [12].

У Швеції досить розповсюдженим є механізм медіації між жертвою та правопорушником у кримінальному провадженні, яка була законодавчо закріплена у 2002 році Законом про посередництво (англ. – The Mediation Act (Medlingslagen 2002:445)). Ця процедура застосовується в тому разі, якщо злочин було вчинено молодим правопорушником і за умови згоди на участь у посередництві як і злочинця, так і самої жертви. Медіація відбувається для інтересів обох сторін із метою зменшення негативних наслідків вчиненого злочину, а участь у цій процедурі є добровільною. Як правило, медіація проводиться в рамках діяльності соціальних служб, але в деяких випадках посередниками можуть виступати професійні медіатори. Завдяки цій процедурі жертві надається можливість оцінити та всебічно інтегрувати болісний досвід, а також виразити свої емоційні потреби з метою уникнення повторних симптомів тривожності, спотворень у свідомості та зниження самооцінки внаслідок віктимізації [13].

Висновки. В останні роки у всьому світі і в Україні набувають актуальності віктимологічні дослідження, що пов'язані із проблемою торгівлі людьми, насильства в сім'ї, захисту жертв статевих злочинів (зокрема, захисту дітей від сексуального насильства), жертв

кіберзлочинності та злочинів, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості [14].

Позитивний приклад використання міжнародного досвіду захисту прав жертв злочинів, зокрема жертв торгівлі людьми, є також в Україні. Наприклад, у 2015 році у місті Одеса Міжнародною організацією з міграції (далі – МОМ) була організована арт-інсталяція «Невидимі», що розповідає справжні історії постраждалих від торгівлі людьми. Цей проект побачили жителі дев'яти регіонів України. За період із січня 2000 року до грудня 2016 року МОМ надала комплексну допомогу з реінтеграції 12 846 постраждалим від торгівлі людьми, яка залежно від індивідуальних потреб кожної особи передбачала юридичні консультації та представництво у кримінальному та цивільному судах, медичну та психологічну допомогу, забезпечення притулку, професійну підготовку, надання невеликих грантів для підтримки тих постраждалих від торгівлі людьми, які прагнуть започаткувати власний бізнес, та інші форми допомоги. Більше 420 постраждалих від торгівлі людьми отримали допомогу в рамках програми МОМ з розвитку мікропідприємтв і заснували 285 мікропідприємств, створивши приблизно 370 нових робочих місць. З 2002 року при МОМ працює Медичний реабілітаційний центр, єдиний у своєму роді в Україні, де повне медичне обслуговування та психологічна допомога надаються безкоштовно на безпечній і конфіденційній основі. З 2002 року по грудень 2016 року понад 3 000 постраждалих скористалися послугами Центру [15].

На індивідуальному рівні доцільним є коригуючий вплив на поведінку груп ризику, особливо членів багатодітних родин і малозабезпечених сімей, одиноких матерів, людей з особливими потребами, самотніх людей похилого віку, жертв насильства в сім'ї, сиріт, дітей, що позбавлені опіки та піклування, «дітей вулиці», безробітних працездатного віку і безпритульних, осіб, які займаються модельною діяльністю, та осіб, які займаються проституцією. Позитивно себе зарекомендували індивідуальні та колективні бесіди з такими особами, надання порад щодо можливостей і порядку офіційного працевлаштування за кордоном, поводження з особистими документами, процедури перетину державного кордону [16, с. 211].

Врахування таких міжнародних механізмів захисту прав жертв злочинів, як створення Інституту підтримки жертв злочинів і медіації, Комісії з питань рівності та проти расової дискримінації, асоціацій підтримки жертв злочинів, подальший розвиток медіації між жертвою та правопорушником у кримінальному провадженні, безумовно, підвищило б рівень захисту прав жертв злочинів і в Україні.

Нагальним і актуальним завданням сучасної кримінологічної науки є також врахування і впровадження досвіду транснаціонального законодавства, зокрема Європейської конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів, прийнятої у місті Страсбург 24 листопада 1983 року.

Список використаних джерел:

1. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью: резолюция 40/34 Генеральной Ассамблеи от 29 ноября 1985 г. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114.

2. International Crime Victims Survey (ICVS). URL: https://wp.unil.ch/icvs.

3. Bureau of Justice Statistics' (BJS) National Crime Victimization Survey (NCVS). URL: https://www.bjs.gov/index.cfm?ty=dcdetail&iid=245.

4. ICVS – International Crime Victims Survey. URL: http://www.unicri.it/services/library_documentation/publications/icvs/.

5. Office of the Federal Ombudsman for Victims of Crime. URL: https://www.victimsfirst.gc.ca/abt-apd/index.html.

6. Victim Support Act. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/521122013001/consolide/current.

7. The missions of INAVEM and the associations in its network. URL: http://www.france-victimes.fr/index.php/anglais.

8. Par valsts kompensāciju cietušajiem. URL: https://likumi.lv/ta/en/en/id/136683.
9. European Justice. Luxembourg. URL: https://e-justice.europa.eu/content_rights_of_victims_of_crime_in_criminal_proceedings-171-LU-maximizeMS-en.do?clang=en&idSubpage=1&member=1.
10. APAV. May I Help You? URL: http://apav.pt/mihy/index.php/know-your-rights.
11. National Commission for Protection of Children and Young People at Risk. URL: https://e-justice.europa.eu/content_rights_of_victims_of_crime_in_criminal_proceedings-171-PT-maximizeMS-en.do?clang=en&idSubpage=5&member=1.
12. Ministry of Justice. Spain. URL: https://e-justice.europa.eu/content_rights_of_victims_of_crime_in_criminal_proceedings-171-ES-maximizeMS-en.do?clang=en&idSubpage=4&member=1.
13. Victim Offender Mediation in Sweden. URL: http://www.justicereparatrice.org/mount/www.restorativejustice.org/editions/2006/august06/vomsweden.
14. Сметаніна Н.В., Рябокінь О.М. Віктимна поведінка жертв «злочинів ненависті». Часопис Київського університету права. 2016. № 1. С. 281–284.
15. Міжнародна організація з міграції. URL: http://iom.org.ua/ua.
16. Сметаніна Н.В., Манагарова Є.С. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми в умовах гібридної війни. Часопис Київського університету права. 2018. № 1. С. 209–212.

СМЕТАНІНА Н. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінології та
кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

ПЕТРІВНА Л. С.,
магістрант факультету правосуддя
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.97:342.56(477):328.185

ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ОДНА ІЗ ВИМОГ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ

У статті проаналізовано поняття «доброчесність». Визначено важливість доброчесності як однієї із вимог на посаду судді. Розкрито необхідність у законодавчому закріпленні критеріїв доброчесності.
Ключові слова: *доброчесність, посада судді, корупція.*

В статье проанализировано понятие «доброчестности». Определена важность доброчестности как одного из требований на должность судьи. Раскрыта необходимость в законодательном закреплении критериев доброчестности.
Ключевые слова: *доброчестность, должность судьи, коррупция.*

The article analyzes the concept of "virtue". The importance of virtue as one of the requirements for the position of judge has been determined. The need for legislative strengthening of the criteria of integrity is revealed.

Key words: *virtue, office of judge, corruption.*

Вступ. Зважаючи на суттєві зміни в Україні за останні роки, що відбулися внаслідок Революції гідності 2014 року та початку процесу інтеграції до Європейського Союзу, з'явилася необхідність в аналізі реформ, які стали наслідком таких подій.

Одним із важливих напрямів реформування стала судова влада та антикорупційна політика держави. Варто зазначити, що ці два процеси не варто відокремлювати, оскільки однією з підстав масової недовіри суспільства до судової системи є саме корупційний складник її діяльності.

Причиною корумпованості судової влади є складність і непрозорість процедури відбору на посаду судді. Наприклад, проблемним питанням є чіткість вимог, що висуваються до особи, яка планує стати суддею.

Законом України «Про судоустрій та статус суддів» хоча і передбачений перелік таких вимог, але деякі з них узагалі не розкриті та досить незрозумілі. Однією з них є вимога щодо доброчесності кандидата в судді. Але в законодавстві відсутня будь-яка регламентація та методологія щодо відбору осіб відповідно до такого критерію.

У цьому разі можна керуватися лише власними уявленнями про доброчесність осіб, що проводять конкурс на посаду судді. Саме тому це питання стало предметом багатьох наукових дискусій і суперечок.

У науці досліджувані питання тією або іншою мірою стали предметом наукових пошуків і дискусій для таких учених, як О.Ю. Бусол, С.В. Глущенко, О.М. Костенко, О.М. Литвинов, Д.С. Машлякевич, М.І. Мельник, Є.В. Невмержицький, О.В. Нестеренко, Л.В. Прудеус, А.В. Савченко, М.І. Хавронюк, В.І. Шакун, та інших.

Постановка завдання. Метою роботи є розкриття поняття «доброчесності» як однієї з вимог на посаду судді.

Результати дослідження. Важливим етапом проведених в Україні реформ стало затвердження 14 жовтня 2014 року Закону України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2014–2017 роки», відповідно до якого вирішення проблеми корупції є одним із пріоритетів для українського суспільства на сьогоднішньому етапі розвитку держави.

Підтвердженням такої проблеми є результати соціологічних досліджень «Барометра світової корупції» (Global Corruption Barometer) від Transparency International та Gallup International Association про те, що найкорумпованішою сферою українці вважають судову владу (66 %). Подібні результати продемонстрували підсумки дослідження, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова: судову владу українці вважають найбільш корумпованою сферою, а 47 % опитуваних переконані, що в судовій владі корупцією охоплено все. За даними Світового індексу правосуддя (World Justice Project – Rule of Law Index), Україна у сфері «відсутність корупції» в судовій системі посіла 94 місце з 99 проаналізованих країн [6].

Одним із факторів недовіри народу України до судової влади є недостатня чіткість і прозорість процедури добору суддів, адже внаслідок попередніх судових реформ Вища рада юстиції отримала повноваження щодо створення програми відбору та створення переліку підстав для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, що стало більше негативним процесом, ніж позитивним. Також посада судді стала політично залежною, що має своїм наслідком зловживання владними повноваженнями.

Саме тому на сучасному етапі розвитку нашої держави досить важливим питанням є встановлення чітких вимог до особи, що має наміри стати суддею. При цьому важливим критерієм такого відбору мають бути не лише професійні вимоги (вік, стаж роботи, вища освіта), але й також особисті якості кандидата.

Законодавець у новій редакції Закону України «Про судоустрій та статус суддів» встановив серед критеріїв відбору суддів наявність таких якостей кандидата, як «компетентність» і «доброчесність».

Наприклад, відповідно до ст. 84 цього Закону кваліфікаційне оцінювання проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України з метою визначення здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді за визначеними законом критеріями. А п. 3 цієї статті передбачається доброчесність судді [1].

Поняття «доброчесність» уживається у вищезазначеному Законі 55 разів, але при цьому в жодному нормативно-правовому акті не розкрито його значення та критерії. Тому фактично можна говорити про те, що це є прогалиною та корупціогенним чинником щодо процедури добору суддів і притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності.

Досить незрозумілою є ситуація, коли особа «відповідає» вимозі про доброчесність, стає суддею, а потім у процесі роботи до неї висуваються претензії щодо неетичної поведінки. Тобто логічніше було б спочатку визначити критерії відбору кандидатів на посаду судді в аспекті доброчесності.

Саме поняття «доброчесність» не створене юридичною наукою, тому для його визначення необхідно звернутися до тлумачного та термінологічного словників, а також до філософських уявлень.

Наприклад, відповідно до «Словника української мови» Інституту мовознавства, доброчесність – висока моральна чистота, чесність [7]. Сучасний словник з етики розкриває це поняття як позитивну моральну якість, що зумовлена свідомістю та волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо й неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра й справедливості.

Серед науковців є думка про те, що доброчесність у широкому сенсі є феноменом, який зумовлений суспільним буттям, економічним базисом і попередньою залежністю від системи цінностей, які пропонує суспільство, а також від умов соціального спілкування, способів функціонування громадської думки та способів регуляції [3].

Інше визначення поняття суддівської доброчесності надається у звіті «Суддівська етика – принципи, цінності та якості» Генеральної Асамблеї Європейської мережі рад юстиції у 2010 році. Суддя повинен виконувати свої обов'язки доброчесно та в інтересах правосуддя та суспільства. З принципу доброчесності випливають два обов'язки: обов'язок бути непідкупним та обов'язок зберігати гідність і честь. Це свідчить про те, що корупційний складник у професійній діяльності суддів прямо пов'язаний з їхньою доброчесністю.

Відповідно до «Оксфордського словника», доброчесність – це поведінка, що показує високі моральні стандарти [8]. Варто зазначити те, що розуміння такого поняття в різних країнах може відрізнятися внаслідок різного світосприйняття. Наприклад, дещо інше визначення доброчесності запропоновано в «Посібнику для членів Комісії з відбору суддів США»: доброчесність означає чесність, моральну силу та професійну справедливість. Вона також вимагає відчуття гідності, надійності та абсолютної щирості. Доброчесний суддя є непохитно етичним [4].

Відповідно до ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», створена і діє Громадська рада доброчесності з метою сприяння Вищій кваліфікаційній комісії суддів України у встановленні відповідності судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності для цілей кваліфікаційного оцінювання.

Відповідно до ч. 6 ст. 87 Закону Громадська рада доброчесності, зокрема:

1) збирає, перевіряє та аналізує інформацію щодо судді (кандидата на посаду судді);

2) надає Вищій кваліфікаційній комісії суддів України інформацію щодо судді (кандидата на посаду судді);

3) надає за наявності відповідних підстав Вищій кваліфікаційній комісії суддів України висновок про невідповідність судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності, який додається до досьє кандидата на посаду судді або до суддівського досьє;

4) делегує уповноваженого представника для участі в засіданні Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо кваліфікаційного оцінювання судді (кандидата на посаду судді).

Також важливим питанням є етичні та моральні якості особи, яка проводить відбір суддів за критерієм доброчесності. Адже дати оцінку на відповідність такого кандидата цій вимозі особа може лише спираючись на власне розуміння доброчесності, оскільки законодавчо це ніяк не регулюється. Фактично до цієї особи також мають бути висунуті вимоги щодо доброчесності – утворюється парадоксальна ситуація.

Посада судді завжди викликає зацікавленість як із боку органів, що здійснюють контроль за діяльністю суддів, так і з боку громадськості. Тому суддя має буди готовим до того, що він буде «під контролем» як під час здійснення професійної діяльності, так і в особистому житті. Це означає, що доброчесність особи має виявлятися в усіх сферах її життя. Ось чому визначення критеріїв доброчесності на посаду судді є настільки необхідним.

Варто було б під час розроблення методології оцінювання кандидатів у судді врахувати положення Бангалорських принципів поведінки суддів [2]. До речі, науковці зауважують, що ці принципи виступають гарним підґрунтям для функціонування всієї судової системи.

Одним із варіантів оцінювання доброчесності суддів є методологія перевірки, якою послуговується громадський рух «Чесно», а саме – наявність критеріїв, яким повинен відповідати кандидат на посаду судді:

1) непричетність до корупції або кримінальних правопорушень;

2) відповідність стилю життя задекларованим доходам і прозорість статків;

3) непричетність до порушення прав людини;

4) дотримання норм етики.

Висновки. Незважаючи на те, що реформи в Україні здійснюються у правильному напрямі задля забезпечення ефективності судової системи, ці зміни, однак, відбуваються з недоопрацюванням важливих питань.

Наприклад, прогалиною вітчизняного законодавства є невизначеність питання доброчесності суддів, що, у свою чергу, є передумовою виникнення зловживань і корупції з боку органів, що здійснюють відбір майбутніх суддів.

Тому для усунення цього недоліку пропонуємо створити методологію відбору кандидатів у судді за критерієм «доброчесності». Базою її створення можуть слугувати вже перевірені акти щодо поведінки суддів, такі як Бангалорські принципи поведінки суддів і посібники, що практикуються довгий час в інших державах.

Важливим кроком може бути можливість застосування цієї методології не лише під час проведення конкурсу на посаду судді, але й для інших посад (до того ж не лише для державних посадовців).

Також важливою рекомендацією є підняття вимоги доброчесності судової влади на рівень принципу організації та здійснення її функцій, закріплення цього принципу в законах і підзаконних нормативно-правових актах.

Вважаємо, що зростання антикорупційного потенціалу суспільства, формування психологічної установки у населення щодо несприйняття корупції як способу вирішення проблеми, роз'яснення найбільш важливих антикорупційних заходів, спрямованих на подолання пасивності суспільства щодо протидії корупції, залучення широких верств населення до активної участі в антикорупційній діяльності та проведення інформаційних кампаній має ґрунтуватися також на дослідженні й усвідомленні наслідків корупційних злочинів [9, с. 100].

Список використаних джерел:

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. № 31. Ст. 545.

2. Резолюція 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р. Бангалорські принципи діяльності судді: прийнята 19 травня 2006 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_j67.

3. Зуєва Л.Е. Доброчесність судді: система духовно-рефлексивного виміру. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: «Педагогічні науки». 2017. № 1 (2). С. 90–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ vlup_2017_1%282%29__13.

4. Marla N. Greenstein. Handbook for Judicial Nominating Commissioners. American Judicature Society, 1984. 138 p.

5. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: «Наукова думка», 1970–1980. Т. 2. 326 с.

6. Улютіна О.А., Голуб С.М. Реформування судової системи України в контексті Європейської інтеграції. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: «Право». 2015. Вип. 213(1). С. 39–46.

7. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики: словник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.

8. The new Oxford American dictionary. 2nd ed. p. cm. by Erin McKean. 1. English language – United States – Dictionaries. 2. Americanisms – Dictionaries. PE 1628. № 429. 2005. 2051 p.

9. Сметаніна Н.В. Формування негативного ставлення до корупції як напрям сучасної антикорупційної політики України. Світ без корупції: міф чи реальність?: матер. дискус. панелі Першого Харків. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3–6 жовтня 2017 р.). Харків, 2017. С. 96–101.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ГЕТЬМАН Г. М.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України)

УДК 343.98

МОДЕЛЮВАННЯ ОСОБИ НЕВІДОМОГО ЗЛОЧИНЦЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ В УМОВАХ ЗМАГАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У статті увагу приділено питанням проведення такої слідчої (розшукової) дії, як слідчий огляд, під час моделювання особи невідомого злочинця в умовах змагального кримінального процесу. Зокрема, автором зосереджено увагу на технологічному процесі побудови моделі особи невідомого злочинця.

Ключові слова: *слідчий огляд, моделювання особи невідомого злочинця, змагальний кримінальний процес, технологічний процес побудови моделі особи невідомого злочинця.*

В статье внимание уделяется вопросам проведения такого следственного (розыскного) действия, как следственный осмотр, в процессе моделирования личности неизвестного преступника в условиях состязательного уголовного процесса. Также автор сосредотачивает внимание на технологическом процессе построения модели личности неизвестного преступника.

Ключевые слова: *следственный осмотр, моделирование личности неизвестного преступника, состязательный уголовный процесс, технологический процесс построения модели личности неизвестного преступника.*

The article focuses on the conduct of such an investigative (investigative) action as an investigative examination in the process of modeling the identity of an unknown criminal in a competitive criminal process. Also, the author focuses on the technological process of constructing a personality model of an unknown criminal.

Key words: *investigative examination, modeling of the identity of an unknown criminal, adversary criminal process, technological process of building a model of the personality of an unknown criminal.*

Вступ. Прийняття Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України у 2012 році сприяло закріпленню засади змагальності сторін і свободи в наданні сторонами кримінального провадження суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, яка передбачена п. 4 ч. 1 ст. 129 Конституції України. Сутність принципу змагальності, відповідно до ч. ч. 1 і 2 ст. 22 КПК України, полягає в самостійному обстоюванні стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів і рівності прав на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопо-

тань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав [10]. При цьому «рівноправність сторін означає, що кожна з них користується однаковим обсягом процесуальних прав для здійснення своїх функцій і жодна із сторін не має перед судом переваг у доведенні переконливості своєї позиції» [9, с. 73].

Здебільшого принцип змагальності реалізується на стадії судового розгляду кримінального провадження. Окрім того, чинний КПК України значно розширює права учасників кримінального провадження, які представляють сторону захисту. Однак останнім часом висловлені думки про те, що на стадії досудового слідства мають місце окремі елементи змагальності. Зокрема, такої точки зору дотримується М.А. Маркуш, підтримуючи погляди окремих процесуалістів [11, с. 64]. Таку точку зору можна пояснити тим, що під час проведення слідчих (розшукових) дій значна роль відводиться захиснику (адвокату).

Постановка завдання. Моделювання особи невідомого злочинця є одним із різновидів моделювання, що використовується під час розслідування кримінального провадження та являє собою складний процес, сутність якого полягає у створенні моделі особи невідомого злочинця, за допомого якої відбувається не лише збирання інформації про таку особу, а й вивчення психологічних особливостей і властивостей, що її характеризують, а також сприяння її пошуку й установленню. Реалізація методу моделювання особи невідомого злочинця в практичній діяльності слідчих органів здійснюється за рахунок проведення слідчих (розшукових) дій.

Однією з важливих слідчих (розшукових) дій є проведення слідчого огляду. Особливу увагу варто приділи огляду місця події і трупа (за його наявності). У ході проведення такої слідчої (розшукової) дії, як огляд, забезпечується виявляння та збирання інформації, що має стосунок до вчиненого злочину, в подальшому перевіряється не тільки слідчим, а й судом щодо її допустимості, достовірності, достатності й належності до конкретного кримінального провадження.

Результати дослідження. У теорії криміналістики питання проведення окремих слідчих (розшукових) дій висвітлено досить детально, зокрема сформульовано основні положення та надано рекомендації щодо їх проведення [2; 3; 5; 6; 7; 8; 12; 15].

Разом із тим деякі проблеми щодо напрямів використання тих чи інших методів під час проведення слідчих (розшукових) дій залишаються невирішеними. Серед них – питання щодо технології побудови моделі невідомого злочинця під час проведення слідчих (розшукових) дій особливо в умовах реалізації принципу змагальності в сучасному кримінальному процесі.

Деякі вчені вказують на те, що детально не розроблена тактика огляду конкретних об'єктів під час проведення огляду місця події та інших слідчих дій, кожний об'єкт пізнання вимагає спеціальної технології його дослідження, особливої методики вивчення й обробки [12, с. 4]. Зокрема, існують суттєві особливості проведення слідчих (розшукових) дій під час моделювання особи невідомого злочинця, які полягають у виявленні тієї чи іншої інформації, що сприятиме створенню його моделі, її подальшому вивченню й дослідженню.

Однак установлення особи невідомого злочинця можливо за умови виявлення й дослідження інформації, відомостей, фактичних даних, які вказують на безпосередню причетність конкретної особи до вчиненого злочину. Так, основним способом виявлення, збирання, дослідження, оцінювання та використання доказової інформації є саме проведення слідчих (розшукових) дій. Зокрема, Т.С. Волчецька зауважує, що під час проведення слідчих (розшукових) дій слідчий сприймає й відображає у свідомості значну за обсягом інформацію, яка фіксується в протоколах і додатках до них. Отже, реальність відображається на двох рівнях: процесуальному, чітко окресленому законом, і на рівні свідомості слідчого у вигляді ідеальної (розумової) інформаційної моделі. Оскільки в моделі, окрім достовірних знань, відображаються й імовірні знання (отримані шляхом побудови версій або застосування моделювання), а також попередні висновки та судження слідчого, бо інформаційна модель розслідуваної події під час розслідування має криміналістичне значення, то саме на цих підставах аналіз інформаційної моделі кримінальної події на конкретний момент розслідуван-

ня приводить слідчого до висновку про необхідність проведення тих чи інших слідчих дій [4, с. 52–53].

Під час розслідування окремих видів злочинів у більшості випадків вагоме значення має саме огляд місця події (слідчий огляд) та огляд трупа, оскільки місце події, з одного боку, відображає матеріальні зміни, які відбуваються під час учинення злочину та є важливими для з'ясування способу, часу, засобів чи знарядь учинення злочину, предмета злочинного посягання, а з іншого – створює можливість з'ясування особливостей психології злочинця, тобто його характеру, мотивів, емоцій, здібностей, зокрема прогнозування його подальших дій. С.І. Анненков і Т.С. Анненкова зазначають, що безпосереднє сприйняття місця події, допит очевидця чи потерпілого нерідко інформативніші за інші джерела доказів. До такого рівня інформативності є близькими відомості про обстановку вчинення злочинів. Криміналістичний аналіз зазначених відомостей, моделювання окремих елементів суб'єктивної та об'єктивної сторін учинення злочину дають змогу детальніше вивчити всі обставини вчинення злочину, наближають слідчого до розуміння сутності події, що відбулася, сприяють пошуку доказів [1, с. 126].

Тому під час розв'язання таких завдань одним із ефективних методів є моделювання, використання якого сприяє моделюванню слідчим події (моделі) злочину, що відбулася, загалом, створенню моделі потерпілої особи (жертви) й моделі особи невідомого злочинця. Разом із тим ефективність реалізації цього методу залежить від якості проведення слідчих (розшукових) дій; належності доказової інформації, отриманої слідчим під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій; досвіду слідчого; відомостей, які отримані під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій; надання доказового значення інформації, отриманої під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій; уміння слідчим завчасно запобігти можливій протидії розслідуванню; вміння встановлювати психологічний контакт і долати конфліктні ситуації, що можуть виникати під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Окремі дослідники вказують на те, що реалізація завдання щодо встановлення даних про особу злочинця під час огляду місця події є очевидною. Однак, з огляду на психологічні регулятори вчинення злочину, реалізація цього завдання в криміналістичній літературі недостатньо конкретизується. Так, О.Р. Ратінов і Б.Я. Петелін пишуть, що, досліджуючи питання огляду місця події, зазвичай указують на необхідність виявлення даних про професійні навички суб'єкта, його звички, деякі інші індивідуальні особливості. При цьому, як правило, розуміють окремі ознаки, а не закономірності, пов'язані з психологічними параметрами злочинної поведінки. Зокрема, не існує системи тактичних прийомів отримання інформації про особу злочинця [14, с. 39].

Необхідно зазначити, що під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, як огляд, вирішується багато питань, які вимагають інтелектуального напруження, аналітичного підходу до осмислення й визначення комплексу даних, що стосуються події та можуть відіграти доказову роль у справі. З-поміж інших слідчих (розшукових) дій слідчий огляд має певну специфіку й характеризується невизначеністю кримінальної ситуації; виявленням доказів, які зумовлюються особливостями події злочину; вирішенням слідчим питання в разі одержання інформації про її стосунок до злочину, що розслідується.

Вирішення таких питань залежить від сприйняття слідчим обстановки місця події. Важливу роль у сприйнятті відіграє та уявна модель про подію злочину, що виникає в слідчого до огляду місця події, у момент повідомлення йому про злочин. Кожна уявна модель події злочину має ймовірний характер, що зумовлено, з одного боку, обставинами, які необхідно з'ясувати, а з іншого – доказовою цінністю наявної інформації.

Моделювання особи невідомого злочинця як одне з важливих завдань є доволі складним процесом, який характеризується виявленням, виокремленням, дослідженням, аналізом необхідної для уявного створення особи невідомого злочинця інформації.

Під час проведення огляду місця події до інформації загального характеру про особу невідомого злочинця варто зарахувати зміни первинного положення об'єктів і речей на місці вчинення злочину (наприклад, поява чи зникнення певних предметів); залишення слідів-

відображень (відбитки пальців, сліди крові, частки одягу, волосся, сліди взуття тощо); соціально-демографічну інформацію про особу невідомого злочинця (соціальний стан, освіта, професія, родинний стан, матеріальне становище); психологічні особливості особи невідомого злочинця (психічний стан особи, прагнення, інтелектуальні здібності особи (рівень розумового розвитку), емоційний стан (сила, врівноваженість, ступінь емоційного збудження)); девіантні властивості (вживання алкоголю, наркотиків, наявність судимостей тощо).

Подія злочину характеризується зміною навколишнього середовища та відображенням слідів, що мають свої особливості. Необхідно зазначити, що структура моделі особи невідомого злочинця визначається структурою людини як живого організму, але для її побудови використовуються лише ті властивості й ознаки, які можуть бути найбільш корисними для вирішення криміналістичних завдань. При цьому Ш.М. Хазієв виокремлює такі ознаки:

1) загальнофізичні (біологічні константи) – стать, конституція, зріст, раса;

2) анатомічні – розміри та пропорції тіла, статура, будова зубного апарату, форма й розмір губ, рота, вух та інших частин тіла;

3) групові – ознаки крові й інших виділень людини;

4) патологічні – природжені або набуті зміни нормальної будови чи функціонування людського організму;

5) психічні – тип нервової системи, особливості мислення, пам'яті тощо;

6) ознаки етнічні й національні;

7) професійні – навички, знання, уміння, професійні зміни частин тіла;

8) соціальні – захоплення, зв'язки зі злочинним світом, злочинний досвід, знання жаргону, навички щодо вчинення та приховування злочину;

9) косметичні – колір пофарбованого волосся, колір губної помади, форма та розмір вус, бороди тощо;

10) одягу, що постійно вдягається.

Метою моделювання є побудова максимально повної моделі – системи взаємозалежних ознак людини. Однак така система завжди неповна, під час розслідування безперервно видозмінюється залежно від накопичення нової криміналістично значущої інформації та характеризує процес діяльності від незнання до знання тих ознак особи, які важливі для слідства [14, с. 10].

Висновки. Виходячи з наведеного вище, уважаємо, що технологічний процес створення моделі особи невідомого злочинця під час проведення слідчого огляду охоплює низку певних операцій, серед яких: 1) виявлення інформації, необхідної для побудови моделі особи невідомого злочинця; 2) збирання та фіксування інформації; 3) вивчення, аналіз і визначення необхідності використання такої інформації для побудови моделі; 4) побудова моделі особи невідомого злочинця; 5) вивчення, аналіз і дослідження побудованої моделі особи невідомого злочинця; 6) отримання нового знання про особу невідомого злочинця; 7) перевірка отриманих знань шляхом зіставлення з реальною особою (тобто визначення кола підозрюваних).

При цьому виокремлення основної інформації передбачає в подальшому її систематизацію й утворення бази окремих фактів, що характеризують об'єкт моделювання – особу невідомого злочинця. У такому разі відбувається певна вибірка інформації, де окремі елементи мають збігатися та відповідати один одному, у подальшому переноситися на об'єкт моделювання й об'єднувати сукупність властивостей особи невідомого злочинця.

Список використаних джерел:

1. Анненков С.И., Анненкова Т.С. Обстановка совершения преступления: процессуальные и криминалистические проблемы исследования: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 200 с.

2. Баев О.Я. Содержание и формы криминалистической тактики. Воронеж, 1975. 57 с.

3. Васильев А.Н. Следственная тактика. Москва, 1976. 200 с.

4. Волчецкая Т.С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике: учебное пособие. Калининград, 1997. 95 с.

5. Галаган В.І., Галаган О.І. Реалії і проблеми нового КПК України. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 13–18. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/aymvs_2013_1_5.pdf.

6. Галаган В.І. Слідчі дії: проблеми визначення. Часопис Національного університету «Острозька академія». 2010. № 1. С. 1–10. URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10hvidpv.pdf.

7. Дулов А.В., Нестеренко П.Д. Тактика следственных действий. Минск, 1971. 272 с.

8. Комиссаров В.И. Теоретические проблемы следственной тактики. Саратов, 1987. 155 с.

9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. Т. 1. 768 с.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

11. Маркуш М.А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України: монографія. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. 208 с.

12. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 216 с.

13. Ратинов А.Р., Петелин Б.Я. Осмотр места происшествия как источник данных о вине и виновном лице. Правоведение. 1988. № 5. С. 35–41.

14. Хазиев Ш.Н. Криминалистическое моделирование неизвестного преступника по его следам: автореф. дисс. … канд. юрид. наук. Москва, 1984. 21 с.

15. Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики: монография. Харьков: Гриф, 2002. 349 с.

КРАВЧУК І. І.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач
кафедри правознавства
(Житомирський національний агроекологічний університет)

УДК 343.139:347.93

СУБ'ЄКТИ ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

У статті на основі аналізу теоретичних положень кримінального судочинства автор визначає коло можливих суб'єктів використання криміналістичних знань на стадії судового розгляду кримінальних проваджень. Звертається увага на певні особливості їх використання з урахуванням процесуальних повноважень кожного зі суб'єктів на даній стадії. Обґрунтовується доцільність розробки нових та удосконалення наявних криміналістичних рекомендацій, обумовлених специфікою встановлення істини у суді.

Ключові слова: *криміналістичні знання, судовий розгляд, кримінальне провадження, суд, суддя, прокурор – державний обвинувач, адвокат – захисник.*

В статье на основе анализа теоретических основ уголовного судопроизводства, автор определяет круг возможных субъектов использования криминалистических знаний на стадии судебного рассмотрения уголовных производств. Обращается внимание на некоторые особенности их использования с учетом процессуальных полномочий каждого из субъектов на данной стадии. Обосновывается целесообразность разработки новых и усовершенствования существующих криминалистических рекомендаций, обусловленных спецификой установления истины в суде.

Ключевые слова: *криминалистические знания, судебное разбирательство, уголовное производство, суд, судья, прокурор – государственный обвинитель, адвокат – защитник.*

In the article, on the basis of the analysis of the theoretical provisions of criminal justice, the author determines the range of possible subjects of the use of forensic knowledge at the stage of judicial review of criminal proceedings. Attention is drawn to certain features of their use, taking into account the procedural powers of each of the subjects at this stage. The expediency of developing new and improving the existing forensic recommendations based on the specifics of establishing truth in the court is substantiated.

Key words: *forensic knowledge, court proceedings, criminal proceedings, court, judge, prosecutor – state prosecutor, lawyer – defense counsel.*

Вступ. На теперішній день суспільство виявляє неабияку зацікавленість у захищеності прав та законних інтересів будь-якої особи, залученої до сфери дії кримінальної юстиції, а також від незаконного, необґрунтованого обвинувачення, засудження, обмеження її прав та свобод. Адже Конституція України проголошує життя і здоров'я людини, її честь та гідність, недоторканність та безпеку найвищою соціальною цінністю. Відповідно, змістом та спрямованістю діяльності держави та її органів визнається гарантованість прав та свобод людини. Підтвердженням останнього стало закріплення у нормативному акті, що має найвищу юридичну силу, визнання гуманістичної спрямованості існування та функціонування як держави у цілому, так і її окремих інститутів зокрема, а саме правоохоронних та судових органів.

Система кримінального правосуддя повинна стати ефективною не тільки тому, що від неї залежить законне, обґрунтоване та справедливе вирішення кримінальних проваджень, а й тому, що саме від цієї системи залежить захист ідеалів та свобод людини, демократії, законності та справедливості, побудова правової держави та громадянського суспільства. Саме тому найважливішим результатом правової реформи в Україні заведено вважати становлення змагальної судової системи, характерної саме для правової держави з її розвинутими суспільними інститутами захисту прав людини [1, с. 4].

Так, згідно зі ст. 124 Конституції України, правосуддя у нашій державі здійснюється виключно судом, крім того, керуючись положеннями ст. 62 Конституції, особа вважається невинуватою і не може бути піддана покаранню, доки її вина не доведена у передбаченому законом порядку і не встановлена обвинувальним вироком суду.

Надання суду права визнавати громадян винними у вчиненні кримінальних правопорушень, а також піддавати їх кримінальному покаранню перетворює судовий розгляд на центральну стадію кримінального процесу. Саме на цій стадії остаточно вирішується завдання забезпечення правильного застосування закону для того, щоб кожний, хто вчинив злочин, був підданий справедливому покаранню та жоден невинний не був притягнений до кримінальної відповідальності та засуджений. Реалізація останнього, без заперечень, залежить не лише від судді, який здійснює розгляд кримінального провадження, а й прокурора-державного обвинувача та адвоката-захисника. І.І. Когутич зазначає, що у плані дослідження обставин справи судді також відіграють значну роль, а іноді й вирішальну [2, с. 2].

Розмежувавши процесуальні функції сторін судового провадження, що діють на засадах змагальності, та визначивши роль суду як неупередженого арбітра в їх правовому спорі, закон наділив сторони обвинувачення і захисту широким колом прав, зробивши їх таким чином активними суб'єктами доказування, що користуються рівними можливостями переконати суд у правильності своєї позиції. Саме від того, на скільки ефективно вони оперуватимуть нормами кримінально-процесуального права, набутими знаннями з основ криміналістичної техніки, тактики та методики, а також набутим досвідом, на нашу думку, залежить, яке рішення буде прийняте у результаті суддею. На основі викладеного вище, можна з упевненістю зазначити, що і у процесі судового розгляду його сторонами з метою ефективної реалізації функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи по суті можна і необхідно застосовувати вже те, що на сьогодні напрацьовано криміналістикою. Окрім цього, є потреба у розробленні нових криміналістичних рекомендацій, обумовлених специфікою встановлення істини у суді на відміну від цього ж процесу, але на досудових стадіях кримінального судочинства, що й визначає актуальність обраної тематики дослідження.

До того ж, кожна теоретична спроба вдосконалення можливостей і шляхів використання у судовому розгляді кримінальних проваджень напрацювань науки криміналістики завжди визнається вкрай потрібною і бажаною.

У свій час окремим проблемам судового розгляду кримінальних проваджень у науці криміналістики були присвячені дослідження таких науковців, як Л.Ю. Ароцкер, Ю.П. Аленін, О.Я. Баєв, Р.С. Бєлкін, О.Д. Бойков, Г.А. Воробйов, В.І. Галаган, В.Г Гончаренко, А.В. Дулов, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, Ю.В. Кореневський, І.І. Когутич, В.І. Комісаров, С.Л. Кисленко, В.К. Лис, І.Д. Перлов, І.Л. Петрухін, М.І. Порубов, В.М. Савицький, М.С. Строгович, В.Г. Ульянов, С.А. Шейфер, Т.Б. Чеджемов та інші.

Разом з тим, залишається незавершеною система теоретичних положень і рекомендацій з використання наявних криміналістичних знань у судовому розгляді, визначення можливостей та потреби їх використання учасниками судового розгляду. Недостатньо нових розробок криміналістичних прийомів і методів, призначених для використання на стадії судового розгляду, які обумовлюються його специфікою. Практично немає комплексного дослідження криміналістичних проблем судового розгляду, з огляду на зміни у кримінально-процесуальному законодавстві України. А також науковцями акцентується увага на потребах дослідження теоретичних положень криміналістичного забезпечення діяльності учасників судового провадження (суддів, прокурорів, адвокатів).

Постановка завдання. Метою статті визначається необхідність розглянути особливості використання суб'єктами судового розгляду кримінальних проваджень криміналістичних знань, реалізація ними своїх процесуальних повноважень на даній стадії, а також обґрунтування доцільності розробки нових та удосконалення наявних криміналістичних рекомендацій, обумовлених специфікою встановлення істини у суді.

Результати дослідження. В умовах сьогодення характер вітчизняного кримінального судочинства визначається як змагальний, тобто коли не тільки де-юре, а й де-факто, центральною стадією цього процесу стає стадія розгляду кримінальних проваджень у суді. Тобто, саме у ході судового розгляду його сторони, а саме: прокурор – державний обвинувач, адвокат-захисник, за активного сприяння судом, обумовленого наявним у нього обов'язку встановити істину у справі і прийняти у ній законне й обґрунтоване рішення, здійснюють дослідження всіх її обставин [2, с. 4]. Іншими словами, процес дослідження у кримінальному провадженні, що має судову перспективу, досудовим розслідуванням кримінального правопорушення не завершується, а навпаки – ще активніше продовжується його судовим розглядом, під час якого сторона обвинувачення зі стороною захисту наділені рівними правами на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг (ч. 2 ст. 22 КПК України).

Судовий розгляд у кримінальному провадженні – це встановлена законом система процесуальних дій суду та учасників кримінального провадження, послідовне проведення яких спрямоване на всебічне, повне і об'єктивне дослідження матеріалів кримінальних

проваджень та постановлення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення [1, с. 163].

Попри те, що судовий розгляд визнається центральною і найважливішою стадією кримінального процесу, це не повинно применшувати значення попередніх його стадій. Окрім цього, є помилковим вважати, що судовий розгляд зводиться лише до перевірки матеріалів досудового розслідування. Він являє собою якісно нове дослідження обставин вчинення кримінального правопорушення як за процесуальною формою, так і за методами. Відповідно, керівна роль у ньому відводиться судові, який безпосередньо здійснює правосуддя, постановляє вирок і ухвали і несе всю повноту відповідальності за дотримання основних засад кримінального провадження.

Слід також зауважити, що будучи спрямований на вирішення всіх завдань кримінального процесу, судовий розгляд здійснюється в умовах безобмежувальної дії всіх засад та гарантій правосуддя. При цьому суд має бути незалежним та підкорятись тільки закону [1, с. 163].

Як справедливо зазначає з цього питання Р.В. Гєрцик, саме суд спільно з усіма іншими учасниками судового процесу має на меті відновити справжню (або близьку до неї) картину скоєного діяння, перевірити всю сукупність запропонованих суду доказів, ретельно дослідити та оцінити їх не тільки з позиції допустимості, але також з позиції вірогідності й достатності. А це передбачає правильне визначення завдань, поставлених перед судом і різними учасниками процесу на розглядуваній стадії кримінального провадження, і вибір на основі широких пізнань із різних галузей юридичних наук, насамперед криміналістики, правильних засобів та способів для їхнього досягнення. Володіння даними пізнаннями дає можливість зазначеним суб'єктам урізноманітнювати прийоми й способи судових дій відповідно до рекомендацій криміналістичної науки [3, с. 54].

Необхідно зазначити, що питання використання даних криміналістики – криміналістичних знань стосовно судового розгляду у спеціальній літературі намагалися вирішити ще у 60–70 роках XX століття. Так, низка авторів обґрунтовано вказували вже у той час, що від того, наскільки суд буде озброєний знаннями найбільш ефективних прийомів і способів провадження окремих судових дій і всього судового розгляду, залежить якість винесеного вироку та установлення об'єктивної істини у справі у цілому. При цьому вони розглядали питання вдосконалення провадження деяких судових дій [4, с. 22].

Пізніше юристи неодноразово вживали спроби розглянути у своїх дослідженнях особливості планування та провадження окремих дій на судовому слідстві (Р.С. Бєлкін, Г.А. Воробйов, Т.Б. Чеджемов, М.І. Порубов та ін.). Використання судом криміналістичних засобів і методів, на думку вчених, повинне було забезпечити повноту, глибину та оперативність судового слідства при суровому дотриманні принципів кримінального судочинства з метою встановлення всіх обставин, що підлягають доказуванню [3, с. 55].

Однак, попри настільки позитивні результати багатьох наукових досліджень у цій галузі, розробка проблемних питань тактики судового розгляду у цілому, та судового слідства зокрема, значно відставала від дослідження тактики досудового розслідування. Напевно, цьому сприяла думка окремих вчених, що немає жодної необхідності у розробці судової тактики, бо це лише ускладнює судовий розгляд, для суду дуже важливо, щоб досудове розслідування було проведено на високому рівні та щоб злочин був дійсно розкритий (на це й спрямована криміналістика). Тоді суду не будуть потрібні спеціально розроблені ні особливі тактичні прийоми, ні особливі методи застосування науково-технічних засобів [5, с. 43; 6, с. 19–20].

Попри наведену вище думку, Л.Ю. Ароцкер все ж закликав ширше використовувати криміналістичні знання у суді. На його думку, все більше стає очевидним, що подальше поліпшення якості розгляду кримінальних проваджень навряд чи може бути мислиме без широкого використання судом прийомів і методів криміналістичної науки, новітні досягнення якої можуть надати дійсну допомогу суду у встановленні об'єктивної істини [7, с. 22].

Було б недоречним, на наш погляд, не висвітлити з приводу даного питання думку нашого вітчизняного вченого-криміналіста І.І. Когутича. Провівши аналіз особливостей, які вирізняють процес дослідження доказів у суді порівняно з досудовим розслідуванням,

він доходить висновку, що застосовувати під час судового розгляду кримінальних проваджень рекомендації, адресовані слідчим, за загальним правилом, неможливо [8, с. 13]. Враховуючи це, на сьогодні є потреба в обґрунтуванні принципової можливості і необхідності застосування криміналістичних знань у такій сфері кримінального судочинства, як правосуддя, у подальшому напрацюванні тактики та започаткуванні методики судового розгляду кримінальних справ щодо окремих категорій злочинів.

Окрім цього, І.І. Когутич наводить спростування наявних у спеціальній літературі заперечень деяких науковців щодо принципової можливості використання криміналістичних знань у кримінальному правосудді. Начебто таке використання суперечить кримінально-процесуальному законодавству, в якому для здійснення судового розгляду кримінальних проваджень не передбачено більшості слідчих дій, характерних досудовому розслідуванню; що воно ускладнить судовий розгляд, зробить його незрозумілим для непрофесійних його учасників тощо. І.І. Когутич не погоджується з таким підходом і наводить відповідні контраргументи, а саме: кримінально-процесуальне законодавство не містить і не може містити жодних процесуальних обмежень можливостей судового розгляду кримінальних справ у порівнянні з досудовими стадіями провадження у таких справах.

Судовий розгляд, на його думку, яку ми цілком поділяємо, дійсно повинен провадитись так, щоб його хід та результати були зрозумілі всім. Однак, цього не можна забезпечувати спрощенням судового провадження і відмовою від досягнень сучасної науки, що тільки покращують процес відшукання істини. За умілої організації судового розгляду кримінального провадження, за активної участі державного обвинувача і адвоката-захисника він може бути проведений на високому професійному рівні із використанням необхідних прийомів і методів, напрацьованих криміналістикою, і разом з тим, наочно та переконливо для всіх присутніх [8, с. 13].

На нашу думку, доцільно зауважити, що до останнього часу рекомендації щодо дослідження доказів у ході судового розгляду напрацьовували спеціалісти у галузі кримінального процесу і практики, чого, як видається, вочевидь недостатньо. У них так чи інакше і в основному розглядались і продовжують розглядатись процесуальні аспекти дослідження доказів у суді. Все це та багато іншого зумовлює потребу у більш інтенсивному оснащенні професійних суддів, прокурорів, адвокатів-захисників арсеналом положень та засобів криміналістики. Таким чином, наразі є, як ніколи, актуальним питання про розробку і створення у рамках окремого розділу криміналістичної тактики цілої системи теоретичних положень і рекомендацій, спрямованих на підвищення якості та ефективності діяльності окремих суб'єктів процесу на етапі кримінального судочинства, що розглядається.

На необхідність використання у судовому розгляді окремих рекомендацій криміналістики не тільки суддею, але й такими учасниками процесу, як прокурор і адвокат, указували багато вчених, включаючи у поняття тактики судового розгляду не тільки тактику суду (судову тактику), а й тактику обвинувачення і тактику захисту [9, с. 10].

Такий підхід є цілком закономірним і заснований на теорії поділу процесуальних функцій сторін у кримінальному судочинстві, відповідно до якого дослідження всіх обставин справи провадиться переважно на основі тих даних, які виявили та представили самі учасники процесу. Не випадково у світлі нових вимог кримінально-процесуального законодавства провадження більшості слідчих (судових) дій у рамках судового слідства варто проводити лише з ініціативи учасників процесу [3, с. 63].

Зрозуміло, що окремі тактичні особливості діяльності прокурора і адвоката стосовно обговорюваної стадії кримінального судочинства містяться у нормах кримінального процесуального кодексу. Однак законодавець не у змозі охопити і передбачити всі нюанси конкретних кримінальних проваджень. За рамками закону залишаються такі питання, як планування судового розгляду кримінальних проваджень, тактичні особливості проведення окремих процесуальних дій, криміналістичний аналіз доказів та ін. Водночас, на стадії судового розгляду можуть виникнути проблеми, пов'язані і зі зміною обвинуваченим раніше наданих показів; появою нової інформації, яка потребує уточнення і перевірки;

виявленням до цього моменту непомічених суперечностей у доказовій інформації, ознак фальсифікації окремих доказів; з'ясуванням фактів незаконного впливу на свідків, потерпілих; правильним визначенням послідовності дослідження доказів; специфікою допиту та інші [10, с. 163], що змушує сторони провадження миттєво реагувати і знаходити ефективні шляхи вирішення зазначених питань, визначити комплекс дій, які допоможуть розв'язати виниклі проблеми, їх послідовність, обирати необхідні тактичні прийоми їх проведення.

Як наслідок, з метою вирішення вказаних вище проблем, які можуть виникнути на стадії судового розгляду, процесуальні можливості сторін обвинувачення і захисту зрівняні у правах і у свободі у наданні доказів, їхньому дослідженні та доведенні їхньої переконливості перед судом. До того ж, професійна діяльність і прокурора як державного обвинувача, і адвоката – захисника, який також визнається самодостатнім суб'єктом кримінального провадження, повинна бути забезпечена різноаспектними криміналістичними рекомендаціями.

У сучасних умовах є очевидним, що і прокурор, і адвокат для забезпечення належного виконання функцій обвинувачення та захисту повинні опанувати прийоми та криміналістичні рекомендації щодо роботи зі слідами, вміти визначати предмет доказування у конкретному кримінальному провадженні, знати тактичні прийоми проведення окремих слідчих (розшукових) дій, вміти оцінювати їх результати з точки зору дотримання вимог процесуального закону та криміналістичних рекомендацій при їх проведенні [11, с. 108-109].

З метою ефективнішого відшукання, виявлення та фіксації слідів злочину, а частіше – з метою оптимізації дослідження наявних та отримання нових доказів, сторона обвинувачення, а також сторона захисту можуть застосовувати положення і засоби криміналістичної техніки у процесі доказування у кримінальних провадженнях у суді. Слід наголосити, що криміналістична техніка для прокурора, адвоката, судді – це не стільки уміння особисто та безпосередньо застосовувати технічні засоби і методи під час судового розгляду кримінальних проваджень, скільки їхня обізнаність про наукові положення криміналістичної техніки, зміст її складових, знання про наявні техніко-криміналістичні засоби, прийоми, методики, які можна використовувати для дослідження тих чи інших кримінально-релевантних об'єктів [8, с. 16].

Висновки. На підставі викладеного вище можна зробити наступні висновки. По-перше, на сьогодні криміналістичні знання застосовуються не лише слідчими на стадії досудового розслідування, а й суддями, прокурорами та адвокатами у межах судового розгляду кримінальних проваджень і є ефективним засобом розв'язання їхніх професійних завдань. Враховуючи сучасний стан досягнень науки та техніки, вбачається цілком закономірною потреба у розробці нових та удосконаленні наявних криміналістичних рекомендацій з метою ефективного вирішення завдань кримінального судочинства.

По-друге, враховуючи ту обставину, що більшість положень криміналістичної науки у цілому, та криміналістичної тактики зокрема, свого часу розроблялися з огляду на потреби досудового розслідування і були призначені для використання лише слідчими, то наразі є актуальним питання щодо розробки і створення у рамках окремого розділу криміналістичної тактики цілої системи теоретичних положень і рекомендацій, спрямованих на підвищення якості та ефективності діяльності окремих суб'єктів процесу на етапі судового провадження.

По-третє, окремо слід наголосити і на тому, що наявність системи криміналістичних наукових рекомендацій не лише щодо тактики, а й методики судового розгляду, могла б значно полегшити вирішення практичних завдань і сприяти досягненню мети стадії судового розгляду у кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (Особлива частина) / уклад. О.Ю. Хабло, О.С. Степанов, М.П. Климчук та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. 200 с.

2. Когутич І.І. Окремі аспекти методології використання криміналістичних знань у судовому розгляді кримінальних справ. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2008_20_36.

3. Гєрцик Р.В. Тактика судового слідства як складова та самостійна частина криміналістичної тактики. Вісник Вищої ради юстиції. 2011. №2 (6). С. 51-68.

4. Добровольская Т., Короткова Е. Опознание личности и вещей на судебном следствии. Социалистическая законность. 1956. № 6. С. 21-25.

5. Васильев А.Н., Яблоков Н.П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. Москва: МГУ, 1984. 143 с.

6. Васильев А.Н. Следственная тактика. Москва: Юрид лит., 1976. 197 с.

7. Ароцкер Л.Е. Шире использовать в суде криминалистику. Советская юстиция. 1960. № 11. С. 21-25.

8. Когутич І.І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 39 с.

9. Бозров В.М. Процессуальные, криминалистические и психологические аспекты судебного следствия: автореф. дис. … к.ю.н.: 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. Свердловск, 1991. 21 с.

10. Алєксєйчук В.І. Криміналістична методика судового розгляду в кримінальному провадженні (місце в системі криміналістики). Право і суспільство. 2016. № 6. С. 162-166.

11. Бишевець О.В. Історичний генезис застосування криміналістичних знань у адвокатській діяльності. Вісник кримінального судочинства. 2016. № 2. С. 106 – 112.

МУЛЯВКА Д. Г.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри
оперативно-розшукової діяльності
*(Національний університет
державної фіскальної служби України)*

ШАЙМУРОДОВ Р. А.,
магістрант кафедри
оперативно-розшукової діяльності
*(Національний університет
державної фіскальної служби України)*

УДК 343.102

ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ПРОФЕСІЙНА ТАЄМНИЦЯ ПРИВАТНОЇ ДЕТЕКТИВНОЇ (РОЗШУКОВОЇ) ДІЯЛЬНОСТІ»

У статті проаналізовано сутність категорії «професійна таємниця» та її розуміння у теоретичних джерелах. Визначено наявність у ній правового й етичного компонентів. Обґрунтовано необхідність правового закріплення поняття й особливостей професійної таємниці суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності на рівні законодавчого акта.

Ключові слова: *суб'єкти приватної детективної (розшукової) діяльності, професійна таємниця приватної детективної (розшукової) діяльності, права людини і громадянина в інформаційній сфері, правові норми, етичні норми.*

В статье проанализирована сущность категории «профессиональная тайна» и ее понимание в теоретических источниках. Определено наличие в ней правового и этического компонентов. Обоснована необходимость правового закрепления понятия и особенностей профессиональной тайны субъектов частной детективной (розыскной) деятельности на уровне законодательного акта.

Ключевые слова: *субъекты частной детективной (розыскной) деятельности, профессиональная тайна частной детективной (розыскной) деятельности, права человека и гражданина в информационной сфере, правовые нормы, этические нормы.*

The article analyzes the essence of the category "professional secret" and its understanding in theoretical sources. The presence of legal and ethical components in it is determined. The necessity of legal consolidation of the concept and features of professional secrets of subjects of private detective (investigative) activities at the level of a legislative act is substantiated.

Key words: *subjects of private detective (search) activity, professional secret of private detective (search) activity, human and citizen rights in the information sphere, legal norms, ethical norms.*

Вступ. Розвиток в Україні інформаційного суспільства зумовлює підвищення вимог до дотримання інформаційних прав і свобод людини і громадянина. Особливо важливим сьогодні стає забезпечення проголошених Конституцією та законами України прав і свобод людини в інформаційній сфері під час здійснення розшукових заходів. Проте, якщо питання захисту інформації в кримінальному процесі більш-менш чітко врегульовано, то поява нових, недержавних форм розшукової діяльності, зокрема приватної детективної, потребує проведення окремих наукових досліджень. Так, сьогодні склалася парадоксальна ситуація: приватна детективна діяльність із метою пошуку людей, тварин, майна, певних відомостей і даних активно здійснюється вже не перший десяток років, активно рекламується, проте її правове регулювання досі відсутнє. Це створює небезпеку порушення прав і свобод людини, у т. ч. права на захист персональних даних.

Питання правового режиму інформації з обмеженим доступом взагалі і професійної таємниці зокрема досліджували у своїх працях І.В. Арістова, К.І. Бєляков, О.О. Гаврилюк, О.В. Герасименко, С.М. Логінова, І.В. Шатковська та інші автори. Водночас, з огляду на відносну новизну явища приватної охоронної діяльності, особливості додержання професійної таємниці приватними детективами ще не були предметом окремих наукових досліджень.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей категорії «професійна таємниця» в контексті її закріплення на законодавчому рівні.

Результати дослідження. Як слушно зауважує Т.В. Чабайовський, кримінальне провадження є саме тією сферою правозастосовної державної діяльності, у якій обмеження прав людини є об'єктивно необхідним явищем для успішного вирішення завдань такого провадження, охорони прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також для швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний. Є неприпустимим протиставлення інтересів суспільства й окремої особи. Порушення прав громадян не може бути виправдане мотивами державної необхідності. За цих умов стає нагальним посилення захисту й охорони конституційних прав осіб, одним із яких є право на недоторканність та охорону особистого життя громадян [1, с. 4]. Одним із елементів цього механізму є категорія «професійна таємниця».

Втім, наявність професійної таємниці притаманна й іншим сферам правовідносин. Так, вважається, що класифікація професійних таємниць у юридичному їх розумінні включає до 32 її різновидів. Підстави віднесення тієї чи іншої інформації до професійної таємниці є досить різноманітними. Наприклад, пропонують їх умовно розділити на три групи: таємниця приватного життя, комерційна таємниця та державні секрети [2, с. 34; 3]. Серед першої групи (таємниця приватного життя) автори виокремлюють банківську, лікарську, нотаріальну, страхову, адвокатську та деякі інші види таємниць. Зокрема, прикладами комерційної таємниці є безпосередньо комерційна, журналістська чи редакційна, а прикладами державних секретів є державна чи службова таємниці. А.І. Алексенцев пропонує розподіл інформації за видами таємниці [4, с. 65]. А.А. Фатьянов класифікує інформацію, що підлягає захисту, за трьома ознаками: за належністю; за ступенем конфіденційності; за змістом [5, с. 27]. Досить змістовний варіант класифікації професійної таємниці пропонує В.Н. Лопатін. На його думку, професійна таємниця може бути поділена на сім видів: лікарську таємницю; таємницю зв'язку; нотаріальну таємницю; адвокатську таємницю; таємницю усиновлення; таємницю страхування; таємницю сповіді [6, с. 36; 7].

Виокремлення певних сфер професійної діяльності, в яких діє режим професійної таємниці, вважається нам дещо застарілим підходом. Розвиток інформаційного законодавства, зокрема у сфері захисту персональних даних, проникнення інформаційних технологій у всі сфери людської активності, а також удосконалення багатьох виробничих процесів за рахунок включення до них інформаційних компонентів сприяли тому, що персональні дані людини стають відомими великій кількості осіб – бухгалтеру, який здійснює нарахування заробітної плати, співробітнику відділу кадрів, який зберігає документи працівників або їх копії,

персоналу Державної фіскальної служби України, органам соціального захисту, психотерапевту (психологу), вчителям загальноосвітніх шкіл, продавцям, які здійснюють доставку товарів, турагентам і туроператорам тощо. З огляду на значну кількість осіб, які здійснюють обробку та зберігання персональних даних, класифікація видів професійної таємниці була б настільки великою, що користування нею було б досить складним. Чи потрібна нам розгалужена система, що включала б бухгалтерську, кадрову, податкову, митну, соціально-захисну, психологічну, педагогічну, торгівельну, туристичну та інші види таємниці? Вважаємо, що ні. Водночас ми не заперечуємо існування необхідності дотримуватися визначених Конституцією і законами України інформаційних прав і свобод громадян. Однак треба знайти відповідь на питання: як має здійснюватися регулювання правил, пов'язаних із захистом професійної таємниці, на рівні правових актів чи в інших системах соціальних норм, наприклад, в етичних кодексах для працівників певних професій?

Вважаємо, що відповідь на це питання спочатку потребує з'ясування, чим є професійна таємниця.

На думку І.Л. Петрухіна, професійні таємниці – це таємниці, довірені представникам певних професій громадянами з метою здійснення (захисту) їх прав і законних інтересів. В основі професійних таємниць лежать особисті таємниці, захищені від розголошення правовими заборонами, які адресовані тим, кому ці таємниці за необхідністю довірені [8, с. 14]. Недоліком цього визначення, на наш погляд, є те, що категорія «таємниця» визначається там сама через себе («професійна таємниця – це таємниця), що не дає змоги скласти уявлення про її сутність. За твердженням В.О. Мазурова, професійна таємниця є охоронюваними законом конфіденційними відомостями, довіреними чи такими, що стали відомі особі виключно в силу виконання нею своїх професійних обов'язків, не пов'язаних із державною чи муніципальною службою, незаконне одержання чи поширення яких може завдати шкоди правам і законним інтересам іншої особи, котра довірила ці відомості та якій надається право на захист відповідно до законодавства України [9, с. 18]. Таке визначення викликає багато запитань. По-перше, чому автор вважає, що конфіденційні відомості чи дані не можуть вважатися професійною таємницею, якщо вони стали відомі особі, що перебуває на державній чи муніципальній службі? Так, якщо міністр охорони здоров'я, котрий перебуває на державній службі, або начальник міського управління охорони здоров'я, який перебуває на муніципальній службі, під час виконання своїх професійних обов'язків отримає доступ, наприклад, до персональних даних осіб, хворих на венеричні захворювання, і розголосить їх, це не буде вважатися порушенням професійної (лікарської) таємниці? Вважаємо, що буде. Інша справа, що в таких діях спостерігатиметься і порушення законодавства про захист персональних даних, однак категорія «професійна таємниця», безумовно, пов'язана з категорією «персональні дані» як відомостей чи сукупності відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована [10]. По-друге, досить вузьким уявляється розуміння автором шкоди, яка може бути завдана незаконним одержанням чи поширенням певних відомостей: автор вважає, що вона може завдати шкоди правам і законним інтересам іншої особи, що довірила ці відомості, тоді як досить частими є випадки, коли шкода може бути завдана третім особам (наприклад, дітям та іншим членам сім'ї особи, у якої виявили синдром набутого імунодефіциту людини).

Г.В. Виноградова визначає професійну таємницю як матеріали, документи, інші відомості, якими користується особа в процесі й у зв'язку з виконанням своїх професійних обов'язків і які забороняється розголошувати у будь-якій формі, якщо: така інформація довірена або стала відомою особі виключно через виконання нею своїх професійних обов'язків; особа, якій довірено інформацію, не перебуває на державній або муніципальній службі; заборону на поширення довіреної або такої, що стала відомою, інформації, яка може зашкодити правам або законним інтересам довірителя, встановлено законом; інформація не належить до відомостей, що становлять державну або комерційну таємницю [11, с. 60]. У вказаному визначенні, крім зазначеного під час аналізу попередньої дефініції, нам видається неточним існування заборони, встановленої законом. Безумовно, у Законі України «Про захист персо-

нальних даних» критерієм віднесення певних відомостей до персональних даних визначено можливість ідентифікувати за ними особу, однак, наприклад, чи належить до таких даних IP-адреса в мережі Інтернет? З одного боку, так, безумовно, за її допомогою можна ідентифікувати особу за лічені хвилини. З іншого – у жодному законі немає конкретної вказівки на цю обставину. Це не дає можливості ефективно здійснювати вплив на суспільні відносини, оскільки, як справедливо зазначає І.М. Шопіна, необхідною умовою дієвості цього впливу є правова визначеність [12, с. 1056].

На нашу думку, складність у побудові визначення професійної таємниці пов'язана з недоліками та суперечностями як у системі інформаційного законодавства, так і між нормами інформаційного та інших галузей законодавства. Безумовно, професійна таємниця є певними відомостями або даними, за якими можна ідентифікувати особу, і за цією ознакою є одним із видів персональних даних. Знеособлення, позбавлення можливості ідентифікувати певну особу під час оприлюднення даних не підпадає під категорію «розголошення професійної таємниці» (як приклад можна навести детальне описання історії хвороби та лікування певної особи у медичних журналах, де хворий визначається певною літерою, на кшталт «хворий Б.»).

Спробуємо тепер з'ясувати сутність професійної таємниці результатів приватної детективної (розшукової) діяльності, яку законотворець закріпив у ст. 17 проекту Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», прийнятого Верховною Радою України 13 квітня 2017 р. і до якого Президент України застосував право вето та повернув на повторний розгляд [13].

Автори законодавчої ініціативи вважають, що інформація з питань, щодо яких здійснювалося приватне детективне дослідження, та відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини та громадянина, а також інша інформація, отримана суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності під час виконання ними своїх професійних обов'язків, становлять професійну таємницю суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності. Приватним детективам, працівникам об'єднання приватних детективів забороняється розголошувати та / або використовувати у своїх інтересах або інтересах третіх осіб відомості, що становлять професійну таємницю суб'єкта приватної детективної (розшукової) діяльності. Використання цими особами безпосередньо або через інших осіб відомостей, отриманих внаслідок приватної детективної (розшукової) діяльності, з метою шантажу суб'єктів детективних досліджень чи замовників таких досліджень тягне за собою відповідальність, передбачену законом. Приватні детективи зобов'язані забезпечити умови, що унеможливлюють доступ сторонніх осіб до відомостей, які становлять професійну таємницю суб'єкта приватної детективної (розшукової) діяльності, або їх розголошення. Приватні детективи зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну третім особам внаслідок доступу сторонніх осіб до відомостей, що становлять професійну таємницю суб'єкта приватної детективної (розшукової) діяльності, або їх розголошення [13].

Спроба визначити поняття професійної таємниці у проекті Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» уявляється нам досить слушною. Водночас не зовсім доцільним нам видається включення до нього терміна «інформація», який є надзвичайно широким за своїм змістом. Відомості, що стосуються особистого життя, честі, гідності людини та громадянина, а також інша інформація, отримана суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності під час виконання ними своїх професійних обов'язків, становлять професійну таємницю суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності. На наш погляд, коректнішим було б використання терміна «дані».

Однак саму спробу закріпити на рівні закону, надати легальний статус категорії «професійна таємниця суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності» ми вважаємо повністю обґрунтованою та такою, що заслуговує на підтримку.

Висновки. На підставі аналізу дефініції «професійна таємниця» можна зробити висновок, що вона включає два складники – правовий та етичний. Правова складова частина професійної таємниці передбачає охорону певних відомостей (даних) у прийнятому у вста-

новленому порядку правовому акті органу державної влади або місцевого самоврядування. Етична складова частина може складатися з двох рівнів – корпоративного і суто професійного – і передбачати охорону певних відомостей і даних шляхом встановлення бажаної моделі поведінки професіонала на рівні етичних кодексів чи інших документів не правового характеру. Відповідно, санкції, які можуть бути застосовані до осіб, котрі порушили професійну таємницю, можуть мати як правовий (у вигляді кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової, матеріальної відповідальності), так і моральний (засудження поведінки особи на загальних зборах професійних співтовариств тощо) характер. Говорячи про професійну таємницю суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності, слід підтримати намагання закріпити її поняття й особливості на рівні закону, оскільки діяльність приватних детективів безпосередньо зачіпає права і свободи людини і громадянина в інформаційній сфері.

Список використаних джерел:

1. Чабайовський Т.В. Підстави та межі кримінально-процесуального втручання в особисте життя громадян: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2012. С. 3–16.

2. Талонпойка В., Шабалин В. Право на тайну. Гражданская защита. 1999. № 4. С. 32–36.

3. Шатковська І.В. Лікарська таємниця: загальні правові засади. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2009. № 2. С. 46–50.

4. Алексенцев А.И. О классификации конфиденциальной информации по видам тайны. Безопасность информационных технологий. 1999. № 3. С. 62–69.

5. Фатьянов А.А. Концептуальные основы обеспечения безопасности на современной этапе. Безопасность информационных технологий. 1999. № 10. С. 24–29.

6. Лопатин В.Н. Правовая охрана и защита права на тайну. Юридический мир. 1999. № 7. С. 34–42.

7. Шатковська І.В. Лікарська таємниця як елемент системи професійної таємниці: теоретико-правовий аспект. Юриспруденція: теорія і практика. 2009. № 11. С. 14–17.

8. Петрухин И.Л. Личная жизнь: пределы вмешательства. Москва: Юрид. лит., 1989. 192 с.

9. Мазуров В.А. Тайна: государственная, комерческая, банковская, частной жизни. Уголовно-правовая защита: учеб. пособ. / под науч. рук. С.В. Землюкова. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2003. 156 с.

10. Про захист персональних даних: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. Ст. 481.

11. Виноградова Г.В. Інформаційне право України: навч. посіб. Київ: МАУП, 2006. 144 с.

12. Шопіна І.М. Щодо концептуальних підходів до визначення поняття правового регулювання. Форум права. 2011. № 2. С. 1055–1061. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_173.

13. Проект Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3726&skl=9.

РОЖНОВА В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри
кримінального процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.131

ДО ПИТАННЯ ПРО ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ

У статті проаналізовано сучасний стан і тенденції процесу вдосконалення чинного кримінального процесуального закону, зокрема Кримінального процесуального кодексу України, на прикладі окремих законопроектів. Встановлено тенденцію до прагнення змінити правозастосовну практику лише засобами законотворчої діяльності без урахування системних проблем методологічного, правового та організаційного характеру. Вказано на необхідність використання належного методологічного підгрунтя, вжиття системи адміністративно-управлінських, організаційних заходів, здатних забезпечити системне, послідовне та ефективне впровадження задекларованих змін у правозастосування.

Ключові слова: *кримінальне провадження, кримінальний процесуальний закон, удосконалення кримінального процесуального закону, зміни в Кримінальному процесуальному кодексі України.*

В статье анализируется современное состояние и тенденции процесса усовершенствования действующего уголовного процессуального закона, в частности Уголовного процессуального кодекса Украины, на примере отдельных законопроектов. Установлена тенденция к стремлению изменить правоприменительную практику только средствами законотворческой деятельности без учета системных проблем методологического, правового и организационного характера. Указано на необходимость использования надлежащего методологического основания, принятия системы административно-управленческих, организационных мер, способных обеспечить системное, последовательное и эффективное внедрение задекларированных изменений в правоприменении.

Ключевые слова: *уголовное производство, уголовный процессуальный закон, усовершенствование уголовного процессуального закона, изменения в Уголовном процессуальном кодексе Украины.*

In the article the current state and tendencies of process of improvement of the existing criminal procedural law, in particular the Criminal procedural code of Ukraine, on the example of separate bills is analyzed. The tendency to aspiration to change law-enforcement practice only means of legislative activity without system problems of methodological, legal and organizational character is established. It is indicated the need of use of the appropriate methodological basis, acceptance of system of the administrative and managerial, organizational measures capable to provide system, consecutive and effective introduction of the declared changes in law enforcement.

Key words: *criminal proceedings, criminal procedural law, improvement of the criminal procedural law, change in the Criminal procedural code of Ukraine.*

Вступ. Процес масштабного реформування кримінально-процесуального законодавства України, що розпочався, зокрема, в межах реалізації Концепції судово-правової реформи в Україні (1992 р.) [1], продовжився у межах реалізації Концепції реформування кримінальної юстиції України (2008 р.) [2] і формально завершився прийняттям у квітні 2012 р. Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, фактично триває і до сьогодні.

Можливо, не так масштабно, але реформування вітчизняного кримінального процесуального законодавства стало постійним явищем для сучасної правової системи України.

Здавалося б, це можна оцінити позитивно як необхідну й оперативну реакцію законодавця на зміни у відповідних суспільних відносинах та об'єктивні потреби суб'єктів правозастосування в цій сфері.

Однак уже у 2015 р. у Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. стан правосуддя, функціонування прокуратури та кримінальної юстиції як суміжних правових інститутів оцінюється як такий, що має свої недоліки, зумовлені серед іншого й проблемами у сфері стратегічного планування та у законодавчому процесі, зокрема надмірною зосередженістю на короткострокових рішеннях у законодавчому процесі, відсутністю системного бачення у формуванні демократизації сектору правосуддя у довгостроковій, середньостроковій і найближчій перспективі [3].

Основне джерело кримінального процесуального права – чинний КПК України, який ийдіє з 20 листопада 2012 р. Хоча перші зміни до нього були внесені ще 5 липня 2012 р. [4], тобто до набрання чинності. Надалі щороку КПК України (подекуди поряд з іншими джерелами кримінального процесуального права України) зазнавав змін і доповнень.

Загалом, у тому чи іншому вигляді зміни до КПК України вносились більш ніж 55 законами України. Деякі з них змінювали нормативне регулювання окремих процесуальних актів (наприклад, тимчасового вилучення майна та проведення обшуку [5]) або запроваджували процесуальні механізми реалізації нових кримінально-правових інститутів (наприклад, спеціальної конфіскації [6]), а деякі – вносили системні зміни до нормативного регулювання кримінальної процесуальної діяльності та її здійснення окремими учасниками кримінального провадження або на окремих етапах процесу (наприклад, врегулювання діяльності Кримінального касаційного суду Верховного Суду як суду касаційної інстанції [7]).

Окремі статті КПК України за шість років його дії зазнавали неодноразових змін. Наприклад, до ст. 170 КПК України зміни вносились шість разів (законами України від 18 квітня 2013 р., 23 травня 2013 р., 14 жовтня 2014 р., 12 лютого 2015 р., 10 листопада 2015 р., 18 лютого 2016 р.), до ст. 236 КПК України зміни вносились чотири рази (законами України від 13 травня 2015 р., 10 листопада 2015 р., 3 жовтня 2017 р., 16 листопада 2017 р.).

До того ж деякі статті КПК України зазнавали змін протягом досить нетривалого періоду (наприклад, зміни до ст.ст. 170, 174 вносились, зокрема, законами України від 18 квітня 2013 р. та 23 травня 2013 р., до ст. 303 – зокрема, законами України від 3 жовтня 2017 р. та 16 листопада 2017 р.).

Окремі положення КПК України, що зазнавали змін, через деякий час знову були змінені. Наприклад, редакція ч. 2 ст. 132, абз. 1 ч. 1 ст. 184, ч. 2 ст. 234 КПК України вперше була змінена Законом України від 3 жовтня 2017 р., однак Законом України від 22 березня 2018 р. «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо уточнення окремих положень» відповідні положення фактично були повернені до первинної редакції у зв'язку з тим, що зміни, внесені Законом України від 3 жовтня 2017 р. «…значно ускладнили роботу органів досудового розслідування в частині здійснення швидкого, повного та неупередженого розслідування» [8].

Деякі закони України, якими були внесені зміни, зокрема, до статей КПК України, надалі були скасовані іншими законами України (наприклад, Законом України від 28 січня 2014 р. були визнані такими, що втратили чинність Закон України від 16 січня 2014 р. «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо заочного кримінального провадження», Закон України від 16 січня 2014 р. «Про внесення змін до Закону

України «Про судоустрій і статус суддів» і процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян»), а окремі положення КПК України (зокрема ті, що були внесені до нього як зміни/доповнення) – визнані неконституційними (наприклад, Законом України від 21 грудня 2016 р. ст. 216 КПК України було доповнено ч. 6, яка надалі рішенням Конституційного Суду України від 24 квітня 2018 р. № 3-р була визнана такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) [9].

Безперечно, що така ситуація не могла не відобразитись на якості кримінального процесуального закону. За справедливим твердженням О.А. Лейби, стихійно-ситуаційна нормотворча динаміка кримінального процесуального законодавства останніх років призвела до загострення тих нормативно-змістовних проблем, що п'ять років поспіль були «болючими» для правозастосування, досі залишаються невирішеними, та породжує нові, що посилюють неузгодженість окремих структурних елементів кримінального процесуального законодавства або утворюють взаємну конфронтацію між деякими нормами; спричиняють помилки під час встановлення структурних зв'язків із використанням бланкетних і відсильних норм; зумовлюють порушення законів логіки під час конструювання термінології та понятійно-категоріального апарату тощо [10, с. 5].

Аналіз стану розробленості досліджуваної проблематики вказує на те, що питання якості кримінального процесуального закону, ефективності його норм усе частіше стають предметом досліджень вітчизняних науковців, фахових обговорень на зустрічах, засіданнях, семінарах, круглих столах, конференціях різного рівня, унаслідок яких констатується необхідність удосконалення кримінального процесуального законодавства, формулюються численні пропозиції в цьому напрямі.

На тлі чималого наукового доробку та масиву пропозицій з удосконалення кримінального процесуального закону (такі пропозиції містять фактично всі дисертації та монографічні дослідження, а також більшість наукових публікацій, що виконані у сфері кримінального процесу) варто виділити спеціальні монографічні дослідження М.М. Забарного, О.В. Капліної, О.А. Лейби, Т.В. Малярчук, В.О. Рибалка, І.А. Тітка та інших авторів, які системно та комплексно дослідили проблематику якості тексту кримінального процесуального закону, його дефектів (зокрема, прогалин і колізій), використання у ньому оцінних понять, понятійного апарату кримінального процесуального права, способів тлумачення норм кримінального процесуального права тощо.

Водночас, зважаючи на те, що, з одного боку, на цей час законопроектна робота наших парламентарів у напрямі такого бажаного вдосконалення чинного КПК України не знижує рівня своєї активності, однак, з іншого – на жаль, не всі законопроекти, що пропонуються до розгляду, і навіть ті закони, що вже прийняті Верховною Радою України та набрали чинності, дійсно сприяють досягненню задекларованої мети, з'являються нові й нові підстави для критичного аналізу чергового вдосконалення (спроби вдосконалення) кримінального процесуального закону як із погляду дотримання правил законодавчої техніки, так і з огляду на ефективність нормативної регламентації кримінальної процесуальної діяльності з урахуванням правових та організаційних аспектів її здійснення.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасного стану та тенденцій процесу вдосконалення чинного кримінального процесуального закону, зокрема КПК України, на прикладі окремих законопроектів.

Результати дослідження. Наприклад, аналіз одного із чергових законопроектів – проекту закону «Про внесення змін до статті 98 Кримінального процесуального кодексу України (щодо забезпечення визначеності протоколу слідчих дій)» (реєстр. № 8475 від 14 червня 2018 р.) [11], що нині перебуває на розгляді профільного Комітету Верховної Ради України, дає підстави для формулювання таких висновків.

Насамперед, варто зазначити про відсутність будь-якої колізії норм кримінального процесуального права, пов'язаної із тлумаченням поняття протоколу в кримінальному процесі (адже саме така колізія позначається в Пояснювальній записці як привід до внесення цього законопроекту).

Документом у загальному значенні є матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі (ст. 1 Закону України «Про інформацію» [12], ДСТУ 3017-95, ДСТУ 3017:2015 (що прийнятий на заміну ДСТУ 3017-95) [13], ДСТУ 2732:2004 [14]). Саме в цьому загальному значенні документами у кримінальному провадженні є всі матеріальні об'єкти, створені як у межах і у зв'язку із кримінальним провадженням, так і поза його межами і зв'язком із ним, із значимою для кримінального процесу інформацією, що закріплена створеним людиною способом для її передавання в часі та просторі (зокрема, протоколами процесуальних дій і додатками до них, висновками експертів, постановами, клопотанням слідчого, прокурора, журналом судового засідання, ухвалами та постановами суду, електронними носіями інформації тощо).

У зв'язку із цим будь-який документ у кримінальному провадженні (а не тільки протокол чи інші форми фіксування процесуальних дій під час кримінального провадження відповідно до ст. 103 КПК України) у загальному значенні є формою фіксування інформації, що може мати значення для кримінального провадження.

Серед усіх документів кримінального провадження окремі з них за спеціальною вказівкою законодавця набувають значення самостійного джерела не просто інформації, що може мати значення для кримінального провадження, а доказів. Ідеться про документи та висновки експертів як два самостійні процесуальні джерела доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України).

При цьому належне процесуальне джерело є одним із критеріїв допустимості доказів (ч. 1 ст. 86 КПК України).

КПК України, як відомо, встановлює вичерпний перелік процесуальних джерел доказів, до яких поряд із показаннями, висновками експертів, документами належать також речові докази (ч. 2 ст. 84 КПК України).

Відповідно до ч. 1, п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України складені в порядку, передбаченому КПК України, протоколи процесуальних дій і додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, за умови наявності в них відомостей, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, можуть належати до документів як самостійного джерела доказів.

Відповідно до ст. 98 КПК України документи у разі, якщо вони містять ознаки, зазначені в ч. 1 цієї статті, набувають статусу речових доказів.

Системний аналіз вищенаведених правових положень дає підстави для висновку про те, що за загальним правилом протоколи процесуальних дій можуть використовуватись (і використовуються) у кримінальному провадженні як процесуальне джерело доказів – документи (відповідно до ст. 99 КПК України), та лише в тому разі, коли протоколи стали знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди тощо, вони набувають ознак речових доказів (відповідно до ст. 98 КПК України).

Протоколи-речові докази на відміну від протоколів-документів мають доказове значення не завдяки своєму змісту, а завдяки іншим, як правило, зовнішнім властивостям та ознакам (наприклад, завдяки самому існуванню, перебуванню в певному місці, у певної особи, слідам-відображенням на них та іншому).

У правозастосовній практиці випадки набуття протоколами процесуальних дій статусу речових доказів є поодинокими, однак за наявності для цього підстав цей факт має важливе значення для доказування події кримінального правопорушення та винуватості особи у його вчиненні у кримінальному провадженні, зокрема про службове підроблення (ст. 366 КК України) та деякі інші кримінальні правопорушення.

Натомість прийняття запропонованого законопроекту, зокрема доповнення ст. 98 Кримінального процесуального кодексу України уточненням, що «документи є речовими доказами у разі, якщо вони містять ознаки, зазначені в частині першій цієї статті, крім протоколів процесуальних дій», призведе до фактичної неможливості доведення відповідних обставин, про які йшлося вище.

На безпідставність і неправильність такого підходу, за якого протоколи процесуальних дій, що набувають ознак речових доказів, фактично виключаються з переліку доказів, а їх використання у цьому статусі стає неможливим, вказується також у висновку Головного науково-експертного управління від 30 липня 2018 р. [11].

Отже, те, що протокол процесуальної дії є формою фіксування кримінального провадження (ст. 103 КПК України), може бути процесуальним джерелом доказів – документом (ст. 99 КПК України), а в окремих випадках – процесуальним джерелом доказів – речовим доказом (ст. 98 КПК України) – це не колізія кримінального процесуального права й не різне трактування поняття протоколу (як позначається в Пояснювальній записці) [11], а відповідність норм кримінального процесуального закону об'єктивним потребам правозастосовної практики загалом і практики кримінального процесуального доказування зокрема.

Варто приділити увагу також тексту проекту закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень (реєстр. № 7279-д від 20 квітня 2018 р.) у редакції від 22 жовтня 2018 р., що підготовлений до другого читання у Верховній Раді України [15].

Цим законопроектом запропоновано внесення змін, зокрема, до КПК України, в частині, що стосується особливостей досудового розслідування у формі дізнання кримінальних проступків, перелік яких визначений у змінах до Кримінального кодексу України (у редакції цього ж проекту), а також особливостей судового розгляду кримінальних проваджень щодо кримінальних проступків.

Вказаний законопроект зазнав чимало критики, зокрема від Головного науково-експертного управління та Головного юридичного управління Верховної Ради України [15]. Водночас ознайомлення з текстом законопроекту, що підготовлений до другого читання у Верховній Раді України, дає підстави для додаткових роздумів і критичних висновків.

Наприклад, аналіз відповідних засвідчує, що дізнання здійснюватимуть підрозділи дізнання або уповноважені особи інших підрозділів названих у цих нормах органів. Тож дізнавач – це і посада у визначених законопроектом органах (у ст. 38), і процесуальний статус, якого набуватиме посадова особа для проведення дізнання.

Отже, виникає питання створення штатних підрозділів дізнання, зокрема, в органах Національної поліції, слідчі підрозділи якої, як відомо, сьогодні здійснюють досудове розслідування більше 90 % від загальної кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень.

Виникає питання, чи будуть штатні дізнавачі утворені з числа нинішніх слідчих, чи будуть передбачені додаткові штатні посади? Зважаючи на те, що реальне сучасне навантаження на слідчого Національної поліції досягає 300–500–800 кримінальних проваджень, виокремлення штатних посад дізнавачів із числа штатних посад слідчих не є бажаним. Водночас запровадження додаткових штатних посад в органах досудового розслідування потребуватиме додаткових витрат із Державного бюджету України (всупереч положенню про фінансово-економічне обґрунтування, що викладене в Пояснювальній записці до законопроекту).

У п. 1 ч. 1 ст. 219 законопроекту визначені досить стислі строки закінчення досудового розслідування – «протягом сімдесяти двох годин із моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або затримання особи в порядку, передбаченому ч. 4 ст. 298-2 цього Кодексу».

Незрозуміло, чим зумовлені такі занадто стислі строки проведення та закінчення дізнання… Чи буде реальна можливість дотримуватись цих строків?

Окрім того, момент повідомлення особі про підозру позначається конкретним днем, а не годинами. Зважаючи на це, правильно (тобто з урахуванням вимог ст. 115 КПК України) обчислити запропонований 72-годинний строк закінчення досудового розслідування виявиться проблематичним.

Серед іншого звертають на себе увагу й намагання авторів законопроекту не лише встановити особливості безпосередньо процедури досудового розслідування у формі дізнання та судового розгляду кримінальних проваджень щодо кримінальних проступків, але

й змінити загальні положення кримінального провадження, основні поняття кримінального процесуального права.

Такого висновку можна дійти з аналізу, зокрема, ст. 298-1 законопроекту, якою встановлюється розширений перелік процесуальних джерел доказів (порівняно зі ст. 84 КПК України).

Такий підхід зумовлює виникнення низки запитань, відповідей на які немає ні в тексті законопроекту, ні в супровідних до нього документах: невже докази, що збираються під час досудового слідства, за своєю правовою природою є іншими, ніж докази, що збиратимуться під час здійснення дізнання? Невже допустимість доказів (зокрема, у питанні законності їхнього процесуального джерела) повинна вирішуватись по-різному під час проведення досудового слідства та під час проведення дізнання? Невже те, що не визнається джерелом доказів під час проведення досудового слідства, має визнаватись джерелом доказів під час проведення дізнання?

Виникає питання й щодо форми та змісту повноваження слідчого судді погоджувати використання таких процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні щодо злочину (абз. 2 ч. 1 ст. 298-1 законопроекту).

Варто вказати також на те, що всі запропоновані у ст. 298-1 процесуальні джерела доказів, зокрема пояснення осіб, результати медичного освідування, висновок спеціаліста, показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функцію фото- і кінозйомки, відеозапису чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, цілком можуть використовуватись (і використовуються сьогодні) у доказуванні як класичне джерело доказів «документи».

Висновки. Аналіз лише деяких із масиву запропонованих за останні роки законопроектів, метою яких визначається вдосконалення кримінального процесуального закону, ефективне виконання загальних завдань кримінального провадження, захист прав, свобод і законних інтересів його учасників тощо, на жаль, засвідчує сумну тенденцію до прагнення змінити правозастосовну практику на краще лише засобами законотворчої діяльності без урахування системних проблем методологічного, правового та організаційного характеру.

Серед причин такої ситуації вбачаються відсутність належного наукового обґрунтування відповідних змін (або ігнорування наявних наукових доробок), суперечливість у теоретичному, методологічному розумінні відповідних категорій, відсутність системного підходу до окремих напрямів реформування з урахуванням не лише суто правових, процесуальних аспектів, але й організаційних.

Однак відомо, що вплинути на об'єктивний стан речей і процесів неможливо лише переписуванням законів, без належного методологічного підґрунтя, системи адміністративно-управлінських, організаційних заходів, здатних забезпечити системне, послідовне та ефективне впровадження задекларованих змін у правозастосування.

Список використаних джерел:

1. Концепція судово-правової реформи в Україні: схвалена постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 30. Ст. 426.

2. Концепція реформування кримінальної юстиції України: затв. Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311. Офіційний вісник України. 2008. № 27. Ст. 838.

3. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр.: схвалена Указом Президента України від 20 травня 2015 р. № 276. Офіційний вісник України. 2015. № 41. Ст. 1267.

4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 27. Ст. 282.

5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку тимчасового вилучення майна та проведення обшуку: Закон України від 13 травня 2015 р. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 251.

6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового

режиму для України: Закон України від 18 квітня 2013 р. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 11. Ст. 131.

7. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.

8. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо уточнення окремих положень». Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63658.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) ч. 6 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України від 24 квітня 2018 р. № 3-р/2018. Офіційний вісник України. 2018. № 41. Ст. 1459.

10. Лейба О.А. Дефекти кримінального процесуального законодавства та засоби їх подолання: монографія. Харків: «Юрайт», 2018. 216 с.

11. Проект закону про внесення змін до ст. 98 Кримінального процесуального кодексу України (щодо забезпечення визначеності протоколу слідчих дій), реєстр. № 8475 від 14 червня 2018 р. Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64223.

12. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. (із змін.). Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12.

13. Національний стандарт України. Інформація та документація. Видання: Основні види. ДСТУ 3017:2015. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 38 с.

14. Національний стандарт України. Діловодство й архівна справа. ДСТУ 2732:2004. Київ: Держспоживстандарт, 2005. 32 с.

15. Проект закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень, реєстр. № 7279-д від 20 квітня 2018 р. (текст законопроекту до другого читання від 22 жовтня 2018 р. Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63928.

СКРИПНИК Д. О.,
помічник адвоката,
аспірант кафедри
кримінального процесу
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 343.13

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ВЕРХОВНОГО СУДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стаття присвячена особливостям формування правових позицій Верховного Суду у кримінальному провадженні. Автор доходить висновку, що на формування правових позицій Верховного Суду впливають такі фактори: Конвенція про основоположні права і свободи людини, практика Європейського суду з прав людини; рішення, висновки Конституційного Суду України; правові позиції щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладені в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду, Верховного Суду України; суддівський розсуд. Також запропоновано визначення поняття «формування правових позицій Верховного Суду у кримінальному провадженні».

Ключові слова: *судові правові позиції, фактори, процес формування, Верховний Суд.*

Статья посвящена особенностям формирования правовых позиций Верховного Суда в уголовном производстве. Автор приходит к выводу, что на формирование правовых позиций Верховного Суда влияют следующие факторы: Конвенция об основоположных правах и свободах человека, практика Европейского суда по правам человека; решения, выводы Конституционного Суда Украины; правовые позиции касательно применения норм права в подобных правоотношениях, изложенные в ранее принятом решении Верховного Суда, Верховного Суда Украины; судейское усмотрение. Предложено определение понятия «формирование правовых позиций Верховного Суда в уголовном производстве».

Ключевые слова: *судебные правовые позиции, факторы, процесс формирования, Верховный Суд.*

The article is devoted to the peculiarities of formation of the legal positions of the Supreme Court. The author comes to the conclusion that process of formation of legal position of the Supreme Court is influenced by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, practice of the European Court of Human Rights; decisions, conclusions of the Constitutional Court of Ukraine; legal positions about application legal provisions in like relationship that have been formed in previously taken decisions by the Supreme Court, the Supreme Court of Ukraine; judicial discretion. A definition of the concept of "process of formation legal positions of the Supreme Court in criminal proceeding" was suggested.

Key words: *judicial legal positions, factors, process of formation, Supreme Court.*

Вступ. Верховний Суд (далі – ВС) – найвищий суд у системі судоустрою України, основним завданням якого є забезпечення сталості та єдності судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Виконання цього завдання, зокрема, забезпе-

чує дотримання права на справедливий судовий розгляд, яке закріплюється ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. У свою чергу, забезпечення сталості та єдності судової практики гарантується через обов'язкове врахування судами правових позицій, які викладені в постановах ВС, за винятком випадків, визначених у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України). Закономірно, що оскільки правові позиції ВС є орієнтиром у процесі здійснення правозастосування як для судів інших інстанцій, так і для самого ВС, нагальним є розуміння того, як відбувається їх формування.

Дослідження процесу формування судових правових позицій загалом, правових позицій безпосередньо найвищим судом, а також окремих факторів, які, на думку автора, впливають на формування правових позицій ВС, проводилось такими вченими, як А. Барак, Г.І. Відергольд, С.М. Даровських, А.С. Макаренко, І.В. Шульга, та іншими.

Однак звертаємо увагу на відсутність вітчизняних досліджень особливостей формування правових позицій ВС у кримінальному провадженні.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення факторів, які впливають на формування правових позицій ВС у кримінальному провадженні.

Результати дослідження. Дослідження особливостей формування правових позицій ВС у кримінальному провадженні є неможливим без виділення окремих факторів, які тією чи іншою мірою впливають на цей процес.

Термін «формувати» означає «давати існування чому-небудь; створювати, надаючи якоїсь структури, організації, форми; визначати, встановлювати» [4].

С.М. Даровських у своїй дисертації визначає такі фактори, які впливають на формування судових правових позицій: об'єктивні (економічні, політичні, соціальні й правові) та суб'єктивні (внутрішнє переконання судді). Крім того, оскільки діяльність щодо формування, реалізації судових правових позицій може здійснюватись лише з дотриманням певних вимог, С.М. Даровських сформулювала систему принципів діяльності судів щодо формування та реалізації правових позицій: принцип адекватності, обґрунтованості; принцип системності правових позицій; принцип планування вказаної діяльності та принцип ситуативності; принцип повноти правової позиції та принцип логічної послідовності; принцип інтерпретованості [7, с. 25].

Г.І. Відергольд окреслює такі фактори, що впливають на формування правових позицій як ВС, так і Пленуму ВС:

1) міжнародні фактори: позиції Європейського суду з прав людини;

2) внутрішньодержавні фактори: позиції Конституційного Суду, власна судова практика та практика нижчих судів.

Крім того, Г.І. Відергольд було досліджено проблеми формування та реалізації правових позиції ВС, до яких зараховано такі:

1) наявність протилежних позицій Конституційного Суду та ВС щодо актуальної проблеми застосування норм кримінального процесуального права;

2) суперечливість правових позицій ВС з одних і тих самих питань;

3) слабка аргументованість правових позицій ВС з одних і тих самих питань, яка тягне за собою непереконливість і додаткові питання правозастосовувачів;

4) у деяких правових позиціях ВС відображено не всі наявні проблемні питання під час розгляду окремих категорій кримінальних справ [6, с. 143, 154, 157–158].

У рамках теорії права щодо дослідження сутності судових правових позицій зазначається таке: судова правова позиція із суб'єктивного погляду являє собою особливий елемент професійної юридичної правосвідомості; формується судова правова позиція у зв'язку з питаннями права, що виникають у судовій практиці, та спрямована вона на пошук шляхів їх найбільш оптимального вирішення. Також слушно наголошується на тому, що правова позиція суду формується в руслі наявних нормативних приписів – її правовою основою завжди виступає чинне право. Однак складання думки щодо чинного права в рамках правових позицій, зокрема судових правових позицій, здійснюється з урахуванням особистісних особливостей суб'єкта та має суб'єктивний характер [11, с. 43, 45].

Проаналізувавши деякі підходи до встановлення факторів, що впливають на формування правових позицій суду, зокрема найвищого суду, виокремлюємо такі фактори, які впливають на формування правових позицій ВС у кримінальному провадженні:

1. Конвенція про основоположні права і свободи людини, практика Європейського суду з прав людини.

Адже ст. 17 Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачено, що суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [3]. Зокрема, це положення розповсюджується на всі суди системи судоустрою України в процесі розгляду ними справ. Однак, зважаючи на статус ВС – найвищого суду в системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики, а правова позиція, викладена в постанові ВС, є остаточною й оскарженню не підлягає, застосування під час розгляду касаційної скарги вищевказаної Конвенції та практики Європейського суду з прав людини має суттєве значення задля забезпечення дотримання європейських стандартів здійснення судочинства. Крім того, відповідно до ч. 5 ст. 9 КПК України, кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Самі ж рішення Європейського суду з прав людини можна розглядати як правоконкретизаційний прецедент, а саме – як правозастосовний акт, у якому через правоположення конкретизуються норми Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (з огляду на критерій юридичної природи рішень) і який має прецедентний характер для самого Суду та правотворче значення для правових систем держав-учасниць Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (за критерієм праворегулятивної функції рішень). У свою чергу, правозастосовний характер рішень Європейського суду з прав людини виявляється в таких ознаках: 1) рішення ухвалюються компетентним (уповноваженим на це ст. 32 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод людини) органом – Європейським судом із прав людини; 2) вони мають публічно-владний характер і забезпечуються міждержавним утворенням – Радою Європи, яка через спеціально уповноважений орган (Комітет Міністрів) контролює їх виконання державою-відповідачем у справі та має право застосовувати до останньої санкції юридичного та політичного характеру за невиконання таких актів; 3) рішення містять індивідуальне, формально обов'язкове правило поведінки, яке полягає у визнанні наявності чи відсутності порушення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і залежно від наслідків порушення у призначенні справедливої сатисфакції; 4) обов'язкова дія таких рішень розрахована завжди на персоніфікованих суб'єктів – заявника та державу-відповідача. Хоча у факультативному порядку, вдаючись до заходів загального характеру, держава може вживати відповідних заходів для уникнення у майбутньому аналогічних порушень щодо інших суб'єктів; 5) рішення регулюють лише конкретні випадки суспільного життя, тому їхня юридична чинність вичерпується фактом реалізації індивідуального припису. Тобто рішення Європейського суду з прав людини в конкретній справі не може бути застосоване до іншого, навіть аналогічного випадку «автоматично», без належного обґрунтування позиції Європейського суду з прав людини в новому рішенні, хоча він може посилатися (і справді посилається) на свої попередні рішення під час ухвалення наступних рішень в аналогічних за фабулами справах; 6) цим рішенням притаманна пряма дія; 7) вони мають письмову юридичну форму вираження, складаючись із трьох основних частин: «Процедура», «Факти», «Питання права»; 8) ці рішення є необхідною передумовою належної реалізації порушених прав і свобод, передбачених Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод. Крім того, такий правозастосовний акт, як рішення Європейського суду з прав людини, має всі ознаки інтерпретаційно-правового акта, а саме: 1) відповідно до ст. 32 Конвенції таке рішення є юридичним актом компетентного суб'єкта – Європейського суду з прав людини; 2) інтерпретація Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, що міститься у рішенні Європейського суду з прав людини, є формально обов'язковою для всіх суб'єктів, оскільки лише він має повноваження здійснювати її офіційне тлумачення; 3) це рішення містить правила розуміння змісту норм

Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, які є досить абстрактними та конкретизуються через їх тлумачення Європейським судом із прав людини; 4) рішення має письмову юридичну форму вираження; 5) такі рішення мають юридичну силу, визначену статусом суб'єкта правотлумачення – Європейського суду з прав людини, тобто мають юридичну силу рішення Європейського суду з прав людини; 6) правило розуміння змісту норми Конвенції про захист прав і основоположних свобод, що міститься у такому рішенні, не виходить за її межі, принаймні декларативно. Зазвичай Європейський суд із прав людини використовує загальні формулювання й зазначає, що те чи інше право, яке буквально не записане в тексті Конвенції про захист прав та основоположних свобод, випливає з певної норми у світлі цілей Конвенції про захист прав і основоположних свобод або ж роз'яснює ознаки певного поняття, що міститься у нормі вказаної Конвенції. Тобто, з одного боку, Європейський суд із прав людини «розвиває» її норми, а з іншого – визнає, що не виходить за межі змісту цих норм, хоча такі межі є досить широкими; 7) рішення Європейського суду з прав людини самі по собі не створюють нових, не змінюють і не скасовують чинних норм права. Текст Конвенції про захист прав і основоположних свобод з 1950 р. змінюється лише через посередництво Протоколів до неї (здебільшого в організаційно-процесуальній частині), тоді як правила розуміння її змісту змінюються на розсуд Європейського суду з прав людини у разі незмінності тексту самих її норм; 8) правила розуміння змісту таких норм діють лише протягом строку дії Конвенції про захист прав і основоположних свобод; 9) рішення Європейського суду з прав людини не мають самостійного значення та діють лише в єдності з нормами Конвенції про захист прав і основоположних свобод. Тож можна дійти висновку, що такі рішення містять правові позиції (правоположення), які не є юридичними нормами, але мають відносно обов'язковий характер для самого Європейського суду з прав людини та правотворче значення для держав-учасниць Ради Європи та формуються унаслідок конкретизації норм Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [8].

2. Рішення, висновки Конституційного Суду України.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та в передбачених цією Конституцією випадках інших актів здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції (ст. 147 Конституція України).

У свою чергу, рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України за результатами здійснення ним своїх повноважень є обов'язковими, остаточними та не можуть бути оскаржені (ст. 151-2 Конституції України) [1].

Як на один із прикладів впливу рішення Конституційного Суду України на правову позицію ВС звертаємо увагу на таку постанову ВС, в якій вирішувалось питання щодо права на апеляційне оскарження ухвали слідчого судді про надання дозволу на проведення позапланової перевірки: «В апеляційному порядку можуть бути оскаржені ухвали слідчого судді у випадках, передбачених КПК (ч. 3 ст. 392 КПК). Буквальне тлумачення зазначеної норми дає підстави для висновку про те, що ухвала слідчого судді може бути оскаржена в апеляційному порядку лише тоді, коли в КПК є норма, якою це дозволено. Однак Конституційний Суд України, розглядаючи положення п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, дійшов висновку, що апеляційне оскарження судового рішення можливе в усіх випадках, крім тих, коли закон містить заборону на таке оскарження (абз. 2 пп. 3.2. Рішення Конституційного Суду України від 27 січня 2010 р. № 3-рп/2010 у справі за конституційним зверненням громадянина ОСОБА_5 щодо офіційного тлумачення положення п. 18 ч. 1 ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку зі ст. 129 Конституції України (про апеляційне оскарження ухвал суду)). Оскільки ухвалу слідчого судді про надання дозволу на проведення позапланової перевірки не передбачено КПК, то немає ні дозволу, ні заборони щодо апеляційного оскарження такої ухвали» (постанова Великої Палати ВС від 23 травня 2018 р. у справі №243/6674/17-к) [13].

3. Правові позиції щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладені в раніше ухваленому рішенні ВС, Верховного Суду України (далі – ВСУ).

У свою чергу, ст. 434-1 КПК України передбачено можливість передачі кримінального провадження на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду, якщо вважатиметься за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні ВС у відповідному складі.

Однак, за загальним правилом, наявною є необхідність дотримання ВС висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні ВС, якщо не встановлена необхідність відступити від такого висновку. Також наголошуємо на необхідності дотримання висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні ВСУ, який приймав рішення до 15 грудня 2017 р. Як уже було встановлено автором, у процесі аналізу судової практики наявним було врахування правових позицій ВС щодо застосування норм права у рішеннях, ухвалених після 15 грудня 2017 р. Отож було визнано за необхідне доповнення Перехідних положень КПК України такими пунктами: «Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, палати або об'єднаної палати, передає справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо така колегія, палата або об'єднана палата вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду України»; «Висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду України, є обов'язковими для врахування судами першої та апеляційної інстанцій, зокрема, під час ухвалення рішень слідчими суддями» [10, с. 216–217].

4. Суддівський розсуд.

А. Барак у своїй праці стверджує, що суддівський розсуд є там, де товариство юристів припускає для певної правової проблеми наявність більш ніж одного законного рішення. Суддівського розсуду не має там, де товариство юристів вважає, що для певної правової проблеми є лише одне законне рішення. Там, де погляди товариства юристів розділились, суддя може на власний розсуд визначати, існує суддівський розсуд чи ні [5, с. 18].

У свою чергу, суддівський розсуд у кримінальному праві визначається як правозастосовна інтелектуально-вольова діяльність судді, яка є передбаченою кримінальним законом мірою свободи вибору одного з варіантів рішення в кримінальному провадженні. Межами ж суддівського розсуду в кримінальному провадженні є кордони вибору того чи іншого рішення, які визначаються положеннями Кримінального кодексу України, Конституції України, загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права, рішеннями Європейського суду з прав людини, правовими позиціями, сформульованими Конституційним Судом України, роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, що дає змогу відмежувати законні дії судді від свавілля [9, с. 169, 174].

ВС у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду в постанові від 1 лютого 2018 р. у справі № 634/609/15-к дає визначення суддівському розсуду (дискреційним повноваженням). Поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві охоплює повноваження суду (права та обов'язки), надані йому державою, обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, та інтелектуально-вольову владну діяльність суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, спираючись на цілі та принципи права, загальні засади судочинства, конкретні обставини справи, дані про особу винного, справедливість і достатність обраного покарання тощо. Підставами для судового розсуду під час призначення покарання виступають такі: кримінально-правові, відносно-визначені (де встановлюються межі покарання) та альтернативні (де передбачено декілька видів покарань) санкції; принципи права; уповноважуючі норми, в яких використовуються щодо повноважень суду формулювання «може», «має право»; юридичні терміни та поняття, які є багатозначними або не мають нормативного закріплення, зокрема «особа винного», «щире каяття» тощо; оціночні поняття, зміст яких визначається не законом або нормативним актом, а правосвідомістю суб'єкта правозастосування, наприклад, під час ура-

хування пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин (ст. 66, 67 КК), визначення «інших обставин справи», можливості виправлення засудженого без відбування покарання, що має значення для застосування ст. 75 КК тощо; індивідуалізація покарання – конкретизація виду та розміру міри державного примусу, який суд призначає особі, що вчинила злочин, залежно від особливостей цього злочину та його суб'єкта [12].

Зауважимо, що під час розгляду причин існування суддівського розсуду важливо виокремлювати, зокрема, недоліки законодавчої техніки у кримінальному процесуальному законі, які вимушені вирішувати саме судді ВС в процесі розгляду касаційних скарг. З огляду на об'ємність цього питання воно підлягає окремому дослідженню.

Отже, стверджуємо, що суддівський розсуд суддів ВС, який є в правових рамках і здійснюється лише на правовій основі, є одним із факторів, що впливають на формування ними правових позицій.

Висновки. Зважаючи на вищевикладене, можна дійти висновку про те, що формування правових позицій ВС у кримінальному провадженні являє собою розгляд касаційної скарги, за наслідками якого ухвалюється судове рішення у формі постанови, що містить правову позицію (та/або – позиції) щодо застосування норми матеріального та/або процесуального права, яка (та/або – які) є обов'язковою (-ими) для врахування всіма суб'єктами владних повноважень, що застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, який містить відповідну норму (-и) права, та іншими судами під час застосування такої (-их) норм (-и).

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. №3477-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3477-15.

4. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: http://sum.in.ua/s/formuvaty.

5. Барак А. Судейское усмотрение. М.: «Норма», 1999. 364 с.

6. Видергольд А.И. Правовые позиции Верховного Суда Российской Федерации и их проявление в уголовном судопроизводстве (теоретические и практические аспекты): дисс. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Челябинск, 2017. 252 с.

7. Даровских С.М. Судебные правовые позиции в уголовном судопроизводстве: теоретические основы и процессуальные формы: автореф. дисс. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09. Москва, 2011. 50 с.

8. Дудаш Т.І. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект). URL: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/6550/%D2.

9. Макаренко А.С. Значення судової практики в обмеженні суддівського розсуду в кримінальному праві. Актуальні проблеми держави і права. 2015. С. 169–175.

10. Скрипник Д.О. Правові позиції Верховного Суду у кримінальному провадженні: поняття, ознаки та класифікація. Юридичний науковий електронний журнал. 2018. № 2. С. 215–218.

11. Шульга И.В. Понятие и виды правовых позиций Верховного Суда Российской Федерации: дисс. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Москва, 2016. 207 с.

12. Постанова Верховного Суду від 1 лютого 2018 р. у справі №634/609/15-к. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72009792.

13. Постанова Верховного Суду від 23 травня 2018 р. у справі №243/6674/17-к. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74475959.

ЧЛЕНОВ М. В.,
старший викладач
спеціальної кафедри № 1
(Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.132

ЩОДО «НОВОГО» ПОРЯДКУ ОБЧИСЛЕННЯ ТА ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Статтю присвячено дослідженню положень Кримінального процесуального кодексу України щодо строків досудового розслідування та їх продовження. Висвітлено проблеми правового регулювання нового порядку продовження строків досудового розслідування та надано пропозиції для його вдосконалення.

Ключові слова: *кримінальні процесуальні строки, правове регулювання, обчислення процесуальних строків, порядок продовження строків досудового розслідування, слідчий, прокурор, слідчий суддя.*

Статья посвящена исследованию положений Уголовного процессуального кодекса Украины относительно сроков досудебного расследования и их продления. Освещены проблемы правового регулирования нового порядка продления сроков досудебного расследования и даны предложения для его совершенствования.

Ключевые слова: *уголовные процессуальные сроки, правовое регулирование, исчисление процессуальных сроков, порядок продления сроков досудебного расследования, следователь, прокурор, следственный судья.*

The article deals with the research of the principles Criminal Procedural Code of Ukraine concerning the terms of the pre-trial investigation and new order of extending this terms. The problems of legal regulation prolongation of the terms of the pre-trial investigation are analyzed and proposals for their improvement are given.

Key words: *criminal procedural terms, legal regulation, calculation of procedural terms, order of extending terms of the pre-trial investigation, investigator, prosecutor, investigation judge.*

Вступ. На підставі Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII [1] внесено суттєві зміни до ст. ст. 219, 294, 295, 295[1] Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, і з 16 березня 2018 р. у кримінальному провадженні застосовується «новий» порядок обчислення та продовження строків досудового розслідування.

Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного і неупередженого розслідування (ст. 2 КПК). Проведення швидкого досудового розслідування та використання доказів повинно здійснюватися з дотриманням конституційних прав і свобод людини. Однією

з гарантій забезпечення цих прав є строки проведення досудового розслідування. У статті розглянуто зміни в КПК України щодо нового порядку обчислення та продовження строків досудового розслідування, висвітлено окремі проблемні питання застосування вказаних норм на практиці та запропоновано шляхи його вдосконалення.

Актуальність дослідження пов'язана з тим, що радикальні зміни в КПК України (щодо порядку обчислення та продовження строків досудового розслідування) і водночас у ще три інші процесуальні кодекси вносилися законодавцем у стислі терміни. Ці зміни у КПК викликали жваву критику з боку науковців та практиків, окремі депутати навіть ініціювали їх відміну, але вони введені в дію, хоча мають певні недоліки і створюють деякі колізії з іншими нормами КПК. З огляду на це, положення § 4 глави 24 КПК України потребують подальшого наукового дослідження для законодавчого вдосконалення.

Огляд опублікованих наукових праць свідчить, що інтерес до строків досудового розслідування є досить значним. Зокрема, вказаній проблемі приділено увагу в працях Г.В. Остафійчука, І.І. Митрофанова, Т.О. Лоскутова, Г.Я. Мацьків, В.Т. Маляренка, С.Б. Фоміна, А.А. Павловської, Л.М. Лобойка, Г.І. Сисоєнка, Л.М. Васильєва, А.П. Гуляєва, С.О. Заїки, Є.Г. Коваленка, І.В. Гловюк, О.О. Торбаса, О.Р. Михайленка, В.В. Рожнової, В.Т. Томіна, Г.В. Юркової, Р.Х. Якупова, Б.Д. Басай та інших учених. Їхні дослідження стосувалися норм КПК 1960 р. і 2012 р., а з урахуванням введення із 16 березня 2018 р. нового порядку обчислення та продовження строків досудового розслідування положення цього інституту потребують додаткового наукового аналізу.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження норм КПК України, що регламентують порядок обчислення та продовження строків досудового розслідування (суб'єктів звернення з відповідним клопотанням, суб'єктів погодження цього клопотання, суб'єктів, уповноважених продовжувати строки досудового розслідування), виявлення недоліків їх правової регламентації, а також надання пропозицій для вдосконалення кримінального процесуального законодавства.

Результати дослідження. Згаданим Законом [1] у КПК [2] внесено ряд змін та новел щодо строків досудового розслідування, які стосуються: 1) початку обчислення строку досудового розслідування з моменту реєстрації кримінального провадження в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (далі – ЄРДР); 2) розподілу строків досудового розслідування на два види: а) до повідомлення особі про підозру; б) після повідомлення про підозру, причому кожен із цих строків має свої часові параметри (тривалості) та порядок продовження; 3) запровадження судового контролю за строками досудового розслідування, який здійснює слідчий суддя (ст. 295[1] КПК); 4) введення диференціацій (відмінностей) в обчисленні строків досудового розслідування після повідомлення про підозру, які полягають у тому, що включення або невключення до їх складу періоду зупинення кримінального провадження здійснюється залежно від суб'єкта, який прийняв рішення про поновлення кримінальної справи (ч. 3 ст. 219 КПК); 5) введення як окремих підстав для закриття кримінального провадження закінчення строків досудового розслідування: а) до повідомлення особі про підозру – абз. 14 ч. 1 ст. 284, ч. 9 ст. 284 КПК (зі змінами, внесеними Законом від 18 вересня 2018 р. № 2548 [3]); б) після повідомлення особі про підозру – п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК.

Раніше (із 20 листопада 2012 р. до 15 березня 2018 р.) строк досудового розслідування кримінального провадження обчислювався з моменту повідомлення особі про підозру. Згідно із чинною редакцією ч. 1 ст. 219 КПК, строк досудового розслідування обчислюється з моменту внесення відомостей до ЄРДР і триває до звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності або до дня ухвалення рішення про закриття кримінального провадження. У кримінальних справах, зареєстрованих у ЄРДР, із 16 березня 2018 р. строк досудового розслідування складається із двох елементів:

1) *строку до повідомлення особі про підозру*, який становить: а) щодо проступку – 6 місяців із можливістю його неодноразового продовження на 2 місяці; б) щодо злочину

невеликої або середньої тяжкості – 12 місяців із можливістю його неодноразового продовження на 6 місяців; в) щодо тяжкого або особливо тяжкого злочину – 18 місяців із можливістю його неодноразового продовження на 12 місяців;

2) *строку після повідомлення особі про підозру*, який становить: а) щодо проступку – 1 місяць із можливістю його продовження до 2 місяців; б) щодо злочину – 2 місяці з можливістю його продовження до 3 місяців прокурором, а надалі – слідчим суддею до 6 місяців (злочини невеликої або середньої тяжкості) та до 12 місяців (тяжкі або особливо тяжкі злочини).

Статті 219, 294, 295, 295[1] КПК регламентують 6 видів продовження строків досудового розслідування:

1) злочину до повідомлення особі про підозру, який має два підвиди: а) щодо злочинів невеликої або середньої тяжкості; б) щодо тяжких або особливо тяжких злочинів;

2) злочину після повідомлення особі про підозру – до 3 місяців;

3) злочину невеликої або середньої тяжкості після повідомлення особі про підозру – до 6 місяців;

4) тяжкого або особливо тяжкого злочину після повідомлення особі про підозру – до 12 місяців;

5) проступку до повідомлення особі про підозру;

6) проступку після повідомлення особі про підозру (див. Додаток № 1).

Кожен із видів продовження строків досудового розслідування характеризується притаманними тільки йому і визначеними законом часовими параметрами, суб'єктами звернення із клопотанням, суб'єктами погодження клопотання, процедурами та учасниками розгляду, суб'єктами продовження процесуальних строків.

Розглянемо проблемні питання правової регламентації перших чотирьох видів продовження процесуальних строків (проступки нами не розглядаються, оскільки не розслідуються на практиці).

1. Аналізуючи порядок продовження слідчим суддею строку досудового розслідування злочину до повідомлення особі про підозру, можемо зробити висновок про наявність проблеми у правовій регламентації суб'єкта звернення з відповідним клопотанням до слідчого судді. Так, у КПК існує колізія між ч. 1 ст. 294 та ч. 1 ст. 295[1], які співвідносяться як загальна та спеціальна норми. Згідно із ч. 1 ст. 294 КПК, з таким клопотанням може звернутися прокурор (процесуальний керівник) або слідчий за погодженням із прокурором. Проте ч. 1 ст. 295[1] КПК, окрім прокурора, визначає слідчого як окремого самостійного суб'єкта звернення (без погодження із прокурором). Також слідчий указаний як окремий самостійний суб'єкт звернення і в ч. 1, і в абз. 2 ч. 3 ст. 295 КПК, яка регламентує продовження строків досудового розслідування прокурором.

Слід звернути увагу на те, що Законом № 2471-VII [1] законодавець змінив підхід у КПК до клопотань слідчого, адресованих слідчому судді: якщо раніше слідчий не мав можливості без погодження із процесуальним керівником звернутись до слідчого судді, то зараз таке погодження не передбачено для клопотань слідчого стосовно продовження строків досудового розслідування та щодо призначення судових експертиз (ч. 2 ст. 242 КПК). Варто також зазначити, що при цьому в КПК не передбачено ні повідомлення, ні надання копії клопотання прокурору, який здійснює процесуальне керівництво.

На наш погляд, на рівні правозастосування слідчий має погоджувати клопотання стосовно продовження строку досудового розслідування із процесуальним керівником, але наявна неоднозначна регламентація в КПК суб'єкта звернення може викликати неоднакову правозастосовну практику. Для усунення цієї колізії в ч. 1 ст. 295[1] КПК словосполучення «або слідчого» в законодавчому порядку пропонується замінити на словосполучення «або слідчого, погодженого прокурором». Відповідно, у ч. 1 ст. 295 КПК словосполучення «слідчого або прокурора, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення цього досудового розслідування» пропонується замінити на словосполучення «прокурора, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення цього досудового розслідування, або слідчого, погодженого прокурором».

Також у ч. 1 ст. 294 КПК привертає увагу те, що строк досудового розслідування злочину до повідомлення особі про підозру може бути неодноразово продовжено слідчим суддею на строк (виділено автором – М. В.) 6 або 12 місяців, залежно від тяжкості злочину. Використання займенника «на» замість словосполучення «у межах» можливо тлумачити як імперативну вимогу продовжити строк досудового розслідування ухвалою слідчого судді одразу на 6 або на 12 місяців відповідно.

Однак указане положення не узгоджується з вимогами абз. 3 ч. 2 ст. 295[1] КПК щодо обов'язку слідчого, прокурора зазначити у відповідному клопотанні найкоротший строк, достатній для потреб досудового розслідування, а також із вимогами ст. 28 КПК щодо забезпечення слідчим суддею проведення досудового розслідування у розумні строки. Також складно обґрунтувати слідчому, прокурору у клопотанні необхідність продовження строку одразу на 6 або 12 місяців. При цьому в ч. 4 ст. 295[1] КПК зазначено, що слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про продовження строку досудового розслідування до повідомлення особі про підозру в разі його протиправності та необґрунтованості, а ухвала слідчого судді оскарженню не підлягає (ч. 9 ст. 295[1] КПК).

На сьогодні ще відсутня практика розгляду клопотань стосовно продовження строків досудового розслідування кримінального провадження за фактом вчинення злочину (до повідомлення про підозру), ефективність та доцільність покладення цих функцій на слідчого суддю покаже час. Однак указані новели не покращать ситуацію зі строками розслідування проваджень, у яких нікому не повідомлено про підозру, а призведуть до підвищення завантаженості слідчих суддів, на яких покладено не властиві їм функції (продовження строків досудового розслідування і закриття кримінальних проваджень згідно із ч. 9 ст. 284 КПК). Вважаємо, що якщо законодавець і пішов на такий крок, то в ч. 1 ст. 294 КПК словосполучення «на строк» варто замінити на «в межах строку», що дозволить здійснювати більш ефективний судовий контроль за строками досудового розслідування у провадженнях за фактом вчинення злочину, диференційовано встановлюючи новий строк з урахуванням принципу розумності строків, з урахуванням складності та конкретних обставин кримінального провадження. Ще одним дискусійним питанням є участь у такому судовому засіданні потерпілого для реалізації його прав, відповідно до ст. 55 КПК, що чинним КПК не передбачено.

2. За результатами дослідження порядку продовження строку досудового розслідування після повідомлення про підозру до 3 місяців можемо зробити висновок про наявність у ньому проблеми правового регулювання суб'єкта продовження строків (питання стосовно слідчого як самостійного суб'єкта звернення досліджено вище). Так, пункт 1 ч. 3 ст. 294 КПК визначає двох суб'єктів, уповноважених продовжувати строк досудового розслідування після повідомлення про підозру до 3 місяців: керівника місцевої прокуратури та заступника Генерального прокурора. До прийняття аналізованих змін, за КПК 1960 р. та 2012 р., слідчі підрозділи обласного рівня не вирішували питань продовження строків досудового розслідування з районними, міськими, місцевими прокуратурами, тому що нагляд за ними здійснює регіональна (обласна) прокуратура (була вказівка в Законі «або прирівняні до них прокуратури»). Чинна редакція ч. 3 ст. 294 КПК містить для слідчих підрозділів обласного рівня (зокрема, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства) правову невизначеність, оскільки за існування декількох місцевих прокуратур законодавчо не визначено, до керівника якої з них потрібно звертатись за продовженням строку досудового розслідування. Слідчі підрозділи поліції обласного рівня інколи використовують практику передачі провадження до районного відділу поліції, і після продовження строків досудового розслідування до 3 місяців керівником місцевої прокуратури провадження передається назад. Також у практиці органів слідства зустрічались випадки передачі провадження за підслідністю іншому органу, а після продовження строків після підозри до 3 місяців справа передавалась назад. Такий нестандартний спосіб продовження строків досудового розслідування є швидше вимушеною, а не правильною, практикою, яка з'явилася в результаті окремих випадків відмов слідчих суддів у задоволенні

клопотань стосовно продовження строків досудового розслідування до 4 місяців, минаючи процедуру продовження строків прокурором до 3 місяців [4].

Також варто зазначити, що положення ст. 294 КПК вступають у колізію з п. 9 ч. 2 ст. 36 КПК, що закріплює повноваження із продовження строку досудового розслідування за прокурором, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням (з п. 9 ч. 2 ст. 36 КПК нами пропонується виключити словосполучення «та продовження строків досудового розслідування за наявності підстав, передбачених цим Кодексом»). Вирішити цю проблему можливо двома шляхами. Перший, більш доцільний, – це надати повноваження із продовження строку досудового розслідування після підозри до 3 місяців у провадженнях, які розслідують слідчі підрозділи обласного рівня, керівникам регіональних прокуратур. У зв'язку із цим пропонується внести зміни до п. 1 ч. 3 ст. 294 КПК, виклавши її в такій редакції: «<…> до трьох місяців – керівником місцевої, регіональної прокуратури, заступником Генерального прокурора». Другим шляхом є видання Генеральним прокурором наказу, яким у містах обласного рівня будуть визначені місцеві прокуратури, керівники яких будуть уповноважені продовжувати строки досудового розслідування після підозри до 3 місяців.

3. Порядок продовження строку досудового розслідування після повідомлення про підозру до 6 та до 12 місяців також містить проблеми законодавчої регламентації суб'єкта, уповноваженого звертатися з таким клопотанням до слідчого судді. Так, згідно із ч. 3 ст. 294 КПК, якщо досудове розслідування злочину неможливо закінчити протягом 2 місяців після повідомлення особі про підозру, цей строк може бути продовжений слідчим суддею: а) до 6 місяців за клопотанням слідчого, погодженим із керівником регіональної прокуратури або його заступником, заступниками Генерального прокурора; б) до 12 місяців за клопотанням слідчого, погодженим із Генеральним прокурором чи його заступниками. Однак, частина 1 ст. 295[1] КПК суб'єктом звернення із клопотанням визначає прокурора або слідчого. Відтак існує колізія між п. 2, п. 3 ч. 3 ст. 294 та ч. 1 ст. 295[1] КПК, оскільки вони передбачають трьох суб'єктів звернення: слідчого (самостійно); прокурора (процесуального керівника); слідчого за погодженням із вищевказаними прокурорами, які не є процесуальними керівниками. Зазначені факти свідчать про недоліки законодавчого регулювання порядку продовження строків досудового розслідування, унеможливлюють єдність правозастосовної практики. Для вирішення описаної вище проблеми пропонується внести законодавчі зміни до ч. 1 ст. 295[1] КПК: словосполучення «або слідчого» замінити на словосполучення «або слідчого, погодженого прокурором»; в п. 2 і п. 3 ч. 3 ст. 294 після слова «клопотанням» додати словосполучення «прокурора або», закріпивши як окремого суб'єкта звернення прокурора, що здійснює процесуальне керівництво.

Ще одним серйозним недоліком ст. 295[1] КПК є те, що законодавець, регламентуючи порядок продовження строку досудового розслідування слідчим суддею після підозри на строк від 3 до 6 чи 12 місяців, не передбачив обов'язку слідчого, прокурора вручити копію вказаного клопотання підозрюваному та його захиснику не пізніше, ніж за п'ять днів до дня подання клопотання слідчому судді. Невиконання вказаного обов'язку є порушенням права підозрюваного на захист, унеможливлює надання стороною захисту письмових заперечень проти продовження строків досудового розслідування, здійснення належної підготовки до судового засідання. Як наслідок, є велика вірогідність оскарження ухвали слідчого судді в апеляційному порядку[1] на підставі порушення загальних засад кримінального провадження, таких як змагальність, забезпечення права на захист тощо. Тому статтю 295[1] пропонується законодавчо удосконалити шляхом доповнення абз. 16 ч. 2 реченням такого змісту: «Копія клопотання вручається слідчим або прокурором, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення цього досудового розслідування, підозрюваному та його захиснику не пізніше, ніж за п'ять днів до дня подання клопотання слідчому судді».

[1] Незважаючи на положення ч. 9 ст. 295[1] КПК про те, що ухвала слідчого судді оскарженню не підлягає.

4. Окремо слід акцентувати на змінах в обчисленні загального строку досудового розслідування. Як і раніше, у строк досудового розслідування не включається строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до винесення постанови про відновлення кримінального провадження, а також строк ознайомлення з матеріалами досудового розслідування сторонами кримінального провадження (в порядку, передбаченому ст. 290 КПК). Новим є положення другого речення ч. 3 ст. 219 КПК, у якому законодавець встановив, що якщо постанову про зупинення кримінального провадження скасовано слідчим суддею, то строк із дня зупинення досудового розслідування до дня її скасування включається у строк досудового розслідування (у попередній редакції була абсолютно протилежна норма – період зупинення не включався у строк досудового розслідування). Як бачимо, критерієм для включення або невключення періоду зупинення розслідування до строку досудового розслідування є суб'єкт, який прийняв процесуальне рішення про відновлення розслідування. На нашу думку, з одного боку, це положення спрямоване на запобігання безпідставному і необґрунтованому зупиненню кримінального провадження з боку слідчого та прокурора та є однією з гарантій забезпечення прав сторони захисту, потерпілого, а з іншого – така норма вкрай небезпечна для сторони обвинувачення, оскільки у разі скасування слідчим суддею постанови сторони обвинувачення про зупинення слідства та, як наслідок, включення до строку досудового розслідування періоду зупинення може виникнути ситуація, що строки досудового слідства вже закінчились. У такому разі процесуальний керівник зобов'язаний закрити кримінальне провадження на підставі введеного законодавцем п. 10 ст. 284 КПК. Але де ж справедливість, коли підозрюваний уникне кримінальної відповідальності, а потерпілий не отримає відшкодування шкоди або відновлення своїх прав? Також не зрозуміло, що робити, якщо це відбулось у кримінальному провадженні, в якому повідомлено про підозру у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину проти життя та здоров'я особи: підозра є, строки слідства закінчились і продовжити їх із дотриманням передбаченого КПК порядку неможливо. Відповідь на це питання в КПК відсутня, тому воно потребує наукового вирішення. Для запобігання вищевказаній ситуації сторона обвинувачення має право самостійно відновити досудове розслідування, у результаті чого є підстави для закриття слідчим суддею провадження за скаргою, а період зупинення згідно із ч. 3 ст. 219 КПК (за суб'єктом відновлення) не включатиметься у строк досудового розслідування. Наприклад, завчасне самостійне відновлення слідчим досудового слідства у кримінальному провадженні (в день розгляду слідчим суддею скарги на постанову про зупинення слідства) стало підставою для закриття слідчим суддею провадження за скаргою та «збереження» слідчим строків досудового слідства після повідомлення про підозру [5].

Незважаючи на введений законодавцем поділ строку досудового розслідування на 2 складники (до і після підозри), у КПК залишились терміни «загальний строк досудового розслідування» (ч. ч. 2, 4, 5 ст. 219 КПК), «максимальний строк досудового розслідування» (ч. 4 ст. 249 КПК), «межі строків досудового розслідування» (ч. 6 ст. 181, ч. 3 ст. 197, ч. 6 ст. 36, п. 2 ч. 4 ст. 219, ч. ч. 2, 3 ст. 294 КПК), «граничні строки» (ч. 2 ст. 113, ч. ч. 1, 2 ст. 114, ч. 5 ст. 206 КПК), які потребують додаткового наукового дослідження для надання пропозицій щодо їх законодавчого уточнення та наукового тлумачення. На нашу думку, термін «загальний строк досудового розслідування» повинен охоплювати два періоди – до і після підозри. Зокрема, термін «загальний строк досудового розслідування», який міститься в ч. 2 ст. 219 КПК, на сьогодні не відповідає його змісту, оскільки фактично в цій нормі йдеться про «загальний строк досудового розслідування із дня повідомлення про підозру».

Висновки. Результатами наукового опрацювання автором проблематики порядку продовження строків досудового розслідування стали висновки стосовно наявності шести видів продовжень строків досудового розслідування, а також проблем законодавчої регламентації: суб'єктів звернення із клопотанням про продовження строку досудового розслідування; суб'єктів, уповноважених продовжувати строк досудового розслідування після підозри до 3 місяців; забезпечення прав сторони захисту під час розгляду клопотання слідчим суддею.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19#n145 (дата звернення: 20.11.2018).

2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 20.11.2018).

3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування: Закон України від 18 вересня 2018 р. № 2548-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2548-19#n15 (дата звернення: 20.11.2018).

4. Ухвала слідчого судді Придніпровського районного суду м. Черкаси від 8 червня 2018 р. у справі № 711/4686/18. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74561272 (дата звернення: 20.11.2018).

5. Ухвала слідчого судді Жовтневого районного суду м. Полтави від 11 червня 2018 р. у справі № 554/2059/18. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74621560 (дата звернення: 20.11.2018).

Додаток № 1

Види продовження строків досудового розслідування

Вид №	Назва		Суб'єкт звернення із клопотанням		Надання копії клопотання стороні захисту	Суб'єкт продовження	Строк продовження
1	Проступок до підозри		Ч. 1. ст. 294 прокурор або слідчий за погодженням із прокурором	Ч. 1 ст. 295-1 прокурор або слідчий	–	Слідчий суддя	Неодноразово, на 2 місяці
			Колізія				
2	Проступок після підозри		*КПК не визначено*		За 5 днів слідчим або прокурором	Ч. 2 ст. 294 рай. (міськ.) або інший прирівняний до нього прокурор	До 2 місяців
3а	Злочин до підозри	(невеликої та середньої тяжкості)	Ч. 1. ст. 294 прокурор або слідчий за погодженням із прокурором	Ч. 1 ст. 295-1 прокурор або слідчий	–	Слідчий суддя	Неодноразово, на 6 місяців
3б		(тяжкий або особливо тяжкий)					Неодноразово, на 12 місяців
			Колізія				
4	Злочин після підозри, до 3 місяців		Ч. 1 ст. 295 слідчий або прокурор, який здійснює нагляд		За 5 днів слідчим або прокурором	Керівник місцевої прокуратури, заст. Генпрокурора	До 3 місяців
5	Злочин після підозри, до 6 місяців		П. 2 ч. 3 ст. 294 слідчий за погодженням із керівником регіональної прокуратури, його 1 заст. чи заст., заступниками Генпрокурора	Ч. 1 ст. 295-1 прокурор або слідчий	*КПК не визначено*	Слідчий суддя	До 4, 5, 6 місяців
			Колізія				
6	Злочин після підозри, до 12 місяців		П. 3 ч. 3 ст. 294 слідчий за погодженням із Генпрокурором чи його заступниками	Ч. 1 ст. 295-1 прокурор або слідчий	*КПК не визначено*	Слідчий суддя	До 7, 8, 9, 10, 11, 12 місяців
			Колізія				

ШИЛО О. Г.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри
кримінального процесу
та оперативно-розшукової діяльності
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

ГРІДІНА К. В.,
студентка
міжнародно-правового факультету
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.14

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ В ІНШОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглянуто закріплене в Кримінальному процесуальному кодексі України положення про порядок використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій в іншому кримінальному провадженні. Висловлено позиції щодо необхідності отримання ухвали слідчого судді в ситуації, коли інше кримінальне провадження уже є і коли відомості про кримінальне правопорушення не внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Ключові слова: *негласні слідчі (розшукові) дії, досудове розслідування, недопустимість доказів, судовий контроль, слідчий суддя.*

В статье рассмотрено закрепленное в Уголовном процессуальном кодексе Украины положение о порядке использования результатов негласных следственных (розыскных) действий в другом уголовном производстве. Высказаны позиции о необходимости получения постановления следственного судьи в ситуации, когда другое уголовное производство уже существует и когда сведения об уголовном правонарушении не внесены в Единый реестр досудебных расследований.

Ключевые слова: *негласные следственные (розыскные) действия, досудебное расследование, недопустимость доказательств, судебный контроль, следственный судья.*

The article deals with the position of the Criminal Procedural Code of Ukraine on the issue of using the results of covert investigative (detective) actions in another criminal proceeding. The position of necessary obtaining the permission of the investigative judge in a situation when another criminal proceeding has already existed and when information about a crime hasn't included in the Uniform Register of Pre-trial Investigations is expressed.

Key words: *covert investigative (detective) actions, pre-trial investigation, inadmissibility of evidence, judicial control, investigative judge.*

Вступ. Кожного разу під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) можуть бути отримані фактичні дані, які не лише мають доказове значення для досудового розслідування конкретного злочину, але й можуть вказувати на ознаки кримінального правопорушення, яке в цьому провадженні не розслідується. Зважаючи на те, що НСРД є виключним інструментом для отримання доказів, коли в інший спосіб їх отримати неможливо, та застосовуються виключно щодо розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, держава має повною мірою гарантувати законність їх проведення та обґрунтованість використання отриманих результатів. У зв'язку з цим виникає питання про порядок використання результатів НСРД в іншому провадженні.

Різні аспекти питання використання результатів НСРД в доказуванні є предметом дослідження в працях таких учених, як О.А. Білічак, Р.І. Благута, М.Л. Глібов, С.О. Гринченко, О.М. Дроздов, В.А. Колесник, С.С. Кудінов, В.В. Луцик, Д.Й. Никифорчук, С.І. Ніколайюк, М.А. Погорецький, О.І. Полюхович, Д.В. Сергеєва, О.М. Сало, В.М Тертишник, Р.М. Шехавцов, М.Є. Шумило, та інших.

Актуальним залишаться питання про порядок використання результатів НСРД в іншому провадженні, що відображений в ст. 257 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

Постановка завдання. Зважаючи на неоднозначність тлумачення ст. 257 КПК України, з метою уникнення можливих розбіжностей у практичному застосуванні цієї норми закону вважаємо за необхідне розглянути порядок використання результатів НСРД в іншому провадженні та реалізацію судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів людини на цьому етапі.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 257 КПК України, якщо внаслідок проведення негласної слідчої (розшукової) дії виявлено ознаки кримінального правопорушення, яке не розслідується в цьому кримінальному провадженні, то отримана інформація може бути використана в іншому кримінальному провадженні тільки на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора».

Отож убачається можливим використання в доказуванні в іншому кримінальному провадженні інформації, отриманої внаслідок проведення НСРД стосовно іншого кримінального правопорушення. Така інформація може міститися в протоколах щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, аудіо- або відеозаписах, фотознімках, інших результатах, здобутих за допомогою застосування технічних засобів, вилучених під час їх проведення речах і документах або їхніх копіях. Після детального вивчення результатів НСРД і виявлення ознак іншого кримінального правопорушення, відповідно до положень Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їхніх результатів у кримінальному провадженні, слідчим або уповноваженим оперативним підрозділом невідкладно складається протокол, що не пізніше 24 годин із моменту виявлення ознак зазначеного кримінального правопорушення надається прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва [1].

Прокурор досліджує отриману інформацію і в разі підтвердження даних про виявлення ознак кримінального правопорушення, яке не розслідується в цьому кримінальному провадженні, узгодивши це питання з керівником прокуратури, складає відповідне клопотання і вносить його на розгляд слідчому судді.

Під час проведення НСРД вбачаються можливими такі дві ситуації: 1) коли виявлено ознаки кримінального правопорушення, яке в цьому кримінальному провадженні не розслідується і не внесене до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) (є новим); 2) коли внаслідок НСРД було виявлено ознаки кримінального правопорушення, яке в цьому кримінальному провадженні не розслідується, але внесене до ЄРДР.

Порядок використання отриманої інформації в цих двох випадках має принципові відмінності.

1. *Під час проведення НСРД виявлено ознаки кримінального правопорушення, яке в цьому кримінальному провадженні не розслідується і не внесене до ЄРДР.* Розглянута ст. 257 КПК України не містить чіткої правової регламентації цієї ситуації. Саме тому відповідь про порядок використання отриманої інформації в цьому разі може бути сформульовано виключно шляхом комплексного тлумачення норм КПК України, проте все ж залишається дискусійною.

З одного боку, реалізуючи вимоги засади публічності кримінального провадження, прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за винятком кримінального провадження у формі приватного обвинувачення), а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила (ст. 25 КПК України).

Відповідно до засади публічності, прокурор і слідчий є посадовими особами, що діють ex offisio, тобто в офіційному статусі відповідно до службового обов'язку, від імені та в інтересах держави та суспільства [2, с. 110]. Здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог закону, прокурор і слідчий є самостійними у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Через закон вони наділені повноваженнями починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених КПК України (ст. ст. 36, 40 КПК України).

Отже, керуючись положеннями ст. 214 КПК України, слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань і розпочати розслідування. Джерелом обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, виступатимуть протоколи про проведення негласних слідчих (розшукових) дій і додатки до них.

Крім того, закон говорить про те, що *«отримана інформація може бути використана в іншому кримінальному провадженні».* Очевидно, що таке провадження вже повинно існувати. А оскільки закон наділяє прокурора та слідчого повноваженнями на початок досудового розслідування і внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення до ЄРДР, звернення прокурора за ухвалою до слідчого судді видається зайвим.

Отже, для того щоб розпочати досудове розслідування кримінального правопорушення, ознаки якого були виявлені під час проведення НСРД стосовно іншого кримінального правопорушення, отримання ухвали слідчого судді не вимагається. Механізм, закріплений в ст. 257 КПК України, головним чином переслідує мету забезпечення законності використання отриманих результатів у доказуванні та уникнення можливих порушень прав людини. У питанні ж використання відомостей НСРД для початку нового кримінального провадження вихідне значення мають загальні положення досудового розслідування, передбачені главою 19 КПК України.

Є також позиція, відповідно до якої використання результатів НСРД в іншому провадженні, зокрема, для його початку згідно із ст. 214 КПК України вимагає попереднього отримання ухвали слідчого судді [3, с. 111–112]. Такий висновок може бути зроблений у разі буквального тлумачення ст. 257 КПК України.

Зазначається, що в разі відсутності в ЄРДР відомостей про інше кримінальне правопорушення, ознаки якого були виявлені, про це зазначається у клопотанні до слідчого судді. Прокурор, одержавши ухвалу слідчого судді про дозвіл на використання інформації, отриманої під час проведення НСРД в іншому кримінальному провадженні, вносить відповідні відомості до ЄРДР, доручає органу досудового розслідування проведення досудового слідства та направляє до нього ухвалу слідчого судді й відповідні матеріали проведення НСРД. Слідчому, співробітникам оперативних підрозділів заборонено самостійно офіційно використовувати результати НСРД, отримані в конкретному кримінальному провадженні, у іншому провадженні, зокрема, для його початку відповідно до ст. 214 КПК України [3, с. 112].

Питання про необхідність отримання ухвали слідчого судді для використання отриманої інформації з метою внесення відомостей до ЄРДР і початку досудового розслідування має також бути розглянуто крізь призму сутності та значення здійснення судового контролю за дотриманням прав людини на етапі досудового розслідування.

Одним із ключових аспектів сутності судового контролю є здійснення слідчим суддею контролю за обмеженням конституційних прав людини під час проведення окремих слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій і рішень органів досудового розслідування. Значення судового контролю полягає в тому, що завдяки діяльності слідчого судді забезпечуються невідкладний судовий захист прав, свобод та інтересів учасників кримінального провадження, а також створюються належні умови для реалізації засади змагальності під час досудового розслідування [4, с. 3–4].

Безумовно, ситуація використання отриманої інформації в уже наявному іншому провадженні для встановлення обставин, що підлягають доказуванню, потребує попереднього отримання ухвали слідчого судді. У такому разі слідчий суддя має пересвідчитися в законності підстав і порядку проведення НСРД та забезпечити належний захист прав, свобод та інтересів учасників кримінального провадження.

Реалізуючи принцип публічності та завдання кримінального провадження із захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, прокурор, слідчий розпочинають досудове розслідування. Внесення до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення, ознаки якого були виявлені під час проведення НСРД в іншому кримінальному провадженні, не передбачає жодних обмежень конституційних прав людини. Тому судовий контроль на цьому етапі не проводиться.

2. Отримання ухвали слідчого судді є обов'язковою умовою *використання результатів НСРД, які свідчать про ознаки кримінального правопорушення, яке в цьому кримінальному провадженні не розслідується, але внесене до ЄРДР.*

Кримінальне процесуальне законодавство України встановлює імперативну вимогу використання отриманої інформації в іншому кримінальному провадженні тільки на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора (ст. 257 КПК України).

Це положення закону обумовлене низкою засад кримінального провадження, що мають вихідне значення в процесі доказування та гарантують право на справедливий суд, а саме: верховенства права, законності, презумпції невинуватості, забезпечення доведеності вини тощо.

Необхідність отримання дозволу слідчого судді на використання результатів НСРД в іншому провадженні є цілком обґрунтованою. Під час проведення НСРД особа, щодо якої вона проводиться, зазнає обмеження конституційних прав і свобод (наприклад, право на свободу спілкування, таємницю листування, невтручання в особисте й сімейне життя, недоторканість житла чи іншого володіння особи тощо). Таке обмеження має бути прямо передбачене законом і санкціоноване державою. Слідчий суддя, який надає дозвіл на використання результатів НСРД в іншому провадженні, в цьому випадку виконує функцію судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Тому навіть якщо НСРД проводилася за рішенням слідчого або прокурора та не потребувала ухвали слідчого судді на її проведення, єдиним суб'єктом, який наділений правом вирішувати питання про можливість використання результатів НСРД в іншому провадженні, є слідчий суддя.

Ігнорування цих положень закону призводить до визнання доказів, отриманих унаслідок проведення НСРД, недопустимими в іншому провадженні.

Недопустимими вважаються докази, які були отримані внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав і свобод людини. Суд зобов'язаний визнати істотним порушенням

прав людини й основоположних свобод здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов (ст. 87 КПК України).

Тож відсутність ухвали слідчого судді про використання результатів НСРД призводить до недопустимості використання таких результатів у доказуванні в іншому провадженні. Підтвердженням цього слугує позиція Верховного Суду, викладена в постанові від 21 березня 2018 р. в кримінальному провадженні № 51-1285км18: *«…у матеріалах кримінального провадження відсутня відповідна ухвала слідчого судді про використання результатів вказаних негласних слідчих дій у іншому кримінальному провадженні, як того вимагає ст. 257 КПК України, тому всі докази, здобуті внаслідок проведених негласних слідчих дій щодо інших, суд правильно визнав недопустимими»* [5].

Така позиція суду узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини. Зокрема, в рішенні від 5 лютого 2008 р. у справі «Раманаускас проти Литви» (скарга № 74420/01) суд наголошував, що *«докази, одержані за допомогою застосування спеціальних методів розслідування, можуть вважатися допустимими за умови наявності адекватних і достатніх гарантій проти зловживань, зокрема чіткого та передбачуваного порядку санкціонування, здійснення відповідних оперативно-слідчих заходів і контролю за ними (рішення Суду від 6 вересня 1978 р. у справі «Класс та інші проти Німеччини», від 26 жовтня 2006 р. у справі «Худобін проти Росії» (скарга № 59696/00)»* [6].

Відповідно до ч. 2 ст. 257 КПК України, слідчий суддя розглядає клопотання згідно з вимогами ст. ст. 247 та 248 КПК України і відмовляє в його задоволенні, якщо прокурор, крім іншого, не доведе законність отримання інформації та наявність достатніх підстав вважати, що вона свідчить про виявлення ознак кримінального правопорушення.

Оскільки відомості про факт або методи проведення негласної слідчої (розшукової) дії, а також відомості, що дають змогу ідентифікувати особу, місце або річ, щодо якої проводиться чи планується проведення негласної слідчої (розшукової) дії, становлять державну таємницю [7], здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні покладається на голову чи за його визначенням іншого суддю відповідного апеляційного суду. Як вказує ст. 247 КПК України, розгляд клопотань, які віднесені згідно з положеннями глави 21 до повноважень слідчого судді, здійснюється слідчим суддею відповідного апеляційного суду, у межах територіальної юрисдикції якого перебуває орган досудового розслідування.

Клопотання прокурора про використання результатів НСРД в іншому кримінального провадженні, як і клопотання про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, має бути розглянуто протягом шести годин із моменту його отримання. Розгляд клопотання здійснюється за участю особи, яка подала клопотання.

З огляду на зміст ст. ст. 248 та 257 КПК України підставами для відмови в задоволенні клопотання прокурора можуть бути такі:

1) Не доведення прокурором законності отримання інформації;

2) Відсутність достатніх підстав вважати, що отримана інформація свідчить про виявлення ознак кримінального правопорушення;

3) Відсутність достатніх підстав вважати, що вчинено злочин відповідної тяжкості (тяжкий, особливо тяжкий);

4) Відсутність доказів, які самостійно або в сукупності з іншими доказами можуть мати суттєве значення для з'ясування обставин злочину або встановлення осіб, які вчинили злочин.

Якщо досудове розслідування вже проводиться і процесуальний контроль його здійснює інший прокурор, то прокурор, який отримав ухвалу слідчого судді про дозвіл на використання інформації, отриманої під час проведення НСРД, в іншому кримінальному провадженні, передає її разом із матеріалами НСРД цьому прокурору [3, с. 112].

Висновки. Використання отриманої внаслідок проведення НСРД інформації в іншому кримінальному провадженні можливе виключно на підставі ухвали слідчого судді,

яка постановляється за клопотанням прокурора. Така інформація надалі може бути використана для встановлення обставин, що підлягають доказуванню.

Слідчий суддя реалізує функцію судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів людини, що зазнають обмежень у зв'язку з проведенням НСРД. Неотримання ухвали слідчого судді призводить до визнання доказів недопустимими та неможливості їх використання в доказуванні.

Якщо кримінального провадження ще не має, прокурор, слідчий, відповідно до засади публічності, діючи від імені та в інтересах суспільства й держави, вносять відповідні відомості до ЄРДР та розпочинають досудове розслідування. На цьому етапі судовий контроль слідчим суддею не проводиться, оскільки внаслідок подібних процесуальних дій конституційні права і свободи людини не страждають, а отже, отримувати ухвалу для цього, на думку автора статті, непотрібно.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їхніх результатів у кримінальному провадженні: наказ Генеральної прокуратури України, МВС, СБУ, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12.

2. Кримінальний процес: підручник / За ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Х.: «Право», 2013. 824 с.

3. Кудінов С.С., Шехавцов Р.М., Дроздов О.М., Гриценко С.О. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні: навч.-практ. посібник. Х.: «Оберіг», 2015. 424 с.

4. Капліна О.В., Карпенко М.О., Маринів В.І. та ін. Судовий контроль у кримінальному провадженні: навч. посібник для підготовки до заліку. Х.: «Право», 2015. 88 с.

5. Постанова Верхового Суду від 21 березня 2018 р., справа №751/7177/14. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72938764.

6. The Case of Ramanauskas v. Lithuania (Application no. 74420/01) Judgment Strasbourg 5 February 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-84935%22]}.

7. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: наказ СБУ від 12 липня 2005 р. № 440. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0902-05.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

КОБКО-ОДАРІЙ В. С. КАТЕГОРІЯ «ПРАВОВА СПАДЩИНА»: ДОСВІД ТЕОРЕТИЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ..... 3

ТОКАР Л. В. ДЕФОРМАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЯК ОЗНАКА ВІДЧУЖЕННЯ ПРАЦІ..... 12

ЦИВІЛІСТИКА

ВАСИЛЬЄВ В. В. РОЛЬ НОТАРІУСА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РЕАЛІЗАЦІЇ УЧАСНИКАМИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН ПРАВОВОЇ СВОБОДИ В КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ТИПІВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... 19

ГОЛУБЕНКО І. І., ГОЛОВИЦЬКИЙ В. В. ДОГОВІР ЛІЗИНГУ У ПРАВІ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ..... 25

УБРАМИК Ю. Р., ДЯЧЕНКО С. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ: ІСТОРІЯ ТА ПРАКТИКА..... 29

ФЕДОСЕНКО Н. А. СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ДОГОВІРНИХ МАРКЕТИНГОВИХ ПРАВОВІДНОСИН..... 35

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ПОЛОСЕНКО К. В. ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ГРОМАДЯН..... 41

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ГНАТЕНКО К. В. ЩОДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ..... 44

КОЗУБ І. Г., ГОДЕЦЬКА М. В. ЩОДО ЗМІСТУ ТРУДОВИХ ДОГОВОРІВ, ЩО УКЛАДАЮТЬСЯ З ОСОБАМИ ЗІ ЗНИЖЕНОЮ ПРАЦЕЗДАТНІСТЮ..... 50

КОЛОСОВ И. В. НОВШЕСТВА ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ ОТ 15.12.2017 ГОДА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КАЧЕСТВО СУДЕБНОГО РАЗРЕШЕНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ТРУДОВЫХ СПОРОВ..... 57

ЛУКАШ С. С. ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ОСІБ ПЕРЕДПЕНСІЙНОГО ВІКУ..... 62

ЯРОШЕНКО О. М., ВАПНЯРЧУК А. В. ДО ПИТАННЯ ФУНКЦІЙ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРАЦІВНИКІВ..... 67

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ВЕРЕМІЄНКО С. В. ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПСУВАННЯ І ЗАБРУДНЕННЯ ЗЕМЕЛЬ..... 73

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БЕРЕЗА В. В. МІСЦЕ І РОЛЬ ДЕПАРТАМЕНТУ КІБЕРПОЛІЦІЇ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....78

БУДЬ О. А. ПОЛІЦЕЙСЬКІ ЗАХОДИ В СИСТЕМІ ЗАСОБІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ПОЛІЦІЇ.....82

ЖУКОВ С. В. ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ ПОСАДОВИХ ОСІБ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ.....88

ЛОМАКІНА І. Ю. РОЛЬ САМОРЕГУЛІВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РЕГУЛЮВАННІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.....92

МАМЧУР Л. О. ДО ПИТАННЯ ПРО МІЖСУБ'ЄКТНУ ВЗАЄМОДІЮ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....97

МЕЛЬНИЧЕНКО Б. Б. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ.....103

ПАНЧИШИН Р. І. ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ І МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ.....108

ТОПЧІЙ О. В. ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ НЕПОВНОЛІТНІХ У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ УКРАЇНИ.....113

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

АТАМАНЧУК Н. І. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ НЕПРЯМИХ ПОДАТКІВ В УКРАЇНІ.....121

БОНДАРЕНКО І. М. ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОГО РЕЗИДЕНТСТВА ФІЗИЧНИХ ОСІБ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....127

ШЕВНІН С. М. ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ.....133

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

ГОДЛЕВСЬКА-КОНОВАЛОВА А. В. ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ЗМІСТУ ЗЛІСНОЇ НЕПОКОРИ ВИМОГАМ АДМІНІСТРАЦІЇ УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ.....140

ДАНЧЕНКО К. М., ОПЕРУК В. І. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ.....145

ДМИТРЕНКО Н. А. СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ СКЛАДУ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ.....150

КОЛБ О. Г., ПОПЕЛЬНЮК Т. В. ПРО ДЕЯКІ ЗМІСТОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОНЯТТЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ.....156

МАРШУБА М. О., МОЙСІЄНКО В. А. СФЕРИ ІСНУВАННЯ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ....163

МИРОНЕНКО Т. Є. РОЛЬ ПРОКУРОРА У ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ....168

СМЕТАНІНА Н. В., ГРАБ Т. В. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ....173

СМЕТАНІНА Н. В., ДОЙОНКО О. В. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ ПРАВ ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ....178

СМЕТАНІНА Н. В., ПЕТРІВНА Л. С. ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ОДНА ІЗ ВИМОГ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ....182

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ГЕТЬМАН Г. М. МОДЕЛЮВАННЯ ОСОБИ НЕВІДОМОГО ЗЛОЧИНЦЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ В УМОВАХ ЗМАГАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ....187

КРАВЧУК І. І. СУБ'ЄКТИ ВИКОРИСТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ....191

МУЛЯВКА Д. Г., ШАЙМУРОДОВ Р. А. ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ПРОФЕСІЙНА ТАЄМНИЦЯ ПРИВАТНОЇ ДЕТЕКТИВНОЇ (РОЗШУКОВОЇ) ДІЯЛЬНОСТІ»....198

РОЖНОВА В. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ....203

СКРИПНИК Д. О. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ВЕРХОВНОГО СУДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ....210

ЧЛЕНОВ М. В. ЩОДО «НОВОГО» ПОРЯДКУ ОБЧИСЛЕННЯ ТА ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ....216

ШИЛО О. Г., ГРІДІНА К. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ В ІНШОМУ ПРОВАДЖЕННІ....224

НОТАТКИ

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО **6 ч. 2 ● 2018** Науковий журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 27.12.2018 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 20,70. Ум. друк. арк. 27,20. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42